

ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ

Political Life

1 – 2021

Редакційна політика

«Політичне життя» – загальнополітичний, навчальний, науковий, науково-популярний журнал, присвячений дослідженням у сфері соціально-політичного та соціогуманітарного наукового знання. Тематика поданих статей має відповідати актуальним проблемам соціально-політичної реальності та сучасного політичного дискурсу. Практичне значення авторських статей має бути спрямоване на дослідження та рекомендації, які розкривають – світові, загальнонаціональні та регіональні політичні процеси; актуальні проблеми міжнародних відносин, суспільних комунікацій та регіональних студій; шляхи вдосконалення державного управління та місцевого самоврядування.

Публікація статей в межах зареєстрованого обсягу журналу є безкоштовною.

Журнал «Політичне життя» включено до категорії «Б» переліку фахових видань з політичних наук згідно наказу МОН України № 886 від 02.07.2020 р.

Журнал індексується у міжнародній наукометричній базі даних Index Copernicus:
<https://journals.indexcopernicus.com/search/details?id=46655>.

*Журнал «Політичне життя» №1, 2021 р. публікується за рішенням Вченої Ради
Донецького національного університету імені Василя Стуса.
Протокол № 8 від 29.01.2021 р.*

Редакційна колегія:

Нагорняк Т. Л., д. політ. н., професор,
Донецький національний університет імені Василя Стуса (*головний редактор*)

Польовий М. А., д. політ. н., професор,
Донецький національний університет імені Василя Стуса (*заступник головного редактора*)

Скопова О. І., к. і. н.,
Донецький національний університет імені Василя Стуса (*технічний секретар*)

Брусиловська О. І., д. політ. н., професор, Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова

Іваницька О. П., д. і. н., професор, Донецький національний університет імені Василя Стуса

Лендєл М. О., д. політ. н., професор, Ужгородський національний університет

Мацшишина І. В., к. політ. н., доцент Донецький національний університет імені Василя Стуса

Мелеганіч Г. І., к. політ. н., доцент, Ужгородський національний університет

Осін В. В., к. політ. н., доцент, Університет митної справи та фінансів

Примуш М. В., д. політ. н., професор, Донецький національний університет імені Василя Стуса

Синовець П. А., к. політ. н., доцент, Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова

Чальцева О. М., д. політ. н., доцент, Донецький національний університет імені Василя Стуса

Andrei Taranu, Prof., dr., v-ce dean of the Faculty of Political Science, National School of Political Science and Administration in Bucharest (Romania)

Arkadiusz Modrzejewski, Prof. UG, dr hab., Department of Political Science, University of Gdansk (Poland)

Daniela La Foresta, Prof., dr., Department of Political Science, Naples Federico II University (Italy)

Lucia Mokra, doc. JUDr., PhD., PhD., dean of Faculty of Social and Economic Sciences, Comenius University in Bratislava (Slovakia)

Rafał Raczyński, dr., assistant professor at the Department of History and Political Science, Pomeranian University in Slupsk (Poland)

Tatiana Papiashvili, dr hab., International Black Sea University in Tbilisi (Georgia)

DOI 10.31558/2519-2949.2021.1

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації КВ 22504-12404ПР від 27.01.2017

З М І С Т

ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ ТА ПРОЦЕСИ

<i>Верещак В. Г.</i> СИСТЕМА КОНТРОЛЮ ТА НАГЛЯДУ НАД СПЕЦІАЛЬНИМИ СЛУЖБАМИ США (КІНЕЦЬ ХХ – ПОЧАТОК ХХІ ст.)	5
<i>Дем'яненко О. О.</i> ПРОПОРЦІЙНА ВИБОРЧА СИСТЕМА З ВІДКРИТИМИ СПИСКАМИ: АНАЛІЗ НА ПРИКЛАДІ РЕЗУЛЬТАТІВ ВИБОРІВ ДО ЧЕРКАСЬКОЇ МІСЬКОЇ РАДИ	11
<i>Дунаєва Л. М.</i> ПОЛІТИЧНА ТРАНСФОРМАЦІЯ ГРУЗІЇ У ПОСТЫПОЛЯРНИЙ ПЕРІОД	20
<i>Котов Е. В.</i> ФОРМАЛЬНИЙ АНАЛІЗ ПОЛІТИЧНОГО ДИСКУРСУ	25
<i>Примуш М. В., Ярош Я. Б.</i> ШЛЯХИ РЕФОРМУВАННЯ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В УКРАЇНІ У КОНТЕКСТІ ЗАРУБІЖНОГО ДОСВІДУ	31
<i>Татай Е. О.</i> ДИНАМІКА РОЗВИТКУ ФОРМАЛЬНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ УЧАСТІ В УКРАЇНІ 2014-2019 РОКІВ	41
<i>Khevtsuriani A., Chichua R.</i> MUSLIM SEPARATISM IN KASHMIR. THE CAUSES AND ORIGINS OF SEPARATISM IN JAMMU AND KASHMIR	52
<i>Чальцева О. М., Швець К. А.</i> ДОСВІД ЗАСТОСУВАННЯ СУЧАСНИХ КОНЦЕПЦІЙ ТА МОДЕЛЕЙ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ У ПЕРЕХІДНИХ СИСТЕМАХ	58
<i>Ягунов Д. В.</i> КАТУВАННЯ ЯК ЕЛЕМЕНТ СОЦІАЛЬНОГО КОНТРОЛЮ У ХХІ СТОЛІТТІ (ПОЛІТИЧНІ ТА ПРАВОВІ АСПЕКТИ)	66

ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА ТА ІДЕОЛОГІЯ

<i>Кіндратець О. М.</i> ПСИХОЛОГІЧНА ВІЙНА ЯК ЕЛЕМЕНТ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ	84
<i>Мельник Ю. П.</i> СТАНОВЛЕННЯ ІНСТИТУТУ ПОЛІТИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В КОНТЕКСТІ СУСПІЛЬНИХ ТА ОСОБИСТИХ ІНТЕРЕСІВ В ПЕРІОД НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ	89
<i>Польовий М. А.</i> КОГНІТИВНИЙ ПІДХІД В ДОСЛІДЖЕННЯХ НАЦІОНАЛІЗМУ ТА НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ (НА ПРИКЛАДІ СРСР І ДЕРЖАВИ ІЗРАЇЛЬ)	97
<i>Станіславенко Л. А.</i> СОЦІАЛЬНІ ТА ЕКОНОМІЧНІ ЦІННОСТІ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА	103

ПОЛІТИЧНІ ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНИХ СИСТЕМ ТА ГЛОБАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

<i>Баканова А. О.</i> РОЛЬ ПРИДНІСТРОВСЬКОГО КОНФЛІКТУ В МОЛДОВСЬКО-РОСІЙСЬКИХ ВІДНОСИНАХ	112
<i>Дудкевич В. І.</i> ПРОЦЕС ІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ ДО ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ В КОНТЕКСТІ СУПЕРЕЧНОСТЕЙ ВНУТРІШНЬО ЄВРОПЕЙСЬКОГО РОЗВИТКУ	119
<i>Сичова А. О.</i> КОЛАБОРАЦІЙНІ ПЛАТФОРМИ ЯК ІНСТРУМЕНТ ГЛОБАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ	125

<i>Хлівнюк Т. П.</i> «ВІКНА МОЖЛИВОСТЕЙ» ДЕРЖАВ В УМОВАХ ГЛОБАЛЬНОЇ ПАНДЕМІЇ COVID-19	134
<i>Чебан О. Я.</i> ПРОТИРІЧЧЯ США ТА ЄС ЩОДО ІРАНСЬКОЇ ЯДЕРНОЇ ПРОГРАМИ У ПЕРІОД ПРЕЗИДЕНТСТВА ДОНАЛЬДА ТРАМПА: НАСЛІДКИ ДЛЯ ЄВРОАТЛАНТИЧНОЇ ЄДНОСТІ	140

РЕЦЕНЗІЇ

<i>Неприцька Т. І.</i> РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ О. КУШНІРА «BUSINESS, VALUES, AND EU'S RESPONSE TO PROTESTS IN UKRAINE: CASES FROM 2003–2004, 2010, AND 2013–2014»	151
<i>Цокур Є. Г.</i> РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ Н. О. СТЕБЛИНИ «ЦИФРОВІЗАЦІЯ ПОЛІТИКИ В КОНТЕКСТІ ТРАНСФОРМАЦІЇ СУЧАСНОГО СВІТОПОРЯДКУ»	153
ВИМОГИ ДО АВТОРСЬКИХ ОРИГІНАЛІВ СТАТЕЙ	155

ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ ТА ПРОЦЕСИ

DOI 10.31558/2519-2949.2021.1.1

УДК 351.401(73)

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9513-5175>

Верещак В. Г., Воєнно-дипломатична академія імені Євгенія Березняка

СИСТЕМА КОНТРОЛЮ ТА НАГЛЯДУ НАД СПЕЦІАЛЬНИМИ СЛУЖБАМИ США (КІНЕЦЬ XX – ПОЧАТОК XXI ст.)

Проаналізовано й узагальнено досвід організації і здійснення контролю та нагляду над спеціальними службами США в умовах викликів і загроз національній безпеці, обороні та інтересам держави у кінці XX – на початку XXI століття.

Встановлено, що спеціальні служби США перебувають у чітко окреслених національним законодавством рамках обмежень та можливостей під пильним наглядом і контролем визначених ним інститутів влади та громадськості. Такі умови дозволяють їм у межах законодавчого поля держави, союзних та міжнародних зобов'язань, поваги до прав та свобод людини фахово виконувати визначені завдання.

Характерною особливістю функціонування системи контролю та нагляду над спецслужбами США є чіткий розподіл сфер його реалізації незалежними гілками влади країни при одночасно здійснюваному над ними та спецслужбами нагляді громадських організацій та незалежних установ.

Дещо більше за кількістю та обсягом наглядових і контролюючих заходів над спецслужбами від інших гілок влади належить її виконавчій гілці – Президенту та Уряду держави.

Надзвичайно великими контролюючими повноваженнями наділений Директор національної розвідки (ДНР) – по суті, обсягу та значенню – другої після Президента країни посадової особи.

Нетиповою для спецслужб інших країн світу є роль і місце в структурі спецслужб США Генерального інспектора, який призначається на посаду Президентом країни, підпорядковується і звітує лише йому, але перебуває в штаті Управління ДНР і здійснює незалежні розслідування, перевірки, інспекції та спеціальні огляди програм і заходів розвідувального співтовариства (РС), виконання яких організовує, очолює і контролює його керівник – Директор національної розвідки.

Привертає увагу, незважаючи на постійні терористичні загрози та виклики безпеці США, принциповий підхід незалежних установ, організацій і громадськості до турботи щодо дотримання спецслужбами під час виконання фахових завдань як всередині держави, так і за кордоном прав і свобод людини.

Ключові слова: спеціальні служби, контроль, нагляд, гілки влади, громадськість, демократія, безпека, конфіденційність, прозорість.

Постановка проблеми в загальному вигляді. Одвічне прагнення українців до побудови могутньої, багатой, самостійної, незалежної держави, зазначене на початку 90-х років в Декларації про державний суверенітет України [1], стикається на шляхах до досягнення омріяної мети зі значною кількістю перешкод та обсягом супротиву. Незгуртованість української нації, слабкість державних інститутів та гілок влади, відсутність цілеспрямованої державної політики та низка інших не менш важливих факторів призвели до втрати в протистоянні російській агресії у 2014 – 2015 роках частини національної території, загибелі більше п'ятнадцяти тисяч осіб населення, а декілька його мільйонів змушені були покинути родинні гнізда й розбрелись по світу.

Та вистояли, схаменулись, відновлюємось. Намагаємось тепер уже дещо по-іншому, в конкретному визначеному вимірі та векторі будувати омріяну державу.

Значну роль у цьому процесі відіграють спеціальні служби, особливо розвідка. З урахуванням помилок недавнього минулого зрозуміло, що процес їх розбудови і фахової діяльності потребує певного рівня законодавчо визначеного контролю та нагляду, взірць якого потрібно брати у держави з найкращим досвідом його організації та втілення в життя. Такий досвід, недостатньо

на нашу думку досліджений з урахуванням резонансних подій у протистоянні в останні роки сучасним викликам і загрозам національній безпеці, обороні й інтересам, має провідна держава світу – Сполучені Штати Америки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемні аспекти розбудови системи контролю та нагляду над спецслужбами США та її втілення в життя наприкінці ХХ – початку ХХІ століття з позицій власного бачення, якості аналізу певного обсягу джерел та літератури досліджували й висвітлювали в різного роду публікаціях Г. Борн, Е. Уїлз, В. Ященко, В. Пилипчук, М. Будаков, В. Гірич, О. Довгань, О. Лебединська, В. Паливода, М. Дундуков та деякі інші дослідники. Проте в жодній із їхніх публікацій означена проблема не розглянута крізь призму внутрішню і зовнішньополітичних, воєнних, економічних та інших умов, в яких з 2014 року опинилась Україна і, відповідно, набуті наукові здобутки не пропонувались до реалізації в тому чи іншому обсязі для організації контролю та нагляду над її спецслужбами. У зв'язку із зазначеним привертає увагу не достатньо, на нашу думку, розкритий неординарний досвід організації контролю та нагляду над спецслужбами США з урахуванням їх протидії сучасним викликам і загрозам національній безпеці, обороні й інтересам держави, що є предметом аналізу, результати якого відображено у статті.

Метою статті є аналіз досвіду організації контролю і нагляду над спеціальними службами США та його втілення в життя в умовах сучасних викликів і загроз національній безпеці, обороні та інтересам держави, визначення притаманних їй особливостей.

Виклад основного матеріалу. Контроль та нагляд над діяльністю спеціальних служб у США організовано на рівні трьох незалежних гілок влади: законодавчої, виконавчої, судової та Президента, як глави президентсько-парламентської за формою правління держави і глави виконавчої гілки влади. Окрім них, означену функцію, як і у всіх країнах розвинутої демократії, в допустимих національним законодавством обсягах та межах, виконують незалежні установи і громадські організації [2].

Президентський контроль. Відповідно до Закону США від 18 вересня 1947 року «Про національну безпеку США» Президент країни очолює Раду національної безпеки (РНБ), яка є його форумом для обговорення й вивчення проблемних питань національної безпеки і зовнішньої політики з фаховими радниками і посадовими особами федеральних відомств з питань безпеки. Офіційним військовим радником РНБ є Голова Об'єднаного комітету начальників штабів, а радником з питань розвідки (в тому числі з питань організації і здійснення контролю та нагляду над національними спецслужбами) – Директор національної розвідки [2].

Окрім дорадчих функцій ДНР, для надання допомоги Президенту у сфері діяльністю спецслужб створено Президентську консультативну раду з питань розвідки (The President's Intelligence Advisory Board, PIAB) і Наглядову раду з розвідки (The Intelligence Oversight Board, IOB) [2]. Їх призначення – організувати й забезпечувати консультації Президента з незалежними джерелами щодо оцінки ефективності фахових дій розвідувального співтовариства держави, визначення потрібних спроможностей та напрямів його розвитку.

PIAB, до складу якої входять 16 осіб, які не є штатними співробітниками уряду США, надає незалежні й неупереджені рекомендації Президенту щодо якості та адекватності процесу збору, аналізу та оцінки розвідувальних даних, контррозвідки та інших видів діяльності РС, щодо найефективніших (стосовно досягнення поставлених цілей) форм ведення розвідувальної діяльності.

IOB виявляє у виконуваних розвідувальних заходах та діях спецслужб, а також у тих, які не отримали належної уваги з боку Генерального прокурора, ДНР або керівників суб'єктів РС, порушення законів або виконавчих актів президента, про що інформує його.

Значна кількість контрольних заходів належить **виконавчій гілці влади**, яку представляють Президент, Віце-президент, Кабінет міністрів і незалежні агентства, й у підпорядкуванні якої перебуває переважна більшість спеціальних служб. Означений контроль по суті є адміністративним й досить часто передбачає втручання в повсякденну, а інколи й у фахову діяльність спецслужб. Для цього при ДНР створено Об'єднану раду розвідувального співтовариства (Joint Intelligence Community Council, JICC) як вищий орган управління РС держави у складі ДНР (голова), Державного секретаря, Міністра фінансів, Міністра оборони, Генерального прокурора США, Міністра енергетики та Міністра внутрішньої безпеки [2; 3, с. 21].

JICC надає ДНР поради щодо встановлення вимог до оперативної та інформаційно-аналітичної роботи, розроблення бюджетів та управління фінансами; допомагає у сфері моніторингу та оцінки ефективності діяльності РС. Засідання JICC відбуваються зазвичай щопівроку.

Для управління РС у період між засіданнями JICC і забезпечення досягнення визначених нею цілей створено Виконавчий комітет (Виконком) РС (The IC Executive Committee, EXCOM) у складі

ДНР (голова), глав усіх членів РС, а також заступника міністра оборони з розвідки, Директора Об'єднаного комітету начальників штабів з розвідки (J-2), першого заступника ДНР і заступника ДНР з інтеграції розвідки. Основне призначення ЕХСОМ – консультувати й підтримувати ДНР під час вирішення проблем керівництва та управління РС, у т.ч. консультування ДНР з питань визначення політики, цілей та пріоритетів РС й забезпечення можливості виконання співтовариством своєї місії.

Органом колегіального управління РС з питань виконання доручень Виконкому суб'єктам РС є Віце-виконком РС (IC Deputy Executive Committee, DEXCOM), головою якого є перший заступник ДНР, членами – заступники глав суб'єктів РС, а також помічник заступника міністра оборони з розвідки, заступник директора з розвідки Об'єднаного комітету начальників штабів і заступник ДНР з інтеграції розвідки.

Для забезпечення особистої діяльності Директора національної розвідки у його безпосередньому підпорядкуванні перебуває Управління директора національної розвідки, до штату якого, окрім основних посадових осіб, входять Генеральний інспектор РС та Уповноважений із захисту громадянських свобод [3, с. 16]. Їх посадові обов'язки передбачають виконання переважної кількості контролюючих та наглядових функцій над спецслужбами РС США.

Генеральний інспектор призначається президентом країни й очолює підрозділ Управління ДНР (The Office of the Inspector General, OIG), який проводить незалежні розслідування, перевірки, інспекції та спеціальні огляди програм і заходів РС, що перебувають у віданні й під керівництвом ДНР, з метою виявлення та запобігання розтрат, шахрайства, зловживань і неправомірної поведінки, а також заохочення чесності, економності, ефективності й результативності розвідувальної діяльності [4, с. 55, 85, 128].

Генеральний інспектор є головою Форуму генеральних інспекторів РС. Він отримує та розслідує звинувачення РС: у діяльності, яка порушує закони, правила чи регламенти; у безгосподарності; у зловживаннях владою або у створенні істотної й конкретної небезпеки для здоров'я і безпеки населення.

Уповноважений із захисту громадянських свобод – це посадовець, якого призначає ДНР. До його обов'язків входить:

забезпечення належного врахування необхідності захисту громадянських свобод і прав у правилах і процедурах, які розроблені та застосовуються в Управлінні ДНР та суб'єктами РС у межах національної розвідувальної програми;

нагляд за дотриманням в Управлінні положень Конституції та законів, виконавчих указів Президента, інших регламентуючих актів, що стосуються громадянських свобод і прав особи;

аналіз і оцінка скарг та іншої інформації, у якій йдеться про можливі порушення громадянських свобод і прав особи під час реалізації програм та операцій Управління і, відповідно, розслідування таких скарг;

забезпечення того, щоб технології, які застосовуються, підтримували і не послабляли права особи в частині використання, накопичення та оприлюднення інформації про особу;

забезпечення використання інформації про особу, яка міститься в системі даних і відноситься до зазначеної у відповідному законі про таємницю, відповідно до норм закону.

Уповноваженому дозволено адресувати скаргу, що стосується конкретного суб'єкта РС, Генеральному інспектору, відповідальному за цей суб'єкт, для проведення розслідування.

Парламентський контроль. Для здійснення контролю та нагляду над спецслужбами Конгрес США створив в організаційних структурах Палати представників і Сенату спеціалізовані комітети з питань розвідки [3, с. 22; 4, с. 50]. Їм доручено виконувати означену функцію з позицій дотримання законності, доцільності й ефективності. За отриманими повноваженнями названі комітети можуть здійснювати контрольні та наглядові дії до, під час і після фахових операцій та заходів спеціальних служб. Окрім цього, вони відповідають за розроблення, погодження та прийняття так званих авторизаційних законів, якими встановлюються межі діяльності РС (взагалі і окремих його суб'єктів). Сенатський комітет з питань розвідки також проводить консультації та висловлює фахову позицію щодо кандидатур для призначення на відповідальні посади у РС. Обидва комітети регулярно проводять слухання з бюджетних та інших питань нагляду за розвідувальною діяльністю спецслужб.

Підготовка до виконання відповідних завдань, обговорення результатів їх виконання, складання доповідей та звітних документів, у тому числі службові наради комітетів здійснюються в захищених від несанкціонованого проникнення приміщеннях. Підбір співробітників до складу комітетів здійснюється за результатами ретельної перевірки на фаховість, благонадійність, можливість допуску до інформації, що складає державну таємницю.

Окрім згадуваних комітетів повноваженнями щодо контролю та нагляду над спецслужбами наділені комітети Конгресу, які виконують їх щодо спеціальних підрозділів та установ Міністерства юстиції і Міністерства внутрішньої безпеки.

Конгресовим комітетам з асигнувань надані конституційні повноваження щодо асигнування коштів, необхідних для діяльності уряду США. Тому в межах бюджетного процесу здійснюється контроль і за розвідувальною діяльністю: підкомітети Палати представників і Сенату з асигнувань на оборону пропонують щорічні асигнування на національну та воєнну розвідувальну діяльність у проекті закону про асигнування на потреби оборони.

Закони США визначають, що Президент США зобов'язаний перевіряти належне інформування названих комітетів щодо розвідувальної та контррозвідувальної діяльності спецслужб держави. Крім того, будь-яка важлива розвідувальна операція має бути підтверджена голосуванням цих комітетів. До обов'язку президента США входить також інформування комітетів з розвідки у кожному випадку незаконних дій з боку окремих суб'єктів РС.

Контроль та нагляд судової гілки влади. Згідно з теорією розподілу влад судова влада в США є незалежною й має за мету стримувати дії законодавчої і виконавчої влади; вирішувати суперечки між державними органами й громадянами, між громадянами; притягувати до відповідальності осіб, які порушили закон [3, с. 39; 4, с.85]. Відповідно до цих функцій будується система демократичного контролю над діяльністю спецслужб органами судової влади: розглядаються обґрунтовані позови громадян країни на дії спецслужб; здійснюється юридично-правова оцінка заявок спецслужб на проведення оперативних заходів та спеціальних операцій, застосування яких тимчасово обмежує конституційні права громадян та які, відповідно, санкціонуються або відхиляються; розглядаються цивільні позови щодо відшкодування матеріальних і моральних збитків, завданих особі незаконними діями спецслужб.

Розгляд скарг громадян США на дії спецслужб здійснюється Уповноваженим ДНР із захисту громадянських свобод. У випадках, коли в діях оперативних одиниць або ж осіб, залучених до співробітництва для виконання спеціальних завдань, виявляються ознаки порушення чинного законодавства держави, відповідні позови передаються для розгляду судам загальної юрисдикції.

Щодо санкціонування оперативних заходів, застосування яких тимчасово обмежує конституційні права громадян, то в США вони здійснюються спеціалізованими судовими установами [2; 4, с. 126; 5, с. 49]. Це насамперед Суд у справах щодо нагляду за іноземними розвідками (Foreign Intelligence Surveillance Court/FISC), утворений згідно закону США від 1978 року «Про нагляд за іноземними розвідкам», який розглядає заявки спецслужб на видачу судових ордерів для проведення спеціальних заходів та операцій. Закон встановлює терміни їх проведення, порядок розгляду відповідного подання та перелік документів, які необхідно представити суду для отримання дозволу, порядок та умови оскарження дій спеціальних служб. Цим же законом утворено Апеляційний суд у справах щодо нагляду за іноземними розвідками, який розглядає апеляції уряду США на рішення, прийняті судом FISC.

Щодо розгляду скарг громадян на відшкодування матеріальних і моральних збитків, завданих їм незаконними діями спецслужб, то в США, оскільки звинувачувані є державними органами, вони розглядаються за процедурами, встановленими цивільно-процесуальним законодавством для розгляду відповідних скарг на дії будь-яких осіб чи організацій.

Контроль та нагляд незалежних установ і громадських організацій. Законодавство США дуже невиразно визначає потребу громадського контролю та нагляду (неурядових організацій, груп підтримки і захисту прав людини, професійних, культурних та інших захисних або цільових організацій, засобів масової інформації) над діяльністю спеціальних служб [3, с. 41; 5, с. 50]. В той же час активні дії, спільні та окремі заходи суб'єктів означеної форми контролю та нагляду у досліджуваній період неодноразово привертала увагу громадськості та світової спільноти до окремих ситуативних резонансних порушень спецслужбами США прав людини і громадянських свобод. Реалізовується означена форма контролю та нагляду переважно такими способами: розповсюдження незалежних аналітичних досліджень та інформації щодо порушень спецслужбами законодавства держави та міжнародного гуманітарного права; моніторингу їх ставлення до захисту прав людини і поваги до верховенства права; здійснення альтернативної до офіційної експертної оцінки окремих резонансних випадків «некоректного» по відношенню до вимог національного законодавства та міжнародного гуманітарного права застосування та дій сил та засобів спецслужб; підвищення рівня інформованості громадськості та сприяння альтернативним дебатам щодо їх можливо неправомірних дій у громадській сфері.

Найбільш помітними у досліджуваній період були такі незалежні установи, організації та рухи [6; 7]: громадські організації «Американський союз боротьби за громадянські свободи і припинення внутрішнього шпигунства», «Американський союз громадянських свобод», правозахисні організації «Human Rights Watch», «Freedom Watch», протестний рух «Occupy Wall Street», низка незалежних ЗМІ. За їх активної позиції та втручання було виявлено й доведено до широкої громадськості, влади США, міжнародних безпекових організацій низку резонансних порушень американськими спецслужбами національного законодавства та міжнародного гуманітарного права, а саме [6; 7]: утримання Центральним розвідувальним управлінням в низці країн світу (Афганістані, Гуантанамо, Іраку, Таїланді, Марокко, Румунії, Литві, Польщі) в умовах «правового вакууму» таємних тюрем й проведення в них катування полонених; переслідування (яке незалежні ЗМІ називають «шпигунством за внутрішніми ворогами») активістів пацифістського і профспілкового рухів за зв'язки з закордонними структурами, віднесеними урядом до терористичних організацій «Народний фронт за визволення Палестини», «Революційні збройні сили Колумбії», «Хезболла» (підозрюють усіх, хто відкрито критикує американську політику в Латинській Америці й на Близькому Сході); тотальне прослуховування без санкцій суду телефонних розмов і перлюстрація електронної і поштової кореспонденції осіб та організацій, підозрюваних навіть за не цілком достовірними ознаками в тероризмі; тотальне стеження, кібератаки і довільне посягання на таємницю кореспонденції лідерів іноземних держав, іноземних громадян і громадян США.

Висновки. Спеціальні служби США перебувають в чітко окреслених національним законодавством рамках обмежень та можливостей під пильним наглядом і контролем визначених ним інститутів влади та громадськості. Такі умови дозволяють їм у межах законодавчого поля держави, союзних та міжнародних зобов'язань, поваги до прав та свобод людини фахово виконувати визначені завдання.

Характерною особливістю функціонування системи контролю та нагляду над спецслужбами США є чіткий розподіл сфер його реалізації незалежними гілками влади країни при одночасно здійснюваному над ними та спецслужбами нагляді громадських організацій та незалежних установ.

Дещо більше за кількістю та обсягом наглядових і контролюючих заходів над спецслужбами від інших гілок влади належить її виконавчій гілці – Президенту та Уряду держави.

Привертає увагу, незважаючи на постійні терористичні загрози та виклики безпеці США, принциповий підхід незалежних установ, організацій і громадськості до турботи щодо дотримання спецслужбами під час виконання фахових завдань як всередині держави, так і за кордоном прав і свобод людини.

Певний досвід США щодо контролю та нагляду над національними спецслужбами доцільно було використати в Україні. Насамперед: визначення верховенства прав і свобод людини в умовах суворого дотримання законодавства як провідного чинника в діях органів контролю та нагляду; чіткий розподіл контролюючих та наглядових функцій між основними гілками державної влади й законодавче забезпечення можливостей здійснення над ними та спецслужбами демократичного контролю і нагляду громадських організацій та незалежних установ; законодавче уведення посади директора національної розвідки з аналогічним США апаратом управління та контролю й повноваженнями; суворе й вичерпне звітистсь органів контролю та нагляду в установлені терміни перед парламентом, урядом та громадськістю.

Перспективним напрямом подальшого дослідження є досвід удосконалення законодавства США з питань контролю та нагляду над національними спецслужбами в умовах нових викликів і загроз безпеці, обороні та інтересам цієї держави з метою запозичення і втілення його в практику діяльності органів контролю та нагляду над діяльністю вітчизняних спеціальних служб.

Бібліографічний список:

1. Декларація про державний суверенітет України : Декларація України від 16.07.1990 № 55-ХІІ. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1990. (№ 31). С. 429.
2. Про національну безпеку США. Закон США від 18 вересня 1947 року. URL : [https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%97%D0%B0%20\(1947\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%97%D0%B0%20(1947)) (дата звернення: 14.02.2021).
3. Пилипчук В. Г., Будаков М. О., Гірич В. М. Система організації управління і правового забезпечення діяльності спецслужб (досвід країн Європейського Союзу та Північної Америки) : аналіз. доп. Київ : НІСД, 2012. 56 с.
4. Надзор за деятельностью разведывательных служб : практ. пособ. / под ред. Г. Борна, Э. Уиллза. Женева : ДКВС, 2016. 240 с.
5. Основы демократичного цивільного контролю над сектором безпеки і оборони : навч.-мет. матер. / В. А. Яценко та ін. Київ : АртЕк, 2019. 106 с.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4428-3981>*Дем'яненко О. О., Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького*

ПРОПОРЦІЙНА ВИБОРЧА СИСТЕМА З ВІДКРИТИМИ СПИСКАМИ: АНАЛІЗ НА ПРИКЛАДІ РЕЗУЛЬТАТІВ ВИБОРІВ ДО ЧЕРКАСЬКОЇ МІСЬКОЇ РАДИ

На основі аналізу виборчої системи, що застосовувалася на місцевих виборах у громадах з чисельністю виборців понад 10 тисяч на прикладі результатів виборів до Черкаської міської ради виокремлено основні наслідки застосування нового виборчого законодавства при формуванні депутатського корпусу: пропорційна система з відкритими списками на практиці не передбачила значного впливу виборців на формування місцевої ради внаслідок закріплення гарантованого мандату, застосування додаткового кваліфікаційного бар'єру, а також розподілу мандатів в єдиному виборчому списку без урахування преференцій виборців. Наслідком стало те, що більшість депутатів міської ради отримали мандати за єдиним партійним списком і не були обрані в округах; прохідне місце в єдиному партійному списку забезпечило мандат кандидатам у депутати, які отримали мінімальну підтримку виборців; гендерна квота в територіальному та єдиному виборчому списку посприяла збільшенню кількості жінок у Черкаській міській раді. Мета статті – проаналізувати пропорційну виборчу систему з відкритими списками на прикладі виборів до Черкаської міської ради. Відповідно до мети, авторкою було проаналізовано питання формування територіальних виборчих округів, списки політичних партій, що взяли участь у виборах депутатів Черкаської міської ради та подолали 5%-й заборонювальний бар'єр, а також офіційні результати виборів депутатів Черкаської міської ради в територіальних виборчих округах та вцілому по місту, розміщені на сайті Центральної виборчої комісії. На основі норм Виборчого кодексу, що регулюють питання встановлення результатів голосування та розподілу депутатських мандатів, визначено два типи кандидатів – новообраних депутатів Черкаської міської ради: ті, хто отримав мандат завдяки підтримці виборців; ті, хто отримав мандат завдяки місцю в першій п'ятірці єдиного списку політичної партії. Також виокремлено тих кандидатів, хто не отримав мандат, проте здобув значну електоральну підтримку.

Ключові слова: виборча квота, гендерна квота, політична партія, кандидат у депутати.

Вибори в Україні є основною формою народного волевиявлення, способом безпосереднього здійснення влади Українським народом [1]. Саме через виборність втілюється ідея народного суверенітету і представництва всіх соціальних груп в системі влади.

У експертному середовищі тривалий час велася дискусія щодо кодифікації українського виборчого законодавства. За її результатами 19 грудня 2019 року Верховною Радою України було прийнято Виборчий кодекс України. Проте, вже 16 липня 2020 року у його текст було внесено значну кількість змін – у понад 200 статей з 289 (законопроект 3485). 21 липня цей закон було підписано Президентом і опубліковано у «Голосі України» 22 липня 2020 року.

У наукових колах політологи, соціологи, юристи продовжували дискусії щодо термінології, участі політичних партій у виборах депутатів всіх рівнів тощо. Проте «турбулентність» у затвердженні нового виборчого законодавства далася взнаки вже на перших етапах його реалізації. І хоча міжнародні стандарти забороняють вносити зміни до норм виборчого законодавства за рік до проведення самих виборів, проте колізії доводилося усувати вже в ході виборчої кампанії.

Одним із типів виборів, відповідно до ст. 3 Виборчого кодексу України, є місцеві вибори:

- а) вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим;
- б) вибори депутатів сільської, селищної, міської ради;
- в) вибори сільського, селищного, міського голови;
- г) вибори депутатів районної ради;

г) вибори депутатів обласної ради;

д) вибори депутатів районної у місті ради (у містах, де утворені районні у місті ради) [1].

Питання організації та проведення місцевих виборів регулюється книгою 4 Виборчого кодексу України «Місцеві вибори».

Основні зміни, що були запроваджені новим виборчим законодавством щодо місцевих виборів, наступні:

– з питань діяльності Центральної виборчої комісії, функціонування Державного реєстру виборців, притягнення до адміністративної та кримінальної відповідальності за правопорушення під час виборчого процесу;

– змінено строки декларування майнового стану, доходів, витрат і зобов'язань фінансового характеру кандидатами на виборні посади;

– запроваджено обмеження для одночасного балотування на місцевих виборах;

– змінено квоти при формуванні територіальних виборчих та дільничних комісій;

– закріплено гендерну квоту та впроваджено санкції за недотримання її при формуванні виборчих списків політичними партіями;

– змінено порядок відкликання депутата місцевої ради за народною ініціативою;

– посилено відповідальність за злочини у сфері виборів та ін.

25 жовтня 2020 року в Україні відбулися місцеві вибори, за результатами яких сформовані нові ради на рівні громад, районів, областей. Фактично місцеві вибори відбулися із одночасним застосуванням чотирьох різних виборчих систем. Мажоритарна система відносної більшості використовувалася на виборах голів громад з кількістю виборців до 75 тисяч осіб. За мажоритарною системою абсолютної більшості обиралися голови громад з кількістю виборців понад 75 тисяч осіб. Місцеві ради громад із кількістю виборців до 10 тисяч осіб формувалися за мажоритарною системою відносної з голосуванням в багатомандатних округах. Місцеві ради громад з кількістю виборців понад 10 тисяч осіб, а також районні та обласні ради формувалися на основі пропорційної системи з відкритими списками.

У зв'язку зі зміною виборчого законодавства та складністю останньої з перелічених виборчих систем, значний науковий інтерес становить достеменний аналіз підсумків виборчого процесу у великих громадах, на рівні районів та областей, а також практичного застосування норм Виборчого кодексу та його наслідки при формуванні депутатського корпусу місцевих рад.

Об'єктом дослідження стала виборча система, що застосовувалася для формування Черкаської міської ради (громада з кількістю виборців майже 225 тисяч осіб) та результати виборів до неї.

Оскільки місцеві вибори відбувалися зовсім нещодавно та за новим виборчим законодавством, наукова політологічна література з цієї проблематики поки що відсутня, і дане дослідження претендує на першість у відповідній науковій сфері.

Метою статті є аналіз пропорційної виборчої системи з відкритими списками на прикладі виборів до Черкаської міської ради.

Відповідно до ст. 197 Виборчого кодексу України (далі – ВК), склад Черкаської міської ради – 42 депутати [1]. Територіальна організація виборів до неї передбачала формування територіальних виборчих округів (єдиний багатомандатний виборчий округ – вся територія міста, виборчі дільниці були утворені постановою Центральної виборчої комісії № 117 від 25 червня 2020 р.)

Відповідно до п. 4 ст. 201 Виборчого кодексу України, орієнтовна кількість територіальних округів визначається як ціла частка від ділення кількісного складу відповідної ради на 10. При утворенні цих округів відхилення від їх середньої орієнтовної кількості не може становити більше ніж два округи [1]. Тобто, $42:10=4,2$. Отже, в межах Черкаської громади могло бути утворено від 4 до 6 територіальних виборчих округів (далі – ТВО).

На основі цих норм законодавства, Черкаська міська територіальна виборча комісія утворила 6 ТВО. Незважаючи на відсутність чітких норм, що регламентували б порядок утворення таких округів з точки зору рівномірності розподілу виборців у їх межах, ТВО у Черкаській громаді були утворені приблизно однакові за розміром. Так, округ №1 налічував 35767 виборців, округ №2 – 37112, округ №3 – 37143, округ №4 – 33488, округ №5 – 34824, округ №6 – 34072 виборців [3].

У виборах депутатів Черкаської міської ради участь взяли 20 політичних партій, які висунули кандидатами у депутати 737 осіб. Проте, можливість отримати депутатські мандати отримали лише ті політичні сили, що подолали 5% бар'єр, тобто набрали 5 і більше відсотків голосів виборців, які прийшли на виборчу дільницю і проголосували (п. 3 ст. 256 ВК). Таких партій налічується 7.

ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ ТА ПРОЦЕСИ

Офіційні їх результати наступні:
 «За майбутнє» – 14,11%, що означає отримання 8 депутатських мандатів,
 «Слуга народу» – 13,91%, тобто 8 депутатів,
 «Європейська солідарність» – 13,24%, 7 депутатів,
 «Голос» – 11,04%, 6 депутатів
 ВО «Черкашани» – 9,16%, 5 депутатів,
 ВО «Батьківщина» – 6,19%, 4 депутати,
 «Опозиційна платформа – За життя» – 6,96%, 4 депутати [4].

Таблиця 1

Результати виборів до Черкаської міської ради

№	Назва політичної партії, місцева організація якої висунула кандидатів у депутати	К-сть голосів, поданих за місцеву організацію політичної партії	% голосів, поданих за місцеву організацію ПП	К-сть отриманих депутатських мандатів
1.	Політична партія "ЗА МАЙБУТНЄ"	8555	14,1	8
2.	Політична партія "СЛУГА НАРОДУ"	8431	13,9	8
3.	Політична партія "ЄВРОПЕЙСЬКА СОЛІДАРНІСТЬ"	8029	13,2	7
4.	Політична партія "ГОЛОС"	6694	11,0	6
5.	Політична партія Всеукраїнське об'єднання "ЧЕРКАШЧАНИ"	5557	9,2	5
6.	Політична партія "ОПОЗИЦІЙНА ПЛАТФОРМА – ЗА ЖИТТЯ"	4221	7,0	4
7.	Політична партія Всеукраїнське об'єднання "БАТЬКІВЩИНА"	3752	6,2	4
8.	Політична партія "НАЦІОНАЛЬНИЙ КОРПУС"	2755	4,5	0
9.	Політична партія "ПАРТІЯ ВІЛЬНИХ ДЕМОКРАТІВ"	2365	3,9	0
10.	Політична партія Всеукраїнське об'єднання "СВОБОДА"	1555	2,6	0
11.	Політична партія "ПЕРЕМОГА ПАЛЬЧЕВСЬКОГО"	1532	2,5	0
12.	Політична партія "СИЛА ЧЕСТЬ"	1518	2,5	0
13.	Політична партія "НАШ КРАЙ"	1491	2,5	0
14.	Політична партія "ПРОПОЗИЦІЯ"	1045	1,7	0
15.	Партія ветеранів Афганістану	975	1,6	0
16.	Політична партія "ОБ'ЄДНАННЯ "САМОПОМІЧ"	626	1,0	0
17.	Політична партія "ДЕМОКРАТИЧНА СОКИРА"	546	0,9	0
18.	Політична партія "КОМАНДА СЕРГІЯ РУДИКА. ЧАС ЗМІН!"	504	0,8	0
19.	Політична партія "ОШУКАНІ УКРАЇНЦІ"	249	0,4	0
20.	Політична партія "СОЦІАЛІСТИЧНА ПАРТІЯ ОЛЕКСАНДРА МОРОЗА"	205	0,3	0

Джерело: складено автором.

Відповідно до п. 1 ст. 260 Виборчого кодексу, місцева організація політичної партії, партія, яка отримала право на участь у розподілі депутатських мандатів на відповідних місцевих виборах, гарантовано отримує один депутатський мандат, який розподіляється в порядку черговості відповідно до затвердженого партією єдиного виборчого списку [1].

Отже, перший номер єдиного списку кожної з цих 7 партій автоматично отримав мандат. Це – Бондаренко А. В. («За майбутнє»), Мойсієнко В. М. («Слуга народу»), Кудактін С. В. («Європейська солідарність»), Євпак В. М. («Голос»), Беззубенко В. А. (ВО «Черкашани»), Діскант Р. В. (ВО «Батьківщина»), Кашко О. М. («Опозиційна платформа – За життя»).

Решта, а це 35 мандатів, розподілялися спочатку в територіальних виборчих округах. Як уже було сказано, м. Черкаси, відповідно до ст. 198 ВК, було поділене на 6 ТВО, у кожному з яких кожна партія висунула від 5 до 12 кандидатів. Для отримання 1 депутатського мандату виборчий список партії у кожному окрузі мав набрати виборчу квоту, 2 місця – дві виборчі квоти і так далі.

Відповідно до визначення, запропонованого у статті 257 Виборчого кодексу України, виборча квота – це кількість голосів виборців, необхідних для отримання одного депутатського мандата. Виборча квота обчислюється як ціла частина результату ділення загальної кількості голосів, поданих на підтримку усіх територіальних виборчих списків організацій партій, які мають право на участь у розподілі депутатських мандатів, встановленої відповідно до частини другої ст. 257 кодексу, на кількість депутатських мандатів, встановлену шляхом віднімання від кількісного складу Верховної Ради Автономної Республіки Крим, обласної, районної, районної у місті, а також міської, сільської, селищної ради (територіальної громади з кількістю виборців 10 тисяч і більше), сумарної кількості гарантованих для кожної партії мандатів відповідно до ч. 1 ст. 260 Кодексу [1].

У виборах депутатів Черкаської міської ради участь взяли 60 605 мешканців міста Черкаси. Партії, що подолали 5%-й бар'єр, отримали 45 239 голосів, що при поділі на 35 нерозподілених мандатів дає цифру 1292. Отже, за результатами виборів до Черкаської міської ради виборча квота склала 1292 голоси. Голоси, віддані за решту – 13 партій, при визначенні виборчої квоти та подальшому розподілі мандатів взагалі не враховувалися.

Партійне завдання кожного територіального виборчого списку у кожному окрузі полягало у тому, щоб всім разом набрати хоча б одну виборчу квоту. В той же час, завданням найамбітніших кандидатів та кандидаток у цих списках було отримати персонально за себе 25% виборчої квоти. У нашому випадку мова йде про 323 голоси і більше.

Причина цього – у нормах статті 259 Виборчого кодексу, відповідно до якої кандидати у депутати, які отримали кількість голосів виборців, яка дорівнює або перевищує 25 відсотків розміру виборчої квоти, розміщуються на початку територіального виборчого списку відповідної організації партії. Після них у територіальному виборчому списку розміщуються інші кандидати у черговості, визначеній організацією партії при висуванні кандидатів [1].

Отже, набрана в окрузі спільними зусиллями всіх кандидатів від однієї партії виборча квота забезпечує депутатський мандат першому номеру територіального списку. Набрані за себе 25% квоти дають можливість стати першим в цьому списку, змінити черговість розташування кандидатів у ньому і отримати депутатський мандат.

Тому, з одного боку, відомі та активні кандидати суттєво збільшили шанси партії отримати своїх представників у міській раді, а з іншого – якщо такий кандидат – не був першим номером в територіальному списку, то депутатом він міг і не стати. Ще один нюанс – якщо територіальний список партії у спільному підсумку в окрузі не набрав виборчу квоту – 1292 голоси – депутатом, обраним в територіальному окрузі, не став ніхто. Але всі ці голоси не були втрачені – вони «зараховувалися» в загальний результат партії і дали можливість кандидатам із єдиного списку партії отримати мандат.

Фактично, можна виокремити два типи кандидатів – новообраних депутатів:

- 1) ті, хто отримав мандат завдяки підтримці виборців;
- 2) ті, хто отримав мандат завдяки місцю в першій п'ятірці єдиного списку політичної партії.

Щодо перших, то безумовним лідером електоральних симпатій став кандидат від партії «Слуга народу» Мкртчян А. Р., якого підтримали 1008 черкашан. Відповідно, з другого номера в територіальному списку він став першим та, оскільки виборча квота територіальним списком партії в окрузі була набрана, отримав депутатський мандат.

Наступним у цьому переліку є кандидат від партії «Європейська солідарність» Рубан С. Л., за якого проголосували 762 виборця. Він був першим номером в територіальному виборчому списку партії, квота на цьому окрузі була набрана.

Третій за рівнем підтримки черкашан став Тренкін Ю. В., кандидат у депутати від політичної партії «ВО «Батьківщина», з результатом у 751 голос. Проте, депутатський мандат він отримав не завдяки такій електоральній підтримці, адже квота в окрузі територіальним списком партії набрана не була. Статус депутата Тренкін Ю.В. отримав, оскільки був другим номером у єдиному списку партії.

3-поміж тих кандидатів, що набрали від 500 до 700 голосів виборців, свої мандати як представники округу отримали Моторний Р. В., «За майбутнє» (651 голос), Батир Р. А., «Європейська солідарність» (584 голоси), Савенко О. С., «ЄС» (573 голоси), Красюк В. А., «ЄС» (512 голосів).

ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ ТА ПРОЦЕСИ

Водночас, Мельник О. О., ВО «Батьківщина», з результатом у 564 голоси та Сухарьков І. В., ВО «Черкащани» – 582 голоси, стануть депутатами завдяки прохідному місцю в єдиному списку партії. На їхніх округах виборча квота територіальним списком набрана не була (табл. 2).

Таблиця 2

Результати кандидатів у депутати Черкаської міської ради, що отримали найбільшу електоральну підтримку та мандат

№	ППП кандидата, що отримав мандат депутата Черкаської міської ради	Політична партія	К-сть отриманих голосів виборців	% від виборчої квоти
1.	Мкртчян А. Р.	«Слуга народу»	1008	78,01
2.	Рубан С. Л.	«Європейська солідарність»	762	58,97
3.	Тренкін Ю. В.	ВО «Батьківщина»	751	58,12
4.	Моторний Р. В.	«За майбутнє»	651	50,38
5.	Батир Р. А.	«Європейська солідарність»	584	45,2
6.	Сухарьков І. В.	ВО «Черкащани»	582	45,04
7.	Савенко О. С.	«Європейська солідарність»	573	44,34
8.	Мельник О. О.	ВО «Батьківщина»	564	43,65
9.	Красюк В. А.	«Європейська солідарність»	512	39,62

Джерело: складено автором за: Обрані на відповідних виборах депутати місцевої ради. Черкаський р-н, Черкаська міська рада URL: https://www.cvk.gov.ua/pls/vm2020/pvm057pid112=30pid102=7772pf7691=63774pt001f01=695rej=0pt00_t001f01=695.html

При цьому, через ту ж таки не набрану в окрузі виборчу квоту, мандати не отримали такі кандидати в депутати як Міняйло О. О., «Голос» (562 голоси), Зоря Р. С., ВО «Черкащани» (499 голосів), Гордієнко В. С., «Слуга народу» (391 голос), Личко Д. Ю., «Європейська солідарність» (363 голоси).

Терьохін В. О., «За майбутнє» (445 голосів) – хоч і був першим номером в територіальному списку та набрав 34,4% виборчої квоти, проте поступився однопартійцю Гладкому Г. А. на 46 голосів, тому також мандат депутата Черкаської міської ради не отримав. Поступився однопартійцю в окрузі й Радущкий О. Р., «Європейська солідарність» (462 голоси), тому не отримав статус депутата міської ради. Детально результати кожного з перерахованих кандидатів наведені у табл. 3.

Таблиця 3

Результати кандидатів у депутати Черкаської міської ради, що набрали 25% виборчої квоти і не отримали мандат

№	ППП кандидата	Політична партія	К-сть отриманих голосів виборців	% від виборчої квоти
1.	Міняйло О. О.	«Голос»	562	43,49
2.	Зоря Р. С.	ВО «Черкащани»	499	38,62
3.	Радущкий О. Р.	«Європейська солідарність»	462	35,75
4.	Терьохін В. О.	«За майбутнє»	445	34,44
5.	Гордієнко В. С.	«Слуга народу»	391	30,26
6.	Личко Д. Ю.	«Європейська солідарність»	363	28,09

Джерело: складено автором за: Виборчі списки кандидатів у депутати місцевої ради. Черкаська область. Черкаська міська рада URL: https://www.cvk.gov.ua/pls/vm2020/pvm056pid102=7772pf7691=63774pt001f01=695rej=0pt00_t001f01=695.html#52

Загалом, в територіальних виборчих округах обрано було 13 депутатів Черкаської міської ради. З розподілом на партії цей список виглядає так:

Політична партія «За майбутнє» – 5 депутатів
 Моторний Р. В. (651 голос) – 1 номер в 5 окрузі;
 Гладкий Г. А. (491 голос) – отримав 38% виборчої квоти в 2 окрузі;
 Агапова О. М. (382 голоси) – отримала 29,6% виборчої квоти в 3 окрузі;
 Майборода Л. В. (346 голосів) – отримала 26,8% виборчої квоти в 6 окрузі;
 Тронц Т. В. (178 голосів) – 1 номер в 1 окрузі.
 Політична партія «Слуга народу» – 4 депутати
 Мкртчян А. Р. (1008 голосів) – отримав 78% виборчої квоти у 2 окрузі;
 Волошин А. І. (455 голосів) – 1 номер в 3 окрузі;
 Котолуп Ю. Ю. (420 голосів) – отримав 32,5% виборчої квоти у 1 окрузі;
 Дудка С. В. (241 голос) – 1 номер в 4 окрузі.
 Політична партія «Європейська солідарність» – 4 депутати
 Рубан С. Л. (762 голоси) – 1 номер в 4 окрузі;
 Батир Р. А. (584 голоси) – 1 номер в 5 окрузі;
 Савенко О. С. (573 голоси) – 1 номер в 3 окрузі;
 Красюк В. А. (512 голосів) – 1 номер в 1 окрузі.

Тобто, з 13 обраних в округах депутатів Черкаської міської ради, лише 5 змогли набрати 25% і більше виборчої квоти, щоб просунутися по територіальному списку.

Водночас, ще 6 депутатів набрали понад 25% квоти, але й одночасно були «перестраховані» партією першим місцем в територіальному списку.

Решта депутатських мандатів із загального складу Черкаської міської ради – а це ще 22, розподілялися партіями за єдиними списками, де кількість голосів виборців, відданих за кандидата, вже не має жодного значення. Лише черговість розташування, визначена партією напередодні виборів.

Відповідно, у Черкаській міській раді окремі кандидати у депутати отримали мандати, при цьому за результатами голосування не здобули підтримки навіть 100 виборців.

Зокрема, це Темченко Ю. С., ВО «Батьківщина» – 37 голосів, Саліна Ю. І., ВО «Черкащани» – 40 голосів, Прядка С. М., «Слуга народу» – 58 голосів, Буряк С. В., ВО «Черкащани» – 78 голосів, Абрамова К. С., «Слуга народу» – 89 голосів (табл. 4).

Таблиця 4

**Результати кандидатів у депутати Черкаської міської ради,
що отримали мандат за єдиним багатомандатним виборчим округом
з мінімальною кількістю голосів виборців**

<i>№</i>	<i>ППП кандидата, що отримав мандат депутата Черкаської міської ради</i>	<i>Політична партія</i>	<i>К-сть отриманих голосів виборців</i>	<i>% від виборчої квоти</i>
1.	Абрамова К. С.	«Слуга народу»	89	6,88
2.	Буряк С. В.	ВО «Черкащани»	78	6,03
3.	Прядка С. М.	«Слуга народу»	58	4,48
4.	Саліна Ю. І.	ВО «Черкащани»	40	3,09
5.	Темченко Ю. С.	ВО «Батьківщина»	37	2,86

*Джерело: складено автором за: Обрані на відповідних виборах депутати місцевої ради.
Черкаський р-н, Черкаська міська рада URL: https://www.cvk.gov.ua/pls/vm2020/pvm057pid112=30pid102=7772pf7691=63774pt001f01=695rej=0pt00_t001f01=695.html*

Решта новообраних депутатів-єдиносписочників отримали від 140 до 751 голосу на свою підтримку. Результати кожного з них наведені у таблиці 5.

Результати кандидатів у депутати Черкаської міської ради, що отримали мандат за єдиним багатомандатним виборчим округом

№	ПІБ	Партія	К-сть голосів	% від квоти
1.	Тренкін Ю. В.	ВО «Батьківщина»	751	58,12
2.	Сухарьков І. В.	ВО «Черкащани»	582	45,04
3.	Мельник О. О.	ВО «Батьківщина»	564	43,65
4.	Казарян Н. П.	ВО «Черкащани»	473	36,6
5.	Шмиголь С. О.	«Голос»	390	30,18
6.	Валенчук П. П.	«Голос»	302	23,37
7.	Бандура І. В.	«Європейська солідарність»	284	21,98
8.	Левицький Я. Є.	«Опозиційна платформа – За життя»	282	21,82
9.	Погостінська Ю. О.	«Опозиційна платформа – За життя»	274	21,2
10.	Івашкова Н. Є.	«Голос»	255	19,73
11.	Друмашко В. Г.	«Голос»	227	17,56
12.	Шевченко Г. Ю.	«За майбутнє»	180	9,28
13.	Холупняк К. О.	«Голос»	171	13,23
14.	Замирайло О. А.	«Опозиційна платформа – За життя»	162	12,53
15.	Шабатура С. В.	«Європейська солідарність»	156	12,07
16.	Мушієк А. М.	«За майбутнє»	152	11,76
17.	Мелікова О. П.	«Слуга народу»	140	10,83

Джерело: складено автором за: Обрані на відповідних виборах депутати місцевої ради. Черкаський р-н, Черкаська міська рада URL: https://www.cvk.gov.ua/pls/vm2020/pvm057pid112=30pid102=7772pf7691=63774pt001f01=695rej=0pt00_t001f01=695.html

Висновки. Новим Виборчим кодексом України у процес проведення місцевих виборів у громадах з кількістю виборців понад 10 тисяч було запроваджено дві суттєві новації: застосування виборчої системи, яка дозволяє персоніфікувати голосування (пропорційна система з відкритими списками); закріплення обов'язкової гендерної квоти та санкції за її недотримання.

На основі аналізу виборчих списків політичних партій, що взяли участь у виборах депутатів Черкаської міської ради, та результатів виборів, висновки застосування нової виборчої системи при формуванні цієї ради наступні:

1. Відкриті списки на практиці не стали дійсно відкритими, оскільки з 42 депутатів Черкаської міської ради:

- 7 – отримали мандат, тому що були першими в єдиному партійному списку, не балотувалися в територіальних виборчих округах;
- 11 – обрані виборцями в округах та отримали їх підтримку у кількості голосів, що перевищує 25% виборчої квоти;
- 2 – отримали мандати завдяки набраній спільними з однопартійцями зусиллями всіх кандидатів територіального округу виборчої квоти;
- 22 – стали депутатами завдяки прохідному місцю в єдиному партійному списку, де місця розподілялися виключно по-порядку, незалежно від кількості отриманих голосів виборців.

Прохідне місце в єдиному партійному списку забезпечило мандат навіть тим кандидатам у депутати міської ради, які не отримали навіть 100 голосів на свою підтримку.

2. Зважаючи на рівномірність сформованих округів за кількістю виборців, можливість територіального виборчого списку набрати необхідну кількість голосів в кожному з них була однаковою. Але на практиці вдалося це зробити не всім.

Конкурентність між потужними кандидатами від однієї партії в межах одного територіального виборчого округу суттєво збільшила кількість голосів, отриманих партією, проте не забезпечило мандат двом кандидатам від однієї партії в жодному окрузі міста. Це на практиці також доводить мінімальний вплив виборців на кінцевий результат виборів.

В підсумку кандидати, які завчасно з'ясували всі «підводні камені» та були підстраховані партією першими номерами в територіальних списках і місцями в першій п'ятірці єдиного списку партії, однозначно отримали перевагу. Для решти кандидатів і кандидаток, а також їх виборців, нова виборча система стала повним розчаруванням.

3. Гендерна квота в територіальному та єдиному виборчому списку посприяла збільшенню кількості жінок у Черкаській міській раді – тепер їх 11, тобто 26%. При цьому 9 з них – отримали мандат за єдиними виборчим списком і лише 2 – за результатами підтримки виборців в територіальних округах.

Отже, на практиці не відбулося реального впливу виборців на результати виборів, незважаючи на анонсовані відкриті списки, що такий вплив мали б передбачати. Основні причини цього – закріплення гарантованого мандату (перший номер єдиного виборчого списку), застосування додаткового кваліфікаційного бар'єру (для просування у межах територіального виборчого списку кандидату у депутати Черкаської міської ради потрібно було набрати 25% і більше виборчої квоти), а також розподілу мандатів в єдиному виборчому списку без урахування преференцій виборців.

Водночас, така пропорційна виборча система в частині правил формування єдиного та територіальних виборчих списків, а також принципу розподілу мандатів у єдиному виборчому списку, сприяла збільшенню представництва недопредставленої статі (у нашому випадку – жінок) серед депутатського корпусу місцевої ради.

Подальші наукові розвідки можуть бути пов'язані з більш глибокими дослідженнями впливу гендерного квотування у виборчих списках політичних партій на реальне представництво жінок та чоловіків у місцевих радах різного рівня.

Бібліографічний список:

1. Виборчий кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#n4061>
2. Виборчі списки кандидатів у депутати місцевої ради. Черкаська область. Черкаська міська рада URL: https://www.cvk.gov.ua/pls/vm2020/pvm056pid102=7772pf7691=63774pt001f01=695rej=0pt00_t001f01=695.html#52
3. Виборчі округи з виборів депутатів міських рад. Черкаська область. URL: https://www.cvk.gov.ua/pls/vm2020/pvm116pt001f01=695pt00_t001f01=695pid112=2pid100=71pid102=7772rej=0.html
4. Обрані на відповідних виборах депутати місцевої ради. Черкаський р-н, Черкаська міська рада URL: https://www.cvk.gov.ua/pls/vm2020/pvm057pid112=30pid102=7772pf7691=63774pt001f01=695rej=0pt00_t001f01=695.html

References:

1. Vyborchyi kodeks Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#n4061>
2. Vyborchi spysky kandydativ u deputaty mistsevoi rady. Cherkaska oblast. Cherkaska miska rada URL: https://www.cvk.gov.ua/pls/vm2020/pvm056pid102=7772pf7691=63774pt001f01=695rej=0pt00_t001f01=695.html#52
3. Vyborchi okruhy z vyboriv deputativ miskykh rad. Cherkaska oblast. URL: https://www.cvk.gov.ua/pls/vm2020/pvm116pt001f01=695pt00_t001f01=695pid112=2pid100=71pid102=7772rej=0.html
4. Obrani na vidpovidnykh vyborakh deputaty mistsevoi rady. Cherkaskyi r-n, Cherkaska miska rada URL: https://www.cvk.gov.ua/pls/vm2020/pvm057pid112=30pid102=7772pf7691=63774pt001f01=695rej=0pt00_t001f01=695.html

Demianenko O. O. Proportional Electoral System with Open Lists: Analysis on the Example of Cherkasy City Council

Based on the analysis of the electoral system used in local elections in communities with more than 10,000 voters, the main consequences of the application of the new electoral legislation in the formation of the deputy corps are highlighted on the example of Cherkasy City Council election results: in this proportional system with open lists voters could not influence the formation of the deputy corps of the Cherkasy City Council due to the consolidation of the guaranteed mandate, the application of an additional qualification barrier, as well as the distribution of mandates in a single electoral list without taking into account the preferences of voters.

It is proved that the lists of political parties have not become open in practice. It was found that most deputies of the city council received seats on a single party list, although they were not elected in the constituencies. It was found that the place in the top five in the single party list provided a mandate to those who received minimal voter support.

It was verified that competition between candidates from one party within one territorial constituency significantly increased the total number of votes per party, but did not secure a mandate for two candidates

in any constituency in the city. It has been shown that the gender quota has contributed to an increase in the number of women in the Cherkasy City Council from 10 to 26%.

The purpose of the article is to analyze the results of the elections to the Cherkasy City Council and to determine the main trends in the formation of the deputies on the basis of the Electoral Code of Ukraine.

In accordance with the purpose of the article, the author analyzed the lists of political parties that participated in the election of deputies to the Cherkasy City Council and overcame the 5% barrier. The official results of the Cherkasy City Council elections in the territorial constituencies and in the city as a whole were also analyzed.

Based on the norms of the Electoral Code, which regulate the establishment of voting results and distribution of parliamentary seats, two types of candidates have been identified – newly elected deputies of the Cherkasy City Council: those who received a mandate due to voter support; those who won a seat due to a place in the top five of the single list of a political party. Candidates who did not receive a mandate but received significant electoral support were also singled out.

Keywords: *electoral quota, gender quota, political party, candidate.*

DOI 10.31558/2519-2949.2021.1.3

УДК 323.116:338.1:944.922(479.22)«20»

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0978-5417>

Дунаєва Л. М., Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

ПОЛІТИЧНА ТРАНСФОРМАЦІЯ ГРУЗІЇ У ПОСТЫПОЛЯРНИЙ ПЕРІОД

У статті досліджується процес політичної трансформації Грузії з моменту проголошення її незалежності. Гіпотеза полягає у тому, що політична трансформація Грузії має привести до демократизації її політичного режиму, що розглядається як процес відходу від колишніх радянських практик функціонування політичної системи. Тож, політична трансформація є багатовимірним процесом поступового відходу від соціалізму. Авторка аналізує ряд чинників зміни політичних режимів, від першого демократичного уряду на чолі із Звіадом Гамсахурдією, з якого було розпочато процес політичної трансформації Грузії, приходом до влади Едуарда Шеварднадзе, і його усуненням в результаті масових протестів, які називають «кольоровою революцією» й які привели до перемоги на виборах Міхеїла Саакашвілі, політичну силу якого «Єдиний національний рух» було замінено «Грузинською мрією». Також, у дослідженні вивчаються особливості політичного режиму Грузії, розглядається процес встановлення та розвитку владних відносин, визначено основні тенденції та зв'язки, які безпосередньо впливали на процес становлення політичної системи після здобуття незалежності у 1991 році. Метою дослідження є виявлення основних причин, які перешкоджали процесу демократизації Грузії, що сприяє розумінню закономірностей демократичного розвитку політичної системи країни. Основними методами є емпіричний, проблемно-хронологічний, й метод кейс-стаді. У результаті дослідження було зроблено висновок, що політичній трансформації Грузії притаманне поєднання авторитарних та демократичних тенденцій. Трансформаційний процес країни не був простим й однорідним, й започаткований процес демократизації у Грузії є результатом розпаду радянської системи, який наразі можна охарактеризувати як незавершений перехід до консолідованої демократії. Проте, враховуючи прагнення Грузії стати членом НАТО та Європейського Союзу, вирішення проблеми сецесіоністських регіонів на шляху розбудови демократичної держави є найважливішим.

Ключові слова: демократизація, Грузія, політична трансформація, демократія, політичний режим.

Постановка проблеми. Грузія була однією з держав колишнього Радянського Союзу, яка першою стала на шлях демократизації. Проте сучасна політична історія перетворилася на важке випробування для грузинської нації. Зіткнувшись з серйозними перешкодами у процесі розбудови демократичної політичної системи, пройшовши через жорстокі внутрішні конфлікти та військове зіткнення з Російською Федерацією у 2008 році, країні все ж таки вдалося провести радикальне реформування державного управління й стати на шлях європейської та євроатлантичної інтеграції. Внутрішньополітичний розвиток Грузії безпосередньо пов'язаний з безпекою всього Чорноморського регіону (не тільки Південного Кавказу), а й успіхом впливу країн Заходу на майбутні моделі демократизації. У зв'язку з цим виникає необхідність аналізу процесу політичної трансформації та стану демократії в Грузії в період після розпаду Радянського Союзу до сьогодення. Це допоможе зрозуміти головні проблеми і перешкоди, які затримують процес її політичної трансформації на сучасному етапі.

Метою статті є дослідити процес політичної трансформації Грузії з моменту досягнення нею незалежності. А також, виявлення основних причин, які перешкоджали процесу демократизації Грузії, що сприяє розумінню закономірностей демократичного розвитку політичної системи країни.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Особливості розвитку незалежної Грузії вивчала низка дослідників, зокрема питання процесу демократичного транзиту та розбудови демократичної політичної системи займає особливе місце в науковому доробку таких грузинських дослідників, як К. Гоголашвілі, В. Какачія, Г. Нодія, В. Долідзе, Д. Мікеладзе, Г. Мchedlishvili, А. Кухіанідзе. Серед

українських дослідників політичних процесів на Південному Кавказі та Чорноморському регіону слід виділити О. Брусиловську, С. Глебова, В. Дубовика, І. Максименко, Г. Шелест. Значний внесок у дослідження трансформації Південного Кавказу, й зокрема Грузії, належить таким аналітичним центрам, як Фонд імені Генріха Белля, Фонд Карнегі за міжнародний мир, Стокгольмський інститут дослідження проблем миру, та іншим західним неурядовим організаціям.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розпад Радянського Союзу призвів до руйнації існуючих на той момент політичної та економічної систем, в умовах прогресуючої дестабілізації, націоналізму й міжетнічних протиріч з приводу майбутнього політичного устрою пострадянського простору. А припинення функціонування радянських державних інституцій та озброєні етнополітичні конфлікти вплинули на криміналізацію країни.

Політична незалежність Грузії розпочалася з проведення парламентських багатопартійних виборів у жовтні 1990 року, на яких перемогла опозиція «Круглий стіл – Вільна Грузія», очолювана її лідером – Звіадом Гамсахурдією, якого згодом було обрано головою грузинського парламенту. На референдумі про відновлення державної незалежності Грузії 31 березня 1991 року абсолютна більшість громадян (98,9%) відповіла позитивно на поставлене питання, що означало фактичну незалежність Грузії [1, с. 252]. Після запровадження інституту президентства З. Гамсахурдію було обрано президентом згідно рішенням Верховної Ради від 14 квітня 1991 року, та на всенародних виборах 26 травня 1991 року. З моменту свого призначення президент одразу зіткнувся з серйозними завданнями – Рачинським землетрусом, бойовими діями під Цхінвалі у Південній Осетії, невирішеним конфліктом в Абхазії тощо. Окрім того, Грузія разом з іншими пострадянськими країнами потерпала від соціально-економічної кризи.

Ряд зовнішньо та внутрішньополітичних прорахунків призвели до втрати влади першим президентом внаслідок військового перевороту. На початку 1992 року З. Гамсахурдіа був змушений залишити столицю, й очолив уряд у вигнанні, згодом він загинув, переховуючись в гірській області Самегрело. У той час як в країні протягом 1992–1993 років розгорнулася справжня громадянська війна [1, с. 252].

На думку грузинських вчених-політологів перший президент Грузії був занадто зосереджений на національній міфології, це сприяло розповсюдженню місцевого націоналізму. Водночас, йому не вдалося знайти рішення більш нагальним питанням, таким як економічна рецесія, суспільно-політична криза, військові конфлікти на території країни, криміналізація суспільства тощо [1, с. 252]. Проте основним його здобутком можна вважати декомунізацію грузинського суспільства та політичної системи [5, с. 887].

Після того як влада в країні 2 січня 1992 року перейшла до рук тимчасового неконституційного органу «Військова Рада», було створено Державну Раду на чолі з колишнім першим секретарем ЦК Компартії Грузії Едуардом Шеварднадзе. Фактично відбувся військовий антиконституційний переворот. У жовтні 1992 року було проведено вибори до парламенту. Головою парламенту обрали Едуарда Шеварднадзе, що легітимізувало його керівництво країною [2, с. 96]. З цього моменту процес демократизації країни сповільнився, й почав набувати характеристик лібералізованого авторитаризму.

Після проведення президентських виборів у листопаді 1995 року, на яких перемогу отримав Едуард Шеварднадзе, набравши майже 73% голосів, ситуація в країні почала поступово стабілізуватися [2, с. 97]. З цього моменту починається період персоналізації влади, чому сприяли настрої населення щодо неможливості існування країни без «сильного» президента. Інститут президентства отримав повноваження визначального впливу на зовнішню політику, сферу національної безпеки та оборони, формування уряду та бюджету країни, та на законотворчий процес [2, с. 97].

Призначення на ключові урядові посади своїх колишніх колег – представників партійної радянської номенклатури призвело до реконсолідації радянського типу управління, при якому використовувалася демократична та націоналістична риторика, й впроваджувалися подвійні стандарти поведінки, що вплинуло вкрай негативно на демократичний процес [6, с. 148]. Таким чином, поступово консолідуючи власну владу, було послаблено демократичні інститути. Електоральні маніпуляції стали важливим механізмом консолідації режиму. Спроби опозиції прийняти поправки до виборчого законодавства, які б створювали більш конкурентні умови, не були вдалими. Едуарду Шеварднадзе вдалося де-факто очолювати уряд, незважаючи на повноваження парламенту щодо контролю над виконавчою владою, забезпечуючи своє домінування в політичній системі. Водночас законодавча влада фактично підпорядковувалася виконавчій, затверджуючи її ініціативи. Президентська партія «Союз громадян Грузії», що домінувала в парламенті, забезпечувала

надійний контроль президента над парламентом [7, с. 121]

Таким чином, президенство Едуарда Шеварднадзе можна пов'язати з іншими режимами пострадянського простору, при яких особлива роль президентів, чий повноваження часто виходять за формальні рамки, привертає багато уваги дослідників. Так, політолог Генрі Хейл для того щоб охарактеризувати подібні політичні системи ввів термін «патронального президенства». Патрональне президенство – це політичний інститут, а не окремий тип політичного режиму. Тому він існує в різних політичних умовах – при закритому авторитарному режимі, або у частково вільному політичному середовищі в Грузії. Система патронального президенства характеризується двома ключовими елементами. Перший елемент це президентська владою, яку президент отримує в результаті регулярних прямих виборів, на яких є можливість проголосувати за альтернативного кандидата, та при цьому президентська влада домінує над іншими гілками влади за рахунок значних формальних повноважень у порівнянні з іншими гілками влади. По-друге, разом з великими формальними повноваженнями, президент має широкий набір неформальних повноважень, заснованих на відносинах «патрон-клієнт» на межі державної влади та економіки. Практично президент може вибірково спрямовувати значні матеріальні й владні ресурси, минаючи формальну інституційну систему. Важливо, що ці повноваження можуть бути використані не тільки для того, щоб досягати політичних цілей, але й для утримання влади президента шляхом нагородження союзників й усунення суперників [8, с. 137-139]. Саме в умовах патронального президенства, на думку Генрі Хейла, й відбуваються «кольорові» революції» [4, с. 12].

Це добре характеризує політичну ситуацію у Грузії напередодні виборів 2003 року. Окрім того, постійна економічна рецесія, зовнішній борг, що сягав майже двох мільярдів доларів США, соціальний песимізм, фальсифікації з боку влади на президентських й парламентських виборах, критика влади цивільним сектором численних великих корупційних скандалів привели до глибокої політичної кризи і зміни влади в результаті «Революції Троянд» листопада 2003 року [6, с. 149].

Внаслідок розгортання протестів Едуард Шеварднадзе подав у відставку 23 листопада 2003 року, й 4 січня 2004 року лідер опозиції Міхеїл Саакашвілі переміг, набравши 96% голосів [2, с. 98]. Новий президент одразу розпочав проведення кардинальних ліберальних економічних реформ з метою послаблення контролю держави у процесі розвитку приватного бізнесу. З прийняттям у 2004 році нового податкового кодексу надходження до бюджету країни у 2007 році збільшилися у 2,7 рази [1, с. 253]. З метою додаткового захисту прав платників податків запроваджено посаду податкового омбудсмена, повністю звільнено від прибуткового податку власників мікробізнесу, та було полегшено податковий тиск на малий бізнес [1, с. 253].

Окрім того, Грузія розбудовувала відкриту економіку, тому фактично без обмежень виставила на продаж значну кількість державних компаній. Дрібні підприємства купували переважно місцеві компанії, а іноземні фірми купували великі об'єкти, що викликало бурхливе зростання іноземних інвестицій та ВВП країни [1, с. 254].

Таким чином, широкомасштабні реформи, різке зростання бюджетних надходжень дали змогу швидко відновити напівзруйновану інфраструктуру країни. Грузія досягнула значних успіхів в боротьбі з корупцією і контрабандою, й зборах податків. Позитивними стали макроекономічні показники. Окрім того, вдалося реінтегрувати автономну республіку Аджарія в економічну, соціальну й адміністративну систему Грузії, та відновити довіру до Грузії з боку іноземних донорів [6, с. 150].

Проте революційні методи реформування країни якісно не вплинули на покращення стану громадського сектору в країні. Країна все ще була на шляху до демократичної системи. У підсумку, на чергових парламентських виборах 2012 року, а потім і президентських виборах 2013 року, правляча партія «Єдиний Національний Рух» зазнала поразки, а до влади прийшла політична коаліція «Грузинська Мрія». На цьому етапі, величезним досягненням Грузії стало те, що вперше за пострадянський період, влада в країні змінилася в результаті вільних і справедливих виборів, а не в результаті державного перевороту або революції, що в 2012 році різко наблизило її до країн з демократичним правлінням. На жаль, прихід нової політичної сили до влади демократичним шляхом не означав, що нова політична сила обов'язково завершить процес консолідації демократичного правління в країні. Період знаходження при владі «Грузинської мрії» можна охарактеризувати як неформальний та олігархічний, при якому всі три гілки влади, перебувають під контролем однієї політичної сили [6, с. 152].

Вчені зазначають, що нове керівництво Грузії, яким фактично керує Бідзіна Іванішвілі – грузинський політик та підприємець, практично знищило всі досягнення колишньої влади, судова система в державі знову стала заангажованою та антидемократичною, на фоні чого відбувається

поновлення корупційних скандалів та погіршення економічного стану країни [3, с. 64]. Загалом, ситуація для демократичних інституцій у Грузії є небезпечною, оскільки простір для діяльності політичних партій Грузії поступово зменшується, а корупція залишається широко розповсюдженою. Так, продовження демократичних перетворень в Грузії є малоімовірним [3, с. 66].

Однак, все ще однією з головних причин нестабільності політичної системи Грузії є невирішеність територіального та міжнаціонального конфліктів. Ці конфлікти мають значний вплив на процес державного будівництва та на загальний розвиток країни. Етнічні меншини – абхазів і осетини відчували себе об'єктом придушення, так як перші лідери незалежної Грузії вбачали в націоналізмі найбільш швидко й вигідну для себе форму мобілізації суспільства на свою підтримку. В результаті це вкрай негативно вплинуло на внутрішній і зовнішній розвиток країни. Крім того, ще й створивши проблему у відносинах з Російською Федерацією, яка не сприймала Грузію як повністю незалежну й суверенну державу. Саме такий стан російсько-грузинських відносин створив для Грузії чи не один з головних викликів внутрішній і зовнішній безпеці. Все це неминуче призводило до недоліків в процесі демократизації та держбудівництва. Помилки в управлінні і пошуках вирішення цих проблем приводили до політичного протистояння в країні, й змін режиму. Наслідки етнічних конфліктів відчуються на політиці, економіці та суспільному добробуті Грузії, й стосуються безпеки регіону Південного Кавказу загалом. Результати конфлікту з Росією 2008 року були вкрай трагічними для Грузії. Визнання російською стороною незалежності Абхазії і Південної Осетії, що складають 20 % території Грузії відклали проблему вирішення міжетнічного конфлікту в Грузії на невизначений термін, й привели до зростання військової присутності Росії в регіоні.

У 2010 році було ухвалено «Державну стратегію щодо окупованих територій: Залучення шляхом співпраці», яка мала на меті сприяти відновленню та поглибленню відносин між населенням Грузії, що виникли в результаті окупації, й забезпечити населенню Абхазії і Південної Осетії ті ж права і привілеї, якими користуються громадяни Грузії. На практиці це передбачало залучення Абхазії і Південної Осетії в міжнародні економічні взаємини Грузії, розвиток інфраструктури для вільного пересування населення і товарів, доступність грузинської системи охорони здоров'я для населення окупованих територій, й створення можливостей для населення цих територій отримати освіту в Грузії. Грузинський план мирної реінтеграції окупованих територій схвалив Захід, зокрема, Європейський Союз та НАТО, проте не підтримали російська сторона, Абхазія та Південна Осетія.

Обраний політико-дипломатичний шлях повернення окупованих територій поки що приніс країні тільки схвалення з боку західних партнерів. Це позитивно вплинуло на підписання Грузією Угоди про асоціацію з ЄС, та отримання режиму вільної торгівлі та візової лібералізації, що є значними кроками на шляху євроінтеграції. Проте окуповані автономії все ще залишаються територіями, неконтрольованими центральною владою, де активно поширюється російський вплив. Таким чином, оскільки позитивного рішення абхазької і осетинської проблемі ще не вдалося досягнути це означає, що Грузія з високим ступенем вірогідності й надалі зустрічатиме перешкоди на шляху своєї політичної трансформації. Вирішення цих проблем є нагальним для встановлення демократичного режиму у країні.

Аналізуючи досвід Грузії в побудові незалежної демократичної держави варто зазначити наступне. Перехід до демократії не є лінійним процесом і не завжди призводить до встановлення стабільного демократичного режиму, що демонструє нам процес політичної трансформації Грузії. Держава, яка стає на шлях демократичного розвитку завжди проходить через період певної нестабільності, й ризикує перетворитися у авторитарну, й у більшості випадків проходить через труднощі економічного спаду. Політична трансформація Грузії є недосконалою, не дивлячись на те, що певний проміжок часу вона була головним прикладом демократизації на пострадянському просторі. Наразі трансформаційний процес країни важко однозначно охарактеризувати. Нагальним є вирішення територіальних та міжнаціональних питань для попередження антидемократичних тенденцій розвитку політичної системи країни. Проте, Грузії за час її незалежного існування все ж таки вдалося здійснити перехід від авторитаризму до розбудови демократії, нехай і неконсолідованої.

Бібліографічний список:

1. Особливості суспільно-політичної модернізації країн пострадянського простору: монографія / ред. А. Г. Бульвінського. Київ : Ін-т весвіт. історії НАН України, 2017. 288 с.
2. Паска О. Становлення та розвиток інституту президентства у посткомуністичній Грузії. *Ефективність державного управління*. 2016. № 3. С. 95 – 101. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/efdu_2016_3_11.
3. «Суспільний ідеал» і «політичний інтерес»: теоретичне осмислення і практика країн світу / кер. авт. колективу А. Кудряченко. Київ: Держ. установа «Ін-т весвіт. історії НАН України, 2019. 77 с.

4. Хейл Г. Президентський режим, революція і демократія. *Pro et Contra*. 2008. № 1. С. 6 – 21.
5. Долидзе В. М. Посткоммунистическая трансформация и циклы политического развития Грузии. *Постсоветские исследования*. 2019. № 1. С. 885 – 892.
6. Кухианидзе А. Демократия и политическая трансформация в Грузии (1991–2018). *Восток Европы*. 2018. № 2. С. 137 – 155. URL: <https://doi.org/10.17951/we.2018.4.2.137>.
7. Прокофьев А. В. Институциональные факторы трансформации политических режимов Грузии, Киргизии и Украины (начало 2000-х годов). *Политическая экспертиза: ПОЛИТЭКС*. 2010. № 2. С. 116 – 132.
8. Hale H. Regime Cycles. Democracy, Autocracy, and Revolution in Post-Soviet Eurasia. *World Politics*. 2005. No. 10. P. 137 – 139.

References:

1. Osoblivosti suspilno-poitichnoyi modernizatsiyi krayin postradyanskogo prostoru: monografiya / red. A. G. Bulvinskogo. Kyiv: In-t vsesvit. Istoriyi NAN Ukrayini, 2017. 288 s.
2. Paska O. Stanovlennya ta rozvitok institutu prezidentsstva u postkomunistichniy Gruzii. *Efektivnist derzhavnogo upravlinnya*. 2016. № 3. S. 95 – 101. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/efdu_2016_3_11.
3. «Suspilniy ideal» i «politichniy interes»: teoretichne osmislennya i praktika krayin svitu / ker. avt. kolektivu A. Kudryachenko. Kyiv: Derzh. ustanova «In-t vsesvit. Istoriyi NAN Ukrayini, 2019. 77 s.
4. Heyl G. Prezidentskiy rezhim, revolyutsiya i demokratiya. *Pro et Contra*. 2008. № 1. С. 6 – 21.
5. Dolidze V. M. Postkommunisticheskaya transformatsiya i tsikly politicheskogo razvitiya Gruzii. *Postsovetskie issledovaniya*. 2019. № 1. S. 885 – 892.
6. Kuhianidze A. Demokratiya i politicheskaya transformatsiya v Gruzii (1991–2018). *Vostok Evropy*. 2018. № 2. S. 137 – 155. URL: <https://doi.org/10.17951/we.2018.4.2.137>.
7. Prokofev A. V. Institutsionalnyie faktoryi transformatsii politicheskikh rezhimov Gruzii, Kirgizii i Ukrainyi (nachalo 2000-h godov). *Politicheskaya ekspertiza: POLITEKS*. 2010. № 2. S. 116 – 132.
8. Hale H. Regime Cycles. Democracy, Autocracy, and Revolution in Post-Soviet Eurasia. *World Politics*. 2005. No. 10. P. 133 – 165.

Dunaeva L. M. Political Transformation of Georgia During Post-bipolar Period

The article studies the process of political transformation of Georgia since the declaration of its independence. The author's hypothesis is that Georgia's political transformation should lead to the democratization of its political regime, which in this study is seen as a process of departure from the former Soviet practices of the political system. That is, political transformation is a multidimensional process of gradual departure from socialism. The author analyses a number of factors of the political regime change, from the first democratic government of Zviad Gamsakhurdia, which began the process of political transformation of Georgia, the coming to power of Eduard Shevardnadze, and his resignation in a result of mass protests called "colour revolution", leading to the election victory of Mikheil Saakashvili, whose political force, the United National Movement, was replaced by the Georgian Dream. Also, the study examines the features of the political regime in Georgia, examines the process of establishment and development of power relations, and identifies the main trends and links that directly influenced the process of development of the political system since 1991. The aim of the study is to identify the main reasons that hindered the process of democratization of Georgia, contributing to the understanding of the patterns of democratic development of the country's political system. The main methods used are empirical, problem-chronological, and case study method. The author concludes that Georgia's political transformation can be characterized by a combination of authoritarian and democratic tendencies. The country's transformation process has not been simple and homogeneous, and the on-going process of democratization in Georgia is the result of the collapse of the Soviet system, which can now be described as an incomplete transition to a consolidated democracy. However, given Georgia's aspirations to become a member of NATO and the European Union, resolving the problem of secessionist regions on the path to building a democratic state is extremely important.

Keywords: *democratization, Georgia, political transformation, democracy, political regime.*

ФОРМАЛЬНИЙ АНАЛІЗ ПОЛІТИЧНОГО ДИСКУРСУ

У дослідженні здійснено кореляційний діахронічний аналіз дискурсивної структури політичного процесу України. Джерелами дослідження визначені тексти Послань Президента України до Верховної Ради за 2009-2020 роки. Показники були розраховані за допомогою мови програмування R, із застосуванням відкритих аналітичних пакетів, виходячи із розробленого автором алгоритму. Наведено засадничі положення щодо аналізованого корпусу текстів як такого, що може вважатися репрезентативним з огляду на цілі дослідження. Зафіксовано рівень кореляції, який із застосуванням описуваних перед підготовчих етапів коливається в окремих випадках від 0,45 до 0,82. Визначено необхідний мінімальний рівень 0,4 як такий показник кореляції, що може розглядатися в якості значного.

Визначено ключові дискурсивні патерни (ДП) виражені в наборі понять та категорій, які використовуються для опису окремих тем в рамках текстів. Побудовано таблицю ключових елементів кожного дискурсивного патерну із огляду на їх статистично-ймовірнісне використання в аналізованому корпусі. Побудовано таблицю ієрархізованої вживаності ДП через діахронічний аналіз використання в текстах. Визначено, що для більшості аналізованого масиву присутнє співпадіння на першому рівні ДП (із виключенням в тексті 2013 року). Зазначено, що формальні результати проведеного дослідження можуть вважатися доведенням тези про безсуб'єктність політичного процесу, який фактично є самоактуалізацією дискурсу. Окреслено подальший розвиток автоматичного формального дискурсивного аналізу, що полягає в уточненні та розкладанні елементів ДП через окремі тексти корпусу із визначенням співпадінь та розходжень в семантичному наповненні елементів та побудову однорангової мережевої моделі синхронічної дискурсивної структури для кожного із визначаємих етапів.

Ключові слова: дискурс, формальний дискурс-аналіз, дискурсивний патерн, політичний процес, латентно-семантичний аналіз.

Застосування дискурсивного аналізу на чинному етапі є вкрай важливим академічним завданням. Адже, з одного боку, дискурсивний аналіз досить розповсюджений метод в сучасній науці, з іншого, його використання здебільшого носить супутній характер, що дозволяє лише частково розкрити сутність методу та відносну новизну тих даних, які можна отримати при суворому його використанні. Окрім того, також важливим є саме формальний аспект такого аналізу, позитивність застосування якого вбачається нам не тільки в самій структурі отримуваних даних, а також у тому, що ступінь їх верифікуємості дозволяє використання такого роду аналізу в різного роду дослідженнях, як в якості часткового методу, так і загальної методології.

В рамках попередніх робіт ми розглядали як теоретичні, так і практичні аспекти та можливості формального аналізу політичного дискурсу. Метою даного дослідження є часткова реалізація розроблених алгоритмів автоматичного дослідження дискурсивної структури на матеріалах політичних текстів. Нами були взяті найбільш виразні тексти, а саме послання Президента до Верховної ради України, повторюючись зазначимо, що вони досить об'ємні для того, щоб надати необхідний мінімальний обсяг текстових одиниць для аналізу, а також досить виразні в плані опису як більш седиментованих шарів, так і виразні в плані демонстрації політичного порядку денного щодо тем, існуючих в суспільстві. Для представлення діахронічного аналізу нами були обрані Послання Президента України до Верховної Ради за наступні роки: 2009, 2011, 2013, 2015-2020 роки. Так, говорячи про хронологію аналізованих послань / звернень, ми відбирали тексти виходячи з наступних положень: – представити структуру дискурсу в межах таких часових інтервалів, які б відображали внутрішньополітичні зміни, а саме при аналізі використовуються тексти чотирьох Президентів, а крім того, очевидними і таким, що не вимагають пояснень нам

уявляються зміни як територіальні, так і інформаційні, що відбулися в політичному просторі й до певної міри, як нам здається, з неодмінністю впливають на політичний процес, а отже, й на дискурсивну структуру; – відобразити ключові віхи в потенційно можливих точках зламу дискурсивної структури, які пов'язані з фактами, описаними вище.

Сам дискурс виражений в слабо ієрархізованій структурі понять (категорій), які можна вивести практично з будь-якого політичного тексту (звісно, беручи до уваги його об'ємну характеристику), відносно незалежно від його жанрових, тематичних та ін. особливостей. Домінуюча лінія опису і дій в рамках політичного процесу іменується «гегемонний» дискурс.

Ми припускаємо, що дану «структуру» дискурсу можливо виокремити і розібрати за допомогою формально-лінгвістичних інструментів аналізу, представивши її у вигляді однорангової мережі, в якій кожен елемент є як організовуючим, так і організованим іншими елементами, перебуваючи з ними в складній структурі відносини спів підпорядкування. Сама мережа, таким чином, в максимально можливій надлишковій формі описує структуру політичного дискурсу всередині окремого символічного об'єднання. Даний підхід, дозволяє нам розглядати політичний процес не з точки зору дій окремих політичних акторів, що керуються приватними цілями і завданнями, а як процес, підпорядкований логіці дискурсу, мета утворення, що визначає логіку дій еліти.

Окрім того, слід сказати про існуючий парадокс, який виражається в тому, що обсяг аналізованих текстових даних (а саме послань Президента України до Верховної Ради України) є і вичерпним і недостатнім одночасно. З одного боку, подібного роду тексти можуть бути дещо недостатніми для абсолютно вичерпного уявлення про дискурсивну структуру, залишаючи деякі «осередки» незаповненими, з іншого боку текстуальний обсяг достатній для того, щоб вважати показник «чистої» (під цим ми розуміємо такий вид взаємозв'язку документів, який представлений без тих мовленнєвих норм, які затверджені і продиктовані використовуюваною мовою) кореляції понад 0,4 як значний, а понад 0,5 як дуже високий.

Таким чином, використовуючи розроблений алгоритм, здатний аналізувати структуру дискурсу в окремо взяті проміжки часу, ми маємо можливість провести діахронічний аналіз за допомогою складання графіків кореляції текстів на основі латентного розміщення Діріхле. Даний метод, розроблений по більшій мірі у зв'язку із зростанням необхідності поліпшення роботи інформаційного пошуку і машинного навчання, втім, з деякими застереженнями, його можна використовувати і в контексті наявних завдань.

Матеріали та метод

Сутність методу, покладеного в основу проведеного дослідження полягає в поєднанні постструктуралістської теорії дискурсу з методом математичного розкладання, заснованим латентно-семантичному аналізі і латентному імовірнісному розподілі Діріхле.

Останній, вперше метод був представлений як Графова модель, Девідом Блеєм, Ендрю Ином і Майклом Джорданом в 2003 році, як такий, що дозволяє тематизувати тексти з метою виявлення ключових слів по відношенню до кожної з тем [2]. Відносно нашого дослідження, відзначимо, що його використання дозволяє з деяким рівнем допущення складати тематичне відображення дискурсивних патернів для окремих текстів в корпусі аналізованих документів. Таке тематичне моделювання (далі формування дискурсивних патернів) може бути використано для виокремлення найбільш ключових тем у межах текстів з подальшим розкладанням на окремі знакові елементи (опорні точки), які, за допомогою використовуюваного алгоритму, а саме завдяки засобам дистрибутивної семантики і латентно-семантичного аналізу, можливо проаналізувати на порівнянність і включеність інших термів у формування ключового знаку (яку, як нам здається, можна вважати трансформованою формою ланцюгів еквівалентності) [3].

Використовуючи розроблений нами алгоритм, а також певні формули і моделі, ми можемо провести наступне діахронічне дослідження з можливістю порівняння в текстуальній складовій елементів, використовуваних в дискурсивних структурах різних років. Це не означає, що ми припускаємо повну зміну структури дискурсу щороку (що підтверджується тим, що з 2009 по 2015 роки ми брали тексти послань кожні два роки, припускаючи, що структура залишиться незмінною в силу особливостей політичного процесу), проте, ми не припускаємо також, що дискурсивна структура змінюється зі зміною президентів, навіть більше, кажучи про безсуб'єктність в межах політичного процесу, що ми уточнимо надалі, скоріше навпаки, зі зміною політичних суб'єктів не посту лідера, дискурс не має тенденції змінюватися відразу, скоріше, для цього необхідні деякі як зовнішньополітичні, так і внутрішньополітичні трансформації, що «змушують» гегемонний дискурс, інкорпорувати нові елементи, зберігаючи і видозмінюючи структуру, з метою отримання можливості

опису існуючого політичного порядку. Прикладом відсутності кардинальних змін у формальній структурі дискурсу служить відносно високий ступінь кореляції звернення в 2020 році з текстами попередніх послань, але про це йтиметься далі.

Слід сказати, що дані, які ми будемо наводити у наступних таблицях мають повністю відфільтровані показники за принципом застосування стоп-словника (видалення всіх слів, які не несуть семантичного навантаження і служать скоріше засобами синтаксису, об'єднання окремих елементів мови у зв'язний текст), крім того, матеріали текстів, при використанні латентного розподілу Діріхле, не були відфільтровані за допомогою tf-idf механізмів (про які ми говорили у попередніх публікаціях, тут зазначимо, що мова йде про зворотну кореляцію значущості термів по відношенню до загальної вживаності в значній частині корпусних документів), що дозволяють більш детально відсіювати елементи, які є постійно повторюваними, але не включеними в список стоп-словника, оскільки набір проаналізованих текстів не був великий (а саме – 8 текстів), а, крім того, стосується умовно чітко заданої теми, тому даний коефіцієнт лише знижував рівень достовірності результатів кореляції (але підкреслимо його необхідність на більшому масиві текстів, які можуть бути різноспрямовані в плані стилю, жанру (в розумінні лінгвістичного аналізу) і т. і.). Отже, маємо зазначити, що набір використовуваних перед підготовчих технік дещо знижує рівень кореляції окремих документів, оскільки прибирає всі слова, які не відносяться до патерного розподілу, при цьому, показник кореляції тим вище, чим ближче він до одиниці.

У табл.1 наводяться значення коефіцієнтів кореляції, що характеризують взаємну наближеність текстів «звернень» Президента. Аналізуючи її, ми можемо відзначити деякі значущі позиції щодо дискурсивних змін у межах заданого часового проміжку, а саме 2009-2020 років.

Таблиця 1

Матриця коефіцієнтів кореляції текстів «звернень» президентів України

	2009	2011	2013	2015	2016	2017	2018
2011	0.65770						
2013	0.51909	0.45373					
2015	0.70495	0.64261	0.46993				
2016	0.68861	0.61490	0.43150	0.79331			
2017	0.72029	0.65285	0.53452	0.82618	0.81640		
2018	0.69219	0.61984	0.49230	0.78319	0.80788	0.81537	
2020	0.67759	0.65577	0.48693	0.72410	0.69007	0.72557	0.73480

Виходячи з табл.1, суттєво значущим ступенем кореляції, що не дивно, відрізняються роки, які на посаді Президента проводила одна людина, а саме часові проміжки 2011-2013, 2015-2018. Примітно так само, що рівень кореляції високий і щодо президентської каденції 2015-2018 року і часового інтервалу 2019-2020 років. Тут, для чистоти дослідницьких даних, нам би хотілося відзначити, що так чи інакше подібні тексти з необхідністю будуть корелювати здебільшого хоча б щодо структури, але в той же час, показники на фіксованому рівні все ж залишаються дуже високими, а тому можуть бути сприйняті як показові. Виходячи з такого рівня кореляції можемо зробити щонайменше два ключових висновки: перший полягає в тому, що високий рівень кореляції дозволяє говорити про наявність відносно незмінного кола питань, що функціонують в рамках політичного поля в різних часових проміжках; другий формується виходячи з епістемологічних засад застосованої дискурсивної теорії, і полягає в тому, що політичний суб'єкт не може бути сформульований як такий, що дискурсивну структуру продукує. Це, з одного боку може бути виведено з даних щодо кореляції, наприклад, текстів 2015-2018 років із текстами 2019-2020 років. Адже, їх співпадіння досить дивний момент, оскільки обрання Президента в 2019 році було позначено «абсолютно новим» кандидатом, який не включений в існуючий політичний устрій і позиціонувався як людина, здатна реорганізувати ту дискурсивну модель, яка стала невідривно пов'язуватись із чинними політичними акторами в рамках символічного простору політичного процесу. З іншого боку, це більшою мірою підтверджує нашу гіпотезу, що була взята як певна епістемологічна основа, щодо наявності гегемонної дискурсивної структури. Адже, включеність в гегемонно організований дискурс означає, що окремо взятий політичний актор, що покладається у своїй діяльності на ряд стійких ментальних диспозицій, в кінцевому рахунку існує в рамках фрагментарної ідентичності,

обмеженої дискурсом. Суть, будь-які дії Президента, отже, можуть бути розглянуті і, навіть більше, прогнозовані за допомогою виокремлення структури дискурсу. Це побічно підтверджує наявність певної форми того, що ми можемо назвати «габітусним заломленням», перед задаючим позиції, з яких може виступати той чи інший політичний актор. Таким чином, це побічно підтверджує гіпотезу вживаної форми дискурсивного аналізу щодо того, що політичний дискурс носить безсуб'єктний характер, адже при такій високій схожості дискурсивних структур, які, крім іншого залежать не стільки від конкретних політичних акторів, а скоріше від незвичайного синтезу артикуляційних актів, що трансформують дискурс і від зовнішніх обставин, що вимагають акту дискурсивного визначення, рівень «усвідомленого» впливу окремих політиків на дискурсивну структуру може бути визначений як незначний.

Проводячи подібного роду аналіз ми маємо можливість виділити дискурсивні патерни в межах як окремого тексту, так і групи текстів, що відносяться до певного корпусу з тим, щоб виокремити основні використовувані патерни в текстах (а, отже, з певним ступенем допущення і екстраполяції методом індуктивного аналізу) і в межах дискурсивної структури. ДП, в свою чергу, складаються з набору ключових елементів ланцюга. Спираючись на доведеність положення, згідно якому в на кожному рівні смислового ланцюга значущими елементами можуть бути близько 7 елементів [1, с. 204; 4, с. 90-92; 5, с. 162], ми виходили з того, що має бути близько 7 ключових елементів "верхнього рівня". Теоретично на кожному смисловому рівні кожне поняття (елемент) дезагригується на сім плюс-мінус три поняття (елемента), які співвідносяться зі структурою термів, що їх визначають та становлять основу для побудови дискурсивної структури щодо стійкого символічного набору.

Таблиця 2

Елементи верхнього рівня, що складають дискурсивні патерни

1	Українець, Президент, Крим, Армія, Корупція, Медицина, Програма, Партія
2	Росія, Війна, Донбас, Сила, Територія, Боротьба, Агресія, Мова, Євросоюз
3	ООН, Революція, Право, Дискусія, Ефективність, Банк, Освіта
4	Позиція, Підтримувати, Нація, Культура, Ресурс, Соціальний, Самоврядування, Влада, Криза, Вибачити, Разом
5	Україна, Країна, Держава, Система, Світ, Влада, Реформа, Економіка, Рішення, Народ, Національний, Нова (прим. Держава)
6	Експорт, Відновлення, Оборона, Захід(ний), Кремль, Схід, Очікування, Припинення, Атака, Зсув, Більшість
7	Розвиток, Реформа, Ресурс, Виробництво, Модернізація, Інновація, Реалізація, Потенціал, Можливість
8	Рух, Сценарій, Інформаційний, Перемога/перемагати, Гарантувати, Правий, Свобода, Втручатися, Поліпшення, Досвід
9	Президент, (Верховна) Рада, Закон, Суд, Парламент, Конституція, Порядок
10	Правило, Зв'язок, Газ, Субсидія, Тариф, Монополія, Гарантія, Децентралізація, Дім, Приватизація

Таким чином, ми отримуємо таблицю з ключовими дискурсивними патернами, які можна представити як вузлові точки в межах однорангової системи. Саме за допомогою моделі однорангової системи ми намагаємося вирішити питання багатшаровості структури. З одного боку, ми залишаємо на рівні теоретичного допущення деякі елементи структури, які більшою мірою седиментовані в політичному дискурсі і тому, в меншій мірі піддаються трансформації і реорганізації, будучи плаваючими знаками, які організують гегемонний дискурс. При цьому, боротьба за їх зміну і наповнення новими ланцюгами еквівалентності може відбуватися на маргінальних ділянках дискурсивного простору і не підлягає перегляду на більш високих рівнях (наприклад. політичного порядку). Отже, такі знаки, в цілому, поділяються переважно більшістю політичних сил і окремих акторів.

Наступним кроком дослідження є побудова таблиці, що демонструє розподілення дискурсивних патернів в рамках окремих текстів звернень Президента (табл.3).

Розподіл дискурсивних патернів у зверненнях президентів України за рівнем пріоритету

Рівень пріоритету	2009	2011	2013	2015	2016	2017	2018	2020
1	5	5	9	5	5	5	5	5
2	4	7	5	2	2	2	2	1
3	9	4	4	10	6	3	8	2
4	7	3	7	6	7	9	9	7
5	10	2	2	4	9	7	6	9
6	3	9	8	9	4	8	1	3
7	1	1	6	1	1	6	7	10
8	8	6	3	3	8	4	3	4

Дана таблиця, може бути спочатку трактована в тому, що на рівні первинного політичного порядку дискурсивна структура практично у всіх часових інтервалах стабільна, і має лише деякі допустимі коливання, в межах «контрольованого» відхилення (наприклад., 2013 рік). Але, виходячи з використовуваної в якості методологічної бази дискурсивної теорії пост структуралізму найбільш важливим є не тільки відповідність ключових позицій, а й їх визначення через ланцюги еквівалентності. Тобто, для кожного ключового знаку, використаного в дискурсивних патернах, ми з необхідністю повинні отримати структуру категорій, які знаходяться в найбільш високому ступеню зв'язку з окремим терміном, що дозволить більш детально зобразити як синхронічну дискурсивну структуру, так і простежити діахронічні аспекти.

Висновки

Таким чином, проведене дослідження дає засади говорити про те, що автоматичний формальний аналіз дискурсивної структури можливий та дозволяє отримувати новий формат даних для аналізу з точки зору політологічного дослідження. Також, можемо зазначити, що подальший вектор такого дослідження полягає у деталізації та всебічному розгляді окремих дискурсивних патернів, які із застосуванням наукової редукції можна визначити як вузлові точки для однорангової мережевої моделі дискурсивної структури. Він полягає у формуванні шляхом трансформованого латентно-семантичного аналізу дезагригованих елементів для зображення більш детальної структури дискурсу. При цьому маємо зазначити, що в подальших аналітичних дослідженнях, важливо проаналізувати зміну семантичної наповненості ключових знаків, через ланцюги еквівалентності в рамках відносно зовні стабільної та повторюваної структури дискурсу.

Бібліографічний список:

1. Польовий М. А. Політичні процеси: теорія та практика моделювання : монографія. Одеса: Фенікс, 2011. 288 с.
2. Blei, D.M. Latent Dirichlet Allocation Journal of Machine Learning Research. 2003. Vol. 3. P. 993-1022.
3. Laclau E., Mouffe Ch. Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics / London : Verso. 1985. – 199 p.
4. Miller G. A. . The Magical Number Seven, Plus or Minus Two / 1956. Vol. 63. P. 81–97.
URL: <http://psychclassics.yorku.ca/Miller/> (дата звернення 23.01.2021).
5. Reznikova Zh. Animal Intelligence: From Individual to Social Cognition / Cambridge University Press, 2007. – 488 p.

References:

1. Polovyi M. A. Politychni protsesy: teoriia ta praktyka modeliuвання : monohrafiia. Odesa: Feniks, 2011. 288 s.
2. Blei, D.M. Latent Dirichlet Allocation Journal of Machine Learning Research. 2003. Vol. 3. P. 993-1022.
3. Laclau E., Mouffe Ch. Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics / London : Verso. 1985. – 199 p.
4. Miller G. A. . The Magical Number Seven, Plus or Minus Two / 1956. Vol. 63. P. 81–97.
URL: <http://psychclassics.yorku.ca/Miller/> (дата звернення 23.01.2021).
5. Reznikova Zh. Animal Intelligence: From Individual to Social Cognition / Cambridge University Press, 2007. – 488 p.

Kotov E. V. Formal Analysis of Political Discourse

As part of the study, a correlation diachronic analysis of the discursive structure of the political process in Ukraine was undertaken. The sources of the study were the texts of the Messages of the President of Ukraine to the Verkhovna Rada for 2009-2020. The indicators were calculated using the programming environment R, using the open analytical packages, based on the developed algorithm. There were given the basic provisions concerning the analyzed corpus of texts as ones which can be considered representative considering the purposes of the research. The level of correlation was fixed, which varied in some cases from 0.45 to 0.82 with the application of the described preparatory stage. The required minimum level of 0.4 was determined as that correlation indicator which can be considered as a significant one.

The key discursive patterns (DP) were determined in a set of concepts and categories that were used to describe individual topics within the texts. There was constructed the table of key elements of each discursive pattern considering their statistical-probabilistic use in the analyzed corpus. The table of hierarchical usability of DP through the diachronic analysis of use in texts was constructed. It was determined that for the majority of the analyzed array there was a coincidence at the first level of the DP (excepting the text of 2013). It was indicated that the formal results of the study can be considered as a proof of the thesis of the subjectlessness of the political process, which was in fact a self-actualization of discourse. There was described the further development of automatic formal discourse analysis, which meant the clarifying and decomposing the elements of the DP through separate texts of the body with the definition of coincidences and differences in the semantic content of elements and building a peer-to-peer network model of synchronous discursive structure for each stage.

Keywords: *discourse, formal discourse analysis, discursive pattern, political process, latent-semantic analysis*

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5769-7345>*Примуш М. В., Донецький національний університет імені Василя Стуса*ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8376-8979>*Ярош Я. Б., Волинський національний університет імені Лесі Українки*

ШЛЯХИ РЕФОРМУВАННЯ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В УКРАЇНІ У КОНТЕКСТІ ЗАРУБІЖНОГО ДОСВІДУ

Статтю присвячено дослідженню основних шляхів щодо реформування органів місцевого самоврядування в Україні з огляду на наявний зарубіжний досвід. Беручи до уваги досвід Польщі у процесах впровадження реформ з позиції аналізу їх ефективності, авторами здійснено спробу на практичному та теретичному рівнях з'ясувати, які фактори спричили таку ситуацію, що Україна та Польща мають діаметрально різні досягнення у впровадженні майже однакових реформ у політичній, економічній та соціальній сферах з урахуванням того, що ці країни на початку впровадження реформ знаходилися приблизно на однаковому етапі свого розвитку. Зроблено висновок про те, що оскільки місцеве самоврядування є предметом міжгалузевих досліджень з політології, економіки, соціології, правознавства та інших наук, це вимагає встановлення методологічних меж комплексного дослідження цього громадянського інституту. З'ясовано, що, незважаючи на значну кількість теоретико-методологічних підходів дослідження місцевого самоврядування в Україні, вітчизняними фахівцями не створено цілісного уявлення щодо діяльності самого місцевого самоврядування та його ролі у суспільстві. Доведено, що досі існує суто вітчизняна традиція досліджувати місцеве самоврядування, виходячи з декларативної його ролі, яка прописана у Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні», у той самий час вплив політичних та економічних процесів сучасності на місцеве самоврядування й аналіз їх наслідків залишаються недостатньо дослідженими. Визначено, що в Україні відсутні на рівні держави уявлення щодо ролі місцевого самоврядування, з одного боку, наголошується на його актуальній і необхідній ролі реалізації інтересів громади на місцях, а з іншого – питання державного регулювання залишається відкритим. Все це обумовило появу сучасних досліджень місцевого самоврядування як інноваційної діяльності з моделювання політичних процесів на місцях.

Ключові слова: *місцеве самоврядування, реформа місцевого самоврядування, інвестиційний потенціал, громадське управління.*

Процеси реформування економіки, політики та соціальних перетворень взагалі стають центральним явищем і напрямком політичного курсу країни. Але поза увагою дослідників, науковців, політиків залишається явище негативного результату у впровадженні політичних реформ, де політикам-реформаторам бракує досвіду, оскільки ініційовані ними процеси носять або теоретичний характер, або є влучним передвиборчим гаслом. У результаті виникає парадокс, коли країна, знаходячись на певному етапі свого розвитку, у процесі реформування втрачає весь свій реформаторський потенціал та залишається на тому ж самому етапі розвитку, на якому вона була до реформування.

Названа ситуація не є новою в політичній науці й знайшла своє втілення ще в працях представників політичної думки Нового часу, а саме в творчості Джеремі Бентама, Алексіса де Токвіля, Едмунда Берка та інших. Так, Джеремі Бентам вважав, що реформи призводять до появи нових законів, які є злом, тому що або дозволяють анархію, або обмежують свободу, тобто порушують принцип «гармонійного поєднання інтересів суспільства та держави» [1, с. 556-559]. Алексіс де Токвіль вважав, що реформування – це поява нового порядку, який може призвести до втрати принципу «рівності умов», який є гарантією стабільності суспільства [2, с. 150]. Едмунд Берк вважав, що реформи – це містки між теорією, практикою і суспільними викликами у процесі реалізації будь-яких інтересів, задовольнити котрі може лише держава [33, с. 52]. Марксисти, у свою

чергу, взагалі відкидали будь-який еволюційний шлях розвитку суспільства та вважали, що єдиний шлях розвитку суспільства – це революція та встановлення влади пролетаріату [4, с. 10].

Як бачимо, класики політичної науки та сучасні науковці визнають, що в політичній практиці існує таке явище, як реформування, проте чітко не визначають, чому одні й ті ж самі реформи у державах, які знаходяться у відносно рівних умовах, дають діаметрально протилежні результати.

З цього приводу, беручи до уваги досвід України та Польщі у процесах впровадження реформ з позиції аналізу їх ефективності, нами здійснена спроба на практичному та теретичному рівнях пояснити, які фактори спричили таку ситуацію, що Україна та Польща мають діаметрально різні досягнення у впровадженні майже однакових реформ у політичній, економічній та соціальній сферах з урахуванням того, що ці країни на початку впровадження реформ знаходилися приблизно на однаковому етапі свого розвитку.

Процеси впровадження реформ (політичних, економічних, соціальних, тощо) в Україні та Польщі здійснювалися одночасно – наприкінці 80-х – на початку 90-х років ХХ століття, проте зараз названі держави демонструють діаметрально протилежні результати у позитивних досягненнях реформ. Так, Польщу відносять до країн із найвищими показниками в темпах економічного, політичного та інвестиційного розвитку, де природа досягнень країни не обмежується лише конкретними заходами політичних інституцій чи бюджетними витратами. Україна, як це показують рейтинги впливових світових організацій, знаходиться в списку найменш розвинутих країн світу та Європи і має такий же самий потенціал, як країни Африки [5].

Причини позитивних зрушень в Польщі та багато в чому негативних в Україні, на нашу думку, значно глибші. Тут свою роль відіграє як минулий історичний досвід названих країн, котрий створив умови для формування певних стартових передумов, так і соціокультурний фактор, який дозволив двом суспільствам адаптуватися до процесу впровадження ринкових реформ.

Взагалі, перетворення, які здійснювали уряди Польщі та України протягом посткомуністичного періоду розвитку, розглядаються багатьма дослідниками як «шлях до демократії», а саме, акценти ними робляться тільки на ті реформи, які зорієнтовані на створення політичних інститутів за західними стандартами та зразками демократії, формування демократичних політичних інститутів за зразком та досвідом законодавства країн сталої демократії (політичних партій, громадських організацій, молодіжних рухів, тощо). Однак, на думку К. Оффе, названа ситуація дає нам всі підстави розглядати зміни, що відбуваються в Польщі та в Україні, як складову світового модернізаційного процесу, де панує «свідома настанова держави на здійснення якісних перетворень у суспільстві з урахуванням досвіду передових країн» [6, с. 11]. Тобто названий підхід дозволяє нам одночасно розглядати логіку впровадження реформ та перетворень одразу в декількох кутах зору. Так, за першим, який ми пропонуємо назвати «модернізаційним», пояснення реформ відбувається із двох позицій названого процесу: органічного (наведена країнами так званої сталої західної моделі демократії – США, Канада, Німеччина, Великобританія, Франція), і неорганічного (країни Східної, Південно-Східної Європи та Латинської Америки) [6, с. 11-12].

Різниця на теоретичному рівні полягає в тому, що країни органічного типу модернізації спочатку ініціювали зміни у духовно-ідеологічній та морально-етичній сферах (Відродження, Реформація, Просвітництво, тощо) і тільки потім трансформували економічну сферу. Потім, з першими позитивними результатами економічних перетворень (нормативно-правовий захист приватної власності), виникали інститути громадянського суспільства (виконували функцію контролю за діями влади), і тільки на самому останньому етапі реформування зміни проходили у політичній системі (інституціоналізація нового порядку). У країнах з неорганічним типом модернізації природа змін пояснюється виключно впливом зовнішніх факторів (політичні або військові конфлікти, тощо), які реформують суспільство у зворотньому від органічної модернізації напрямку – спочатку реформується громадянська сфера (переважно штучні політичні інститути), потім економіка (як правило, перерозподіл державної власності між групами впливу), і на фінальному етапі реформується політична сфера (легітимація існуючого порядку групами впливу, які щойно здобули владу).

Україну та Польщу теж можна віднести до країн із неорганічним типом модернізації, оскільки перетворення в них відбуваються у всіх сферах суспільства одночасно, а це, за словами Д. Ептера, свідчить, що «модернізація» в названих суспільствах «є свого роду надією на майбутнє», а реформи надходять від владних інституцій («зверху») та здійснюють «процес трансформації суспільства, який супроводжується реформуванням політичних інститутів, соціальною мобілізацією та розширенням політичної участі, поширенням демократичних цінностей і норм, властивих розвиненим країнам, у країнах менш розвинених» [6, с. 34].

Іншими словами, процес переходу до західних стандартів в Україні та Польщі починався зі штучного створення посткомуністичних політичних інститутів на зразок західних, які мали відповідати вимогам та стандартам демократичної держави. Але на практиці спільність між Україною та Польщею на цьому, на нашу думку, завершується. Навіть незважаючи на те, що політична модернізація в посткомуністичних країнах взагалі і в Україні та Польщі зокрема відбувається за майже однаковою схемою: формування демократично налаштованих груп у суспільстві (більшість представників яких мали досвід життя в країнах Заходу), створення всередині них модернізаторської еліти (переважно націоналістичних настроїв) і наступний етап – це прихід названих груп до влади та її реалізації (якщо досвід Польщі – це так звана «шокова терапія», то в Україні – це «олігархізація» економічної сфери держави). Також, на нашу думку, слід додати створення нових політичних інститутів та серію ризикованих реформ в економіці (наприклад, стихійна приватизація держпідприємств), де реформатори намагалися відійти від планової моделі економічного розвитку до повністю ринкових відносин, проте при цьому модернізаційний процес повністю визначався владою, а не реальними потребами в ньому суспільства. Тобто реформи в Україні та Польщі ініціювалися та реалізовувалися виключно «зверху», і це є нонсенс, коли влада сама розробляє потреби на реформи та сама їх реалізовує.

На думку польського політолога Є. Вятра, «реформа «зверху» – це реформування політичних інститутів для представників еліти задля реалізації її інтересів [7, с. 83], що означає фактичну відсутність в країні громадянського суспільства». Як наслідок, на нашу думку, така демократична категорія, як контроль за владою з боку суспільства або відсутня, або не працює з причини відсутності певних умов (відповідного законодавства), що викликає не тільки зменшення темпів реформ, а невідомий шлях їх подальшої реалізації. У Польщі, на відміну від України, така ситуація не була настільки насичена авторитарним історичним досвідом, оскільки в польській системі організації влади збереглися дорадянські політичні інститути: по-перше, це багатопартійна система (зауважимо, що вона мала формальний характер, проте факт її існування не заперечується), автономне селянство (у Польщі, як відомо, радянська політика колективізації зазнала поразки), певна незалежність вищих навчальних закладів та політично активне академічне середовище. Названі фактори, на думку Х. Лінця та А. Степана, свідчать про те, що «Польща була найслабшою ланкою в міжнародному ланцюгу командно-адміністративних систем і ніколи не проводила етап крайнього тоталітаризму» [8, с. 257]. Тобто другий кут зору на проблему особливостей впровадження політичних реформ в Україні та Польщі дозволяє нам визначити, що на ментальному рівні населення Польщі було більш адаптованим до реформ, оскільки вони асоціювалися з поверненням до зруйнованої радянською владою демократії, і взагалі, польському суспільству вдалося зберегти для більш вдалого реформування відповідні політичні інститути, а також Польщі вдалося головне – не до кінця реалізувати всередині країни радянські реформи.

Отже, третій кут зору на проблему особливостей впровадження реформ в Україні та Польщі ми пропонуємо назвати «інституційним», оскільки він пояснює, що негативних проявів системи «реформування зверху» не вдалося уникнути ані Україні, ані Польщі. Навіть незважаючи, як це ми з'ясували, на факт ментальної підготовки польського суспільства до необхідних реформ. Наприклад, процес прийняття Конституції України в 1996 р. та Конституції Польщі в 1997 р., на нашу думку, породив дилему: приймати закони «пакетами за максимально короткий час» чи забезпечити їх високу ефективність та якість. Прикладом цього слугує той факт, що українська Конституція приймалася «за одну ніч», у той самий час, коли Польщі для цього знадобилося набагато більше часу. Названий факт ще раз доводить нашу думку з приводу того, що транзит демократії у країни, котрі не мають історичного та ментального досвіду втілення в життя європейських стандартів політики, призводить до гібридизації політичної системи і, як наслідок, відхилення громадянського суспільства від контролю за владою, тобто унеможливує весь теоретичний та практичний потенціал реформ, як це відбувається в Україні.

Польщі, на нашу думку, вдалося уникнути такої ситуації вдалою судовою реформою та реформою місцевого самоврядування, що в сумі з іншими реформами поліпшили інвестиційний потенціал країни. Незважаючи на те, що судова система Польщі більш диференційована, порівняно з Україною, проте вона має більшу довіру у суспільстві. Так, згідно з польською Конституцією: «Державний трибунал як спеціалізований орган конституційної юстиції, який вирішує справи про конституційну відповідальність посадових осіб, виносить рішення про відповідальність (адміністративну, кримінальну, тощо) осіб, які займають найвищі державні посади, за порушення Конституції та інших законів держави» [9, с. 187]. На нашу думку, цей орган було створено не для

того, щоб як за українською практикою, «давати показники», а щоб викликати довіру населення до судової системи, що призвело до того, що польські громадяни стали активно втручатися у справи контролю над владою, про що також свідчить постійне зростання кількості судових позовів.

Другим, на нашу думку, важливим аспектом польського досвіду «позитивного реформування» стало реформування місцевого самоврядування шляхом впровадження ідеї децентралізації, яка покликана «забезпечити поєднання в собі» інституційного і особистісного початку у процесі суспільно-політичного розвитку» [10, с. 181].

Саме місцеве самоврядування, на думку польських реформаторів, здатне поєднати і гармонізувати інтереси кожної окремої особи і суспільства. Європейська Хартія про місцеве самоврядування під цим інститутом розуміє «право і реальну здатність органів місцевого самоврядування регламентувати значну частину місцевих справ і управляти ними, діючи в межах закону та в інтересах місцевого населення» [10].

На практиці реформування самоврядування і в Україні, і в Польщі, було відроджено за такими принципами: «самостійності і незалежності» місцевих виборчих органів у межах своїх повноважень вирішувати питання місцевого значення; економічної і фінансової самостійності території; самофінансування і самозабезпечення; оптимальної децентралізації» [11, с. 181]. Проте в Україні, згідно з законом, «місцеве самоврядування здійснюється територіальною громадою безпосередньо або через органи місцевого самоврядування – Ради, що обираються громадянами, які проживають на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці», у той самий час, як в Польщі місцеве самоврядування «здійснюється через гміну – основну одиницю територіального самоврядування, яка має колегіально вирішувати питання місцевого значення» [12, с. 183], отже, на нашу думку, названі процеси свідчать про невизначеність соціально-економічної спрямованості та орієнтирів переходу від однієї соціально-політичної моделі до іншої, що тільки посилює негативний вплив на становлення органів місцевого самоврядування в політичній системі. Спробуємо це довести на прикладі порівняння іноземних інвестицій у Польщу та Україну за 2004, 2011 та 2013 роки (табл. 1, табл. 2). Названі терміни порівняння обрано не випадково, оскільки Польща, яка орієнтувала, на нашу думку, свої реформи задля вступу до ЄС (2004) та отримання пільгових кредитів МВФ, досягла своєї мети; у свою чергу, 2011 рік – як період, який максимально показує привабливість країни в очах інвесторів, особливо коли вона вживає певних заходів, у нашому випадку – Євро-2012.

Таблиця 1

**Прямі іноземні інвестиції в Польщі та в Україні
за 2004 рік (у млрд. доларів США)^[12]**

<i>Країна</i>	<i>Сума інвестицій</i>
Польща	56,7
Україна	42,2

Таким чином, підсумовуючи наведені факти, можна зробити висновок, що Польща на момент вступу до ЄС отримала на 14,5 млрд. доларів інвестицій більше, ніж Україна за ці роки незалежності. Представлене ще раз ілюструє факт того, що польська влада у процесі реформування заклала мету побудування інвестиційно привабливої країни. Але це не означає, що Польща вже виконала своє завдання-«максимум» в інвестиційній привабливості країни. Як ми вже розглядали, Польща має ще багато невирішених проблем, але вона, знаходячись навіть у більш складному економічному становищі, змогла вийти на якісні показники протягом досить короткого часового відрізка.

Таблиця 2

**Прямі іноземні інвестиції в Польщі та в Україні
за 2011-2013 роки (у млрд. доларів США)^[13]**

<i>Країна</i>	<i>Сума інвестицій</i>
Польща	68,9
Україна	49,3

Наведені нами дані показують не тільки факт того, що між Польщею та Україною розрив у інвестиційній привабливості країни становить вже 19,6 млрд. доларів США, а також те, що темпи збільшення інвестиційної привабливості України вкрай низькі. Якщо Польща за 7 років збільшила інвестиційну привабливість на 12,2 млрд. доларів США, то Україна, незважаючи на активну політику впровадження нових європейських реформ, проєкти Євро-2012, змогла за той же самий час збільшити свою привабливість в очах інвесторів тільки на 7,1 млрд. доларів США, тобто майже на половину менше, ніж республіка Польща.

На нашу думку, така ситуація ще раз доводить нашу тезу про те, що вдала судова система, котрій довіряє більшість населення, та ефективна система місцевого самоврядування, котра включає участь у політичних процесах більшості громадян, дозволяє останнім тільки вигравати, питання тут не стільки у збільшенні інвестицій, скільки у впевненості населення в успішності обраного політичного курсу, і саме ця впевненість і об'єднує націю та дозволяє реформаторам, з одного боку, пом'якшити негативні явища реформ (у Польщі, наприклад, це була вже згадувана нами «шокова терапія»), а з іншого боку, створити умови для активного залучення громадян у процес реалізації реформ (в Україні, навпаки, влада спочатку обговорює реформи, а потім самостійно їх реалізує). Ключовим фактором, однак, має слугувати довіра та віра населення у правильність політичного курсу. Через це, на нашу думку, слід обмежити українським реформаторам копіювання польського досвіду, оскільки, як ми це вже зазначили, на ментальному рівні польське суспільство більш підготовлене до реформ, ніж українське.

Також слід окремо зазначити, що головною умовою успішності процесів реформування має стати створення ефективної багатопартійної системи, оскільки в сучасних політичних умовах саме політичні партії є посередниками між державою і громадянином, виконуючи, за Е. Пуфлером, функції «механізму самоорганізації суспільної системи, а політична боротьба між партіями, що конкурують, стає рушієм розвитку, сприяючи формуванню демократичним шляхом загальнонаціональних інтересів та цілей», які дозволяють підняти рівень відповідальності за стан справ речей у державі до персоніфікованого рівня [14, с. 36]. Наприклад, Конституції Польщі та України із цього приводу закріплюють відповідні політичні умови, які необхідні для розвитку багатопартійності на основі одного з ключових принципів демократії, а саме добровільності і рівності громадян з метою впливу демократичними методами на формування та реалізацію державної політики [15] та влади [16].

Таким чином, аналізуючи практику впровадження реформ в Україні крізь призму досвіду республіки Польща, ми зробили такі висновки. Існуюча в Україні модель впровадження реформ є вертикально зорієнтованою, тобто гібридною, проте якщо на місцевому рівні організації влади вона повністю копіює зразок влади з минулої радянської практики (що ще раз виступає одним із факторів незадовільного стану української економіки, оскільки більшість промислово розвинутих регіонів є дотаційними), то на загальнонаціональному рівні українська влада шляхом побудови політичних інститутів громадянського суспільства дає всі підстави стверджувати, що Україна у процесі впровадження реформ зіткнулася з дилемою: чи створювати в державі ефективні громадянські інститути та делегувати їм відповідні повноваження, чи далі розвивати радянський досвід побудови жорсткої ієрархії влади, який призвів до того, що реформування мало не певні позитивні результати, а їхню імітацію. Навіть більш того, аналізуючи український досвід можна вести мову про існування подвійного стандарту у діяльності українських реформаторів: по-перше, це створення декларативної моделі влади та тієї, яка успішно функціонує в політичній реальності, тобто створює значну розбіжність між Конституцією як офіційним нормативно-правовим документом та фактичним станом щодо реалізації її положень на практиці. У результаті такої ситуації в Україні програють всі, оскільки залежність судової влади від певної політичної групи тиску та виконання нею репресивних функцій, незрілість громадянських інститутів, які нездатні контролювати діяльність влади, й наостанок – застаріла модель місцевого самоврядування, котра не дозволяє регіонам отримати власні політико-правові ресурси, вільно керувати політикою та економікою власного регіону, призводять до повільних реформ та ще більшої незрілості політичних інститутів і суспільства в цілому.

Отже, проблеми незрілості України у реалізації реформ спричинені не стільки її комуністичним етапом розвитку (де головне – це подібатися всім), а також тим, що Україна сліпо копіює всі процеси модернізації, серед яких можна назвати «вестернізацію», часткову або імітаційну модель модернізації, що не тільки не поліпшує стан справ в Україні, а навпаки – залишає нашу державу на тих самих позиціях, котрі вона мала після проголошення незалежності.

Отже, за відсутності в Україні ринкових механізмів стабільного економічного зростання, наявними розбіжностями між конституційною та реально існуючою системою політичних відносин

не виключена загроза того, що реформування набуде (якщо вже не набуло) виключно штучного характеру, а роль демократичних інститутів при цьому буде зведена лише до їх наявної функції. Для запобігання цьому не варто механічно копіювати досвід Польщі як країни, яка вдало вирішує завдання втілення реформ за принципом «зверху» (зазначимо, що й повне ігнорування цього досвіду також є помилкою), а необхідно виробити власний, більш прийнятний шлях, який можна назвати як поліпшення інвестиційного клімату в Україні з метою побудови конкурентоспроможної держави. Але для цього потрібні не стільки воля держави, скільки розуміння у населення того факту, що українським реформам бракує досвіду та, як результат, процес впровадження реформ є досить тривалим і не відразу приносить очікуваний результат.

Складність такого розуміння полягає у тому, що на теоретичному рівні місцеве самоврядування являє собою громадянсько-політичний інститут представницької демократії зі специфічною функцією реалізації громадянами свого права вільно вирішувати місцеві питання за державними правовими гарантіями й за бюджетні кошти. З одного боку, це забезпечує репрезентацію інтересів громадян на місцях, а з іншого – місцеве самоврядування, виступаючи посередником у владно-політичних відносинах між громадянином та центральною владою, займає власне місце у політичній системі будь-якої країни. Названа ситуація призвела до появи другого рівня, який нами окреслено як практичний. На цьому рівні місцеве самоврядування аналізується з позицій полідисциплінарного підходу з урахуванням специфіки предметів політичних, історичних, юридичних, економічних і навіть технічних наук, і головне – враховується логіка нормативно-правової діяльності органів місцевого самоврядування. Окреслена ситуація зумовила центральну проблему дослідження, яка полягає у вирішенні методологічної колізії. Сутність полягає у тому, що місцеве самоврядування необхідно досліджувати одночасно як об'єкт владно-політичних стосунків громадянсько суспільства і державної влади та як суб'єкт економіко-правового регулювання. Саме це продиктовано логікою полідисциплінарного підходу, що вимагає від дослідника відійти від побудови універсального теоретико-методологічного підходу дослідження місцевого самоврядування шляхом впровадження комплексних міжгалузевих досліджень.

Мова йде про врахування специфічних рис місцевого самоврядування як політичного, громадянсько-політичного інституту, суб'єкта державного та недержавного господарювання й політико-правової організації соціально-владних відносин, де місцеве самоврядування виступає як інститут громадсько-владних та як суб'єкт економіко-правих аспектів врегулювання владно-політичних взаємовідносин на місцях. Тому виникає гостра потреба у побудованні комплексної методології дослідження місцевого самоврядування, що здійснюється шляхом аналізу існуючих теоретико-методологічних підходів у роботах вітчизняних фахівців з місцевого самоврядування в Україні. Як показує аналіз джерельної бази дослідження, проблематика місцевого самоврядування в Україні висвітлена достатньо широко. Створено теоретико-методологічні підходи щодо історичної (О. Івановська, Н. Камінська, С. Могильний) та юридичної (Л. Беззубко, В. Бороденюк, І. Дробуш) практик місцевого самоврядування в Україні у контексті досвіду країн сталої демократії (І. Алексеєнко, Б. Свірський); аргументовано інноваційні теорії шляхів реформування й вдосконалення місцевого самоврядування (М. Примуш, Ю. Коваль) та аналізу деформацій посттоталітарних владних відносин (Ю. Харбих). Окремо слід навести дослідження І. Дробуша з приводу функціонального навантаження органів місцевого самоврядування та дослідження Ю. Бальція щодо стратегічного аналізу проблем сучасного стану місцевого самоврядування в Україні у контексті євроінтеграційних процесів міської та селищної влади. До новітніх досліджень місцевого самоврядування належать роботи В. Горбика з приводу моделювання політичних процесів і формату державної регуляторної політики на місцях та економіко-інноваційний підхід Д. Тарасенка, де місцеве самоврядування виступає синергетичним елементом саморозвитку економічної ефективності та політичної стабільності всієї держави.

Таке різноманіття підходів свідчить про те, що місцеве самоврядування являє собою таку систему, яка одночасно забезпечує стабільність усієї політичної системи держави, відповідає на соціально-політичні виклики громадян, формує господарську та економічну діяльність і виступає елементом впровадження та адаптації новацій. З цього приводу відома вітчизняна дослідниця І. Алексеєнко зазначає, що місцеве самоврядування також виступає своєрідним каталізатором владно-політичних відносин з протидії двох крайнощів – не дозволяє громадянському суспільству необмежено керувати місцевою владою, що може викликати прямі загрози національній безпеці (сепаратизм), й обмежує роль центрального уряду щодо втручання у вирішення місцевих питань. Такий функціональний дуалізм дещо спрощує конструювання

комплексного підходу дослідження місцевого самоврядування. Розведення по різних кутах громадського управління й державного втручання означає, що місцеве самоврядування є легалізованим елементом політичної системи, який реалізує з одного боку делеговані центральним урядом повноваження, а з іншого – воно наділено реальною спроможністю впливати на громадські процеси на місцях. Саме у визначенні названих меж і проходить дослідження місцевого самоврядування в Україні, і це, на наш погляд, є цілком справедливим з методологічних позицій, але неефективним у плані реальної практики місцевого самоврядування. На користь нашої думки також висловлюється В. Гнилорібов, який зазначає, що адміністративний рівень місцевого самоврядування в Україні складено на двох системах. До першої, місцевої або сільської, відноситься існуючий декларативний рівень місцевого самоврядування із залученням громадян до влади і можливостями рішення власних проблем на місцях. Друга система, навпаки, наведена регіональною чи обласною системою вже державної влади, і місцевого самоврядування у цій системі немає, бо не відбувається прямого залучення громадян до управління.

Мова йде про те, що перший (громадське управління на місцях) та другий (державне втручання у місцеве самоврядування) випадки є теоретичними і будуються навколо загальної ідеї місцевого самоврядування щодо виконання ним делегованих центральним урядом повноважень у правових межах гарантій такої діяльності. В Україні сформований вектор засвідчує, що за Конституцією України єдиним джерелом і носієм влади є український народ, який здійснює владу безпосередньо через органи державної влади та органи місцевого самоврядування (ст. 5) [17]. При цьому і Закон України «Про місцеве самоврядування (ст. 2) [18], і Конституція України (ст. 140) [17] гарантують місцевому самоврядуванню право самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України [19, с. 265]. Тобто, як зауважує В. Борденюк, на декларативному рівні в Україні створено всі умови для існування місцевого самоврядування, і тому вектор досліджень потрібно змінити від вивчення загальних моделей місцевого самоврядування (континентальна, федеральна, змішана) до побудови систем впровадження правових реформ, господарського удосконалення та інновацій на місцевому рівні. Проте, як показує практика, подібні дослідження лише наголошують на певних змінах у сфері місцевого самоврядування, але рішень не пропонують. На нашу думку, метою переважної більшості досліджень з місцевого самоврядування в Україні є розробка методологічних засобів удосконалення місцевого самоврядування як ефективної системи місцевого економіко-політичного менеджменту задля створення привабливого інвестиційного клімату, впровадження основ вільної економічної та політичної конкуренції у певному регіоні. Кінцевою метою наведених досліджень є побудова регіональної бюджетної моделі, заснованої на принципах ефективного використання місцевим самоврядуванням доходів з місцевих податків і трансфертів з державного бюджету, та дослідження впливу такої моделі на соціально-політичні процеси в умовах України. На наш погляд, недоліком такого підходу є перебільшення ролі місцевої еліти щодо формування ефективної регіональної політики. Окремо слід відзначити, що фінансова автономія регіонів має зворотній ефект у вигляді появи місцевих монополій певних регіональних груп, що актуалізує питання економічної підтримки питання сепаратизму.

На практичному рівні зазначеного питання ми отримуємо дві діаметрально протилежні позиції на проблему дієздатності місцевого самоврядування. Перша позиція наведена переважно державними службовцями, безпосередньо задіяними у місцевому самоврядуванні (сільські голови, мери міст, керівники районів та областей), і має внутрішню дуальність поглядів з позиції реалізації місцевим самоврядуванням законного права на свою дієздатність. Підсумовуючи позиції державних службовців з інтерв'ю, звітів, мемуарів та підготовлених матеріалів ми знаходимо таку логіку. Місцеве самоврядування є актуальним та необхідним явищем, що забезпечує економічний розвиток та політичну стабільність всієї країни. При цьому, на думку Т. Дики, держава не повинна сліпо забезпечувати бюджетними гарантіями місцеве самоврядування, а, скоріше, створює реальні гарантії фінансової незалежності місцевого самоврядування, що дозволять йому отримати нові імпульси свого розвитку й побудови ефективної місцевої економіки на місцях. Названа ситуація гостро підіймає питання підзвітності такої «свободи» місцевого самоврядування, відповідь на яке вже не демонструє повної згоди між ним та державними інституціями. Центральна влада запевняє, що контроль має здійснювати держава, а не місцева громада. Отже, головним недоліком цього підходу виступає питання реалізації гарантованого державою права місцевим громадам на певну автономність, яке не знаходить єдиної позиції у своїй реалізації. На нашу думку, слабке розуміння державними службовцями реального сенсу існування місцевого самоврядування не як найменшого рівня влади, а як інституту громадянського суспільства. Невирішеним через названу дуальність залишаються

питання фінансування місцевого самоврядування, недостатня компетентність посадовців та непрозорість у процесах прийняття рішень на місцях (наприклад, виділення маєтків для забудівлі без моніторингу громадської думки населення, що мешкає на цій території). На наше переконання, слід також навести думку відомого українського дослідника С. Телешуна, який із цього приводу засвідчує, що українська влада всіх рівнів має одну загальну рису щодо аргументації супутніх проблем місцевого самоврядування, у той самий час, коли реальні лежать набагато глибше, ніж здається посадовцям. Аналізуючи владно-політичні процеси всіх рівнів, він вживає таке поняття, як «нефункціональна демократія» в Україні й наводить такі аргументи:

- будь-які політичні процеси є штучно заполітизованими;
- інститути громадянського суспільства нерозвинені й перебувають ще у стадії свого оформлення;
- нерозвинена соціальна структура суспільства та відсутність механізмів реалізації інтересів основних соціальних груп;
- корумпованість державного апарату та його залежність від політичних і фінансових груп.

На нашу думку, з наведеного виходить, що місцеве самоврядування діє у політико-економічній невизначеності. Відчуваючи реальне суспільне замовлення на дієздатну місцеву владу, остання перебуває під впливом трьох системних криз всієї державної вертикалі. По-перше, відчувається вплив політизації громадського життя, і тому місцеве самоврядування формується як нижній рівень державної влади. Мова йде про те, що органи місцевого самоврядування транслюють на місця політичні конфлікти влади й опозиції. Нещодавня ситуація із Законом України «Про засади державної мовної політики» це наочно демонструє. На перший погляд здається, що питання мови національних меншин було вирішено назавжди, оскільки ними було отримано державні гарантії на розвиток «рідної» мови національних меншин. Натомість, як показала практика реального життя, названий закон викликав всебічне обурення не тільки представників титульної нації, але й представників національних меншин, бо реальних умов для реалізації державних гарантії щодо рішення «мовного питання» створено не було. По-друге, громадянське суспільство, перебуваючи у стадії свого оформлення, поки що не зацівлене у створенні громадянських інститутів через відсутність реальних правових механізмів впливу на процеси прийняття політичних рішень. І нарешті, по-третє, системна криза торкається питання загальної слабкості політичних інститутів усіх рівнів влади в Україні. Причиною слабкості, на наш погляд, є залежність офіційної влади від впливу інтересів фінансово-промислових груп, котрі зацікавлені реалізувати приватний інтерес не на регіональному рівні, а вже на національному, і тим самим отримувати набагато більші дивіденди.

Наведена ситуація стану досліджень місцевого самоврядування в Україні підіймає актуальність інноваційних досліджень (Д. Тарасенко) та теорії моделювання політичних процесів (В. Горбик). Сутність полягає у орієнтації місцевого самоврядування в Україні на реалізацію економічної діяльності під політичними гарантіями державної влади вільно вирішувати власні питання. Вирішити цю проблему намагається В. Горбик. Акцентуючи увагу на специфіці економічних та соціальних процесів кожного регіону, він зазначає, що вони мають різний ресурсний потенціал і тому необхідно встановити розмежування процесів на наочність та аналіз. До першого відходить інформаційне забезпечення (правова база) використання місцевим самоврядуванням власного ресурсного потенціалу. До другого рівня відносяться адміністративні процеси з проектування, розробки та моніторингу ресурсного потенціалу (економічного, інтелектуального, геополітичного) певного регіону [20, с. 22]. На наше переконання, така модель має сенс, незважаючи на її теоретичність, оскільки тут не відбувається втручання держави у процеси забезпечення й використання ресурсного потенціалу певного регіону. Навпаки, держава реалізовує встановлене нормативно-правовою базою право місцевого самоврядування вільно вирішувати власні питання й окреслює разом із місцевою громадою вектор моніторингу та обмеженого контролю щодо його діяльності. Головне досягнення підходу В. Горбика – це закріплення за місцевим самоврядуванням права вільно проектувати та реалізовувати свій ресурсний потенціал для вирішення власних проблем. Але недоліком тут виступає ігнорування фактора політичної корупції та її впливу на політичні процеси в Україні (мається на увазі державні й регіональні рівні влади). На думку Г. Кохана, корупція в Україні стала структурним елементом політичної системи нашої держави, де вона оформилася вже як певний вид діяльності, різновид обміну між об'єктами та суб'єктами владних взаємовідносин і взагалі стала певною традицією. За такої ситуації моделювання політичних процесів без урахування корупції як активного фактора впливу робить дослідження нечітким й унеможливує його реалізацію на практиці, тому у самостійний підхід названі дослідження ще не оформилися. Також у дослідженнях, де місцеве

самоврядування розглядається не як інститут, а як модель забезпечення комунікативних складових процесів політико-економічного обміну певних регіонів, зростає необхідність уточнення як методології, так і предмету аналізу.

Таким чином, підсумовуючи результати дослідження, ми дійшли таких висновків. По-перше, місцеве самоврядування є предметом міжгалузевих досліджень з політології, економіки, соціології, правознавства та інших наук, що вимагає від науковця встановлення методологічних меж комплексного дослідження цього громадянського інституту. А це, у свою чергу, залишає недослідженим цілу низку аспектів місцевого самоврядування, серед яких є господарсько-економічна діяльність та її вплив на політико-правове оформлення владно-політичних взаємовідносин влади з місцевими громадами. По-друге, незважаючи на значну кількість теоретико-методологічних підходів дослідження місцевого самоврядування в Україні, вітчизняними фахівцями не створено цілісного уявлення щодо діяльності самого місцевого самоврядування та його ролі у суспільстві. Натомість існує суто вітчизняна традиція досліджувати місцеве самоврядування, виходячи з декларативної його ролі, яка прописана у Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні», у той самий час вплив політичних та економічних процесів сучасності на місцеве самоврядування й аналіз їх наслідків залишається недостатньо дослідженим. І нарешті, по-третє, в Україні відсутні на рівні держави уявлення щодо ролі місцевого самоврядування, з одного боку, наголошується на його актуальній і необхідній ролі реалізації інтересів громади на місцях, а з іншого – питання державного регулювання залишається відкритим. Все це обумовило появу сучасних досліджень місцевого самоврядування як інноваційної діяльності з моделювання політичних процесів на місцях, проте через брак досвіду названий аспект, залишаючись актуальним, ще проходить своє теоретико-методологічне оформлення.

Бібліографічний список:

1. Антология политической мысли: в 5 т. Зарубежная политическая мысль: истоки и эволюция. М.: 1997. Т. 1 831 с.
2. Токвіль де Алексіс. Про демократію в Америці / Пер. з фр. Григорія Філіпчука та Михайла Москаленка; Передмова Андре Жардена. К.: Видавничий дім «Всесвіт», 1999. 590 с.
3. Берк Э. Размышления о революции во Франции и заседаниях некоторых обществ в Лондоне, относящихся к этому событию. М., 1993. 144 с.
4. Социал-демократия сегодня. М., 2002. С. 8-16.
5. Рейтинг інвестиційної привабливості регіонів України. URL : <http://www.expert.ua/articles/25/0/1412/>.
6. Оффе К. Культурные аспекты консолидации: заметки об особенностях посткоммунистической трансформации *Конституционное право: Восточноевропейское обозрение*. 1998. №1. С. 9-13.
7. Політичний календар. 1999. №8. С. 34-40.
8. Вятр Е. Трансформация тоталитарных и авторитарных режимов в современной демократии / *Е. Вятр Лекции по политологии*. Таллинн, 1991. 260 с.
9. Linz L. Problems of Democratic Transformation and Consolidation / L. Linz A. Stepan. *Southern Europe, South America, Post-Communist Europe*. 1996. P. 255-292.
10. Горбатенко В. П. Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть. К., 1999. 240 с.
11. Європейська Хартія місцевого самоврядування. Страсбург, 15 жовтня 1985 року URL : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_036.
12. Горбатенко В. П. Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть / В. П. Горбатенко. – К., 1999. – 240 с.
13. Гальчинський А. Іноземні інвестиції: проблеми та перспективи. *Дзеркало тижня*. 2005. №36. URL: http://dt.ua/ECONOMICS/inomezni_investitsiyi_problemi_ta_perspektivi-44588.html.
14. Інвестиції в Євро-2012 на території Польщі досягли 20 млрд. євро. URL: <http://www.rbc.ua/rus/top/show/investitsii-v-evro-2012-na-territorii-polshi-dostigli-20-mlrd-01072012184300/>
15. Пуфлер Е. Партійна система незалежної України: особливості формування, тенденції подальшої трансформації. *Нова політика*. 1997. №1. С. 308.
16. Конституція Республіки Польща от 2 апреля 1997 г. Дневник Законов от 16 июля 1997 г. ± 78, поз. 483. URL: <http://www.sejm.gov.pl/prawo/konst/rosyjski/kon1.htm>.
17. Конституція України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1996. №30. Ст. 141. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.
18. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80>.
19. Збірник законів пр місцеве самоврядування. Луганськ : Б. в., 2003 – С. 265.
20. Инглхарт Р. Постмодерн: меняющиеся ценности и изменяющиеся общества. *Полис*. 1997. №4. С. 6-33.

References:

1. Antolohyia polytycheskoi misly: v 5 t. Zarubezhnaia polytycheskaia misl: ystoky y evoliutsyia. M.: 1997. T. 1 831 s.
2. Tokvil de Aleksis. Pro demokratsiiu v Amerytsi / Per. z fr. Hryhoriia Filipchuka ta Mykhaila Moskalenka; Peredmovna Andre Zhardena. K.: Vydavnychi dim «Vsesvit», 1999. 590 s.
3. Berk E. Razmishlenyia o revoliutsyii vo Frantsyii y zasedaniakh nekotorykh obshchestv v Londone, otnosiashchysia k etomu sobytiu. M., 1993. 144 s.
4. Sotsyal-demokratyia sehodnia. M., 2002. S. 8-16.
5. Reitynh investytsiinoi pryvablyvosti rehioniv Ukrainy. URL : <http://www.expert.ua/articles/25/0/1412/>.
6. Offe K. Kulturnie aspekti konsolydatsy: zametky ob osobennostiakh postkommunistycheskoi transformatsy. *Konstyutsyonnoe pravo: Vostochnoevropenskoe obozrenye*. 1998. №1. S. 9-13.
7. Politychnyi kalendar. 1999. №8. S. 34-40.
8. Viatr E. Transformatsyia totalyarnykh y avtoryarnykh rezhymov v sovremennoi demokraty / E. Viatr *Lektsy po polytolohyy*. Tallynn, 1991. 260 s.
9. Linz L. Problems of Democratic Transformation and Consolidation / L. Linz A. Stepan. *Southern Europe, South America, Post-Communist Europe*. 1996. P. 255-292.
10. Horbatenko V. P. Stratehiia modernizatsii suspilstva: Ukraina i svit na zlami tysiacholit. K., 1999. 240 s.
11. Yevropeiska Khartiia mistsevoho samovriaduvannia. Strasburh, 15 zhovtnia 1985 roku. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_036.
12. Horbatenko V. P. Stratehiia modernizatsii suspilstva: Ukraina i svit na zlami tysiacholit / V. P. Horbatenko. – K., 1999. – 240 s.
13. Halchynskiy A. Inozemni investytsii: problemy ta perspektyvy. *Dzerkalo tyzhnia*. 2005. №36. URL: http://dt.ua/ECONOMICS/inozemni_investitsiyi_problemi_ta_perspektivi-44588.html.
14. Ynvestytsy v Evro-2012 na terrytoryyi Polshy dostygly 20 mlrd. evro. URL: <http://www.rbc.ua/rus/top/show/investitsii-v-evro-2012-na-territorii-polshi-dostigli-20-mlrd-01072012184300/>
15. Pufler E. Partiina systema nezaleznoi Ukrainy: osoblyvosti formuvannia, tendentsii podalshoi transformatsii. *Nova polityka*. 1997. №1. C. 308.
16. Konstytutsyia Respublyky Polsha ot 2 aprelia 1997 h. Dnevnyk Zakonov ot 16 yulia 1997 h. ± 78, poz. 483. URL: <http://www.sejm.gov.pl/prawo/konst/rosyjski/kon1.htm>.
17. Konstytutsiia Ukrainy. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (VVR)*. 1996. №30. St. 141. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.
18. Zakon Ukrainy «Pro mistseve samovriaduvannia v Ukraini». URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80>.
19. Zbirnyk zakoniv pr mistseve samovriaduvannia. Luhansk : B. v., 2003 – S. 265.
20. Inglehart R. Postmodern: meniaiushchiesia tsennosti y yzmeniaiushchiesia obshchestva. *Polys*. 1997. №4. C. 6-33.

Prymush M. V., Yarosh Ya. B. Measures for Reforming Local Government Bodies in Ukraine in the Context of Foreign Experience

The article is devoted to the study of the main ways to reform local governments in Ukraine in view of the available foreign experience. Taking into account the experience of Poland in the implementation of reforms from the standpoint of analysis of their effectiveness, the authors tried to find out on a practical and theoretical level what factors caused the situation that Ukraine and Poland have diametrically different achievements in implementing almost identical reforms in political, economic and social spheres, given that these countries were at about the same stage of development at the beginning of the reforms. It is concluded that since local self-government is the subject of intersectoral research in political science, economics, sociology, law and other sciences, it requires the establishment of methodological boundaries of a comprehensive study of this civic institution. It was found that, despite the significant number of theoretical and methodological approaches to the study of local self-government in Ukraine, domestic experts have not created a holistic view of the activities of local self-government and its role in society. It is proved that there is still a purely national tradition of studying local self-government, based on its declarative role, which is enshrined in the Law of Ukraine "On Local Self-Government in Ukraine", at the same time the influence of modern political and economic researched. It is determined that in Ukraine there is no idea at the state level about the role of local self-government, on the one hand, it emphasizes the current and necessary role of community interests in the field, and on the other – the issue of state regulation remains open. All this has led to the emergence of modern research on local government as an innovative activity for modeling political processes on the ground.

Keywords: local self-government, local self-government reform, investment potential, public administration

DOI 10.31558/2519-2949.2021.1.6

УДК 323.21(477)"2014/2019"

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0676-5058>

Татай Е. О., Маріупольський державний університет

ДИНАМІКА РОЗВИТКУ ФОРМАЛЬНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ УЧАСТІ В УКРАЇНІ В ПЕРІОД 2014-2019 РОКІВ

В статті досліджується один із видів політичної участі громадян – формальна політична участь, що в свою чергу охоплює голосування на виборах та референдумах, діяльнісну підтримку політичних партій, контактування громадян з представниками органів влади та членство у професійних спілках. Увага автора сфокусована на таких різновидах формальної політичної участі як голосування на виборах та підтримка політичних партій в Україні 2014-2019 років, що дозволяє оцінити здатність інститутів представницької демократії вирішити проблеми, що були актуальні для громадян в цей період.

В статті проаналізовані кількісні показники явки громадян на президентських виборах (у 2014 та 2019 роках), парламентських виборах (у 2014 та 2019 роках), чергових місцевих виборах (у 2015 році). Встановлено, що показники явки на виборах в цей період є мінімальними за усі роки незалежності, при цьому факт проведення виборів в умовах військової агресії вплинув на можливість громадян взяти участь в виборах. Отже, явка на виборах не характеризує реальну готовність громадян України застосувати цей різновид формальної політичної участі.

Також проаналізовані кількісні показники членства, діяльнісної підтримки та довіри до політичних партій. Це дозволило дійти висновку, що політичні партії в досліджуваний період не користувались підтримкою населення. Таке ставлення громадян до політичних партій пояснюється певними недоліками їх функціонування в Україні: недостатньо налагодженою взаємодією з широкими верствами населення, нездатністю продемонструвати ефективно вирішення актуальних проблем та виявити незалежність від великих бізнес-еліт.

Показники формальної політичної участі громадян України свідчать про те, що інститути представницької влади в досліджуваний період не були повною мірою спроможні виконувати свої суспільні функції. Це стало причиною змін електоральних вподобань громадян на виборах 2019 року та спричинило реформування виборчого законодавства.

Ключові слова: *формальна політична участь, військова агресія, вибори, явка на виборах, політичні партії, діяльнісна підтримка партій.*

Період 2014-2019 років є дуже важливим для дослідження політичної участі громадян України. З одного боку, в цей період суспільно-політична система України характеризується демократичними трансформаціями після Революції Гідності 2014 року. З іншого боку в цей період громадяни застосовували різноманітні способи політичної участі задля реагування на екстремальні виклики, пов'язані з агресією Російської Федерації, окупацією деяких територій України, негативними наслідками бойовий дій. Так, в цей час отримали свій розвиток не тільки відносно нові як для України види політичного активізму (наприклад, бойкотування товарів країни-агресора, подання електронних петицій), але і традиційні види політичної участі (голосування на виборах, підтримка партій, протестна діяльність, волонтерство, благодійництво, підтримка громадських організацій).

Порівняння того, як активно громадяни України застосовували різні різновиди політичної участі, характеризує здатність окремих суб'єктів політичного життя та механізмів політичної системи більш чи менш ефективно вирішити загальнонаціональні виклики, з якими стикнулася Україна після 2014 року. З огляду на це великий інтерес становлять особливості реалізації формальної політичної участі в період 2014-2019 років. Відповідно до класифікації таких шведських науковців, як Й. Екман та Е. Амно, формальна політична участь охоплює голосування на виборах та діяльнісну підтримку політичних партій, контактування з представниками органів влади та державними службовцями. Формальна політична участь відокремлена від інших різновидів політичної участі – політичного активізму (протестна діяльність, подання електронних петицій) та громадської активності

(волонтерство, благодійництво, підтримка громадських організацій) [56, с. 295]. При цьому, унаслідок активного застосування політичного активізму та громадської активності задля вирішення актуальних соціальних проблем в період 2014-2019 років, ступінь дослідженості цих видів політичної участі, на нашу думку є більшою, аніж вивчення формальної політичної участі. Отже, відкритим залишається питання того, як розвивалась формальна політична участь в Україні в зазначений період. Задля вирішення цього питання наша увага буде сфокусована на електоральній активності громадян та питаннях діяльній підтримки політичних партій, зважаючи на ключову роль інститутів виборів та політичних партій для існування представницької демократії.

Проблема електоральної активності громадян України та підтримки ними політичних партій у 2014-2019 роках частково розкрита в роботах українських науковців. Так, А. Ясінська досліджує теоретичну модель та практичну реалізацію електоральної поведінки громадян України на виборах в Україні до 2019 року включно, приділяючи особливу увагу електоральним уподобанням та електоральній невизначеності громадян України [55]. М. Розік аналізує мобілізаційні чинники електоральної участі громадян України на парламентських виборах 1998-2019 років. Зокрема вона звертає увагу на наповнення електоральної участі новими громадськими практиками, спрямованої на пошук об'єктивної інформації про кандидатів та хід виборів після 2014 року. Також М. Розік вказує на віртуалізацію та символічну регуляцію мобілізації виборців за допомогою мережи Інтернет [44, с.15]. Н. Тарасенко досліджує особливості перебігу парламентських виборів в Україні 2014 року, приділяючи увагу показникам явки на вибори та їх результатам [46]. О. Айвазовська, О. Неберікут, О. Ключев, Ю. Лісовський, Г. Сорочан та А. Бондар аналізують законодавче регулювання, підготовку та перебіг, результати чергових місцевих виборів в Україні 2015 року, у тому числі передвиборчу активність партій [6] Ю. Якименко, А. Биченко, В. Замятін, М. Міщенко, А. Стецьків, Л. Шангіна, В. Ярема, С. Конончук досліджують трансформацію партійної системи в Україні на протязі 1990-2017 років, зокрема, приділяючи увагу факторам її формування, відношенню громадян до політичних партій та їх очікуванням, відношенню політичних партій та органів влади [48]. О. Сидорчук аналізує ставлення громадян до політичних партій у 2015 році, а Т. Загороднюк у 2017-2019 роках [45; 7]. І. Бекешкіна аналізує ставлення громадян до політичних партій та партійної системи за часів незалежності України і до 2017 року [1].

Попри це, недостатньо дослідженим залишається аналіз узагальнених кількісних показників електоральної активності та діяльній підтримки політичних партій (незалежно від політичних уподобань громадян щодо окремих лідерів та партій) в період 2014-2019 років. Відповідно, **метою статті** є дослідження динаміки розвитку формальної політичної участі в Україні 2014-2019 років на прикладі голосування громадян на виборах та підтримки ними політичних партій. Завданнями дослідження є як встановлення показників динаміки формальної політичної участі, так і з'ясування факторів, що вплинули на ці показники.

Електоральна участь. Класичним, традиційним способом здійснення формальної політичної участі є голосування на виборах чи референдумах. Його важливість полягає не лише в тому, що громадяни можуть безпосередньо впливати на формування органів влади. Вибори зазвичай є загальновідомою подією, що висвітлюється у ЗМІ та супроводжується передвиборчою агітацією, отже цей інструмент громадянської активності меншою мірою залежить від того, що громадяни взагалі обізнані про його існування, а більшою – від їх безпосередньої готовності взяти участь у виборах.

Важливим кількісним показником громадянської активності є явка громадян на виборах, так як вона показує, наскільки громадяни готові користуватись своїми правом голосу незалежно від конкретних результатів голосування. Іншими словами, явка демонструє загальну готовність громадян вплинути на справи у суспільстві незалежно від політичних уподобань громадян. Слід зазначити, що явка може залежати від зовнішніх факторів, що не мають відношення до рівня громадянської активності, отже показники явки слід зіставляти з актуальними суспільними подіями та особливостями їх законодавчого регулювання.

У період з 2014 до 2019 року в Україні 2 рази обирався Президент та Парламент, також в цей період відбувалися місцеві вибори. Це дає можливість проаналізувати громадянську активність українців у вигляді явки на відповідних виборах, порівняти її з відповідною явкою на інших виборах часів незалежності, дослідити, які фактори вплинули на неї на цьому етапі, визначити динаміку та специфіку даної форми громадянської активності в досліджуваній період.

Так, 25 травня 2014 року відбулись Позачергові вибори Президента України (у зв'язку з самоусуненням Віктора Януковича зі свого поста) [21]. 26 жовтня 2014 року відбулись позачергові

вибори народних депутатів Верховної Ради України після того, як Президент України Петро Порошенко видав указ про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України (за наслідками розпаду коаліції депутатських фракцій) [20]. 26 липня 2015 року пройшли проміжні вибори народних депутатів України у 205 виборчому окрузі [27]. 25 жовтня 2015 року відбулись чергові місцеві вибори в Україні [2]. 29 жовтня 2017 року відбулись перші вибори у новостворених об'єднаних територіальних громадах на виконання закону України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» від 05.02.2015 [37, 25]. 31 березня 2019 року відбувся перший, а 21 квітня – другий тур чергових виборів президента України. Новообраний Президент України В. Зеленський прийняв рішення про розпуск парламенту та проведення позачергових виборів народних депутатів Верховної Ради України, що відбулись 21 липня 2019 року.

Аналіз результатів виборів показав, що в досліджуваній період – з 2014 по 2019 рік явка на президентських та парламентських виборах не мала значних змін. Так, явка на президентських виборах майже не змінилась – 59,48 % на виборах 2014 року та 62,8%, і 62,07% у першому та другому турах виборів 2019 року [51; 31; 10]. Аналогічно можна охарактеризувати явку на парламентських виборах – у 2014 році вона склала 52,42 % виборців, у 2019 році вона дорівнювала 49,84% [17; 53].

Однак, якщо порівняти вибори цього періоду з аналогічними виборами в інші роки, стане помітно, що період 2014-2019 років характеризується зменшенням явки. Явка на парламентських виборах 2014 та 2019 років є найнижчою за усі роки незалежності України [53]. Для порівняння, на парламентських виборах 1994 р. вона склала – 75,6%, в 1998 р. – 70,8%, в 2002 р. – 69,27%, в 2006 р. – 58,97%, в 2007 – 57,94% та в 2012 р. – 57,98% [16; 14; 15; 13; 12; 11; 4].

Аналогічна ситуація склалася і на президентських виборах. У 1991 році вона складала понад 84%; у 1994 році – понад 70% у першому турі та майже 72% у другому турі; у 1999 вона дорівнювала 70,15%; у 2004 році – 74,92% у першому турі, 80,85% у другому турі, 77,32% за результатами переголосування (призначеного за рішенням суду); у 2010 році явка склала 66,76% [54; 28; 29; 30].

На місцевих виборах 2015 року явка склала 46,62%. Цей показник є вищим ніж у 2010 році (44,3%), але нижче за усі інші роки проведення чергових місцевих виборів: явка дорівнювала 75,6% у 1994 році, 70,8% у 1998 році, 69,3% у 2002 році та 67,6% у 2006 році [52; 8; 9].

На нашу думку, головним фактором зниження явки на виборах в досліджуваній період є екстремальні події, пов'язані з окупацією півострову Крим, діяльністю сепаратистських формувань та бойовими діями на Сході України. Ці події мали безпосередній вплив на організацію та проведення виборів на певних територіях України, також вони зумовили особливий механізм реалізації права голосу для деяких громадян.

Через окупацію АР Крим з м. Севастополь Російською Федерацією та відповідні обмеження, встановлені статтею 8 Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», на території півострову не проводилось голосування громадян на виборах Президента та Верховної ради України у досліджуваній період. Також вибори депутатів Верховної Ради АР Крим та місцеві вибори на відповідній території не проводились у досліджуваній період як такі [50; 39]. Мешканці півострову могли реалізувати своє право голосу на виборах президента та парламенту шляхом спеціального механізму, передбаченого Законом «Про Державний реєстр виборців» від 22.02.2007 – механізму зміни місця голосування без зміни виборчої адреси [36]. Тобто мешканці АР Крим та м. Севастополь могли проголосувати на тих контрольованих владою України територіях, де вибори проводились.

Президентські вибори 2014 року були зірвані в 14 з 22 округів Донецької та 10 з 12 – Луганської областей. Члени терористичних груп перешкоджали проведенню виборів, вдаючись до тиску, залякування виборців і членів комісії, знищення або пошкодження майна [19; 32; 33]. Через дії проросійських бойовиків вибори до Верховної Ради 2014 року не проводилися в 9-ти з 21-го округів в Донецькій області та в 6-ти з 11-ти округів Луганської області. Тільки 44% виборчих дільниць Донецької та 30% дільниць Луганської області працювали. У деяких округах, вибори формально відбулись, але фактично в них працювали менше половини дільниць. Як наслідок в цих областях проголосувало менше половини виборців [46].

18.01.2018 року був прийнятий Закон «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях», на виконання якого був виданий Указ Президента України «Про межі та перелік районів, міст, селищ і сіл, частин їх територій, тимчасово окупованих у Донецькій та Луганській областях» від 07.02.2019 [41; 49]. Вищеназваний закон поширює на тимчасово окуповані території у Донецькій та Луганській областях правовий режим, встановлений Законом України «Про забезпечення прав і

свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», що був прийнятий раніше – 15.04.2014. Такий режим передбачає, що на цих територіях не проводиться голосування громадян України під час проведення виборів Президента, народних депутатів України [41; 39]. Відповідно, голосування громадян не виборах Президента України та виборах до Верховної Ради України 2019 року не проводилось у виборчих округах та дільницях, розташованих на тимчасово окупованих територіях Донецької та Луганської областей. Також з метою захисту життя і здоров'я громадян голосування не проводилось в округах та дільницях, прилеглих до району бойових дій [26; 24]. Мешканці територій, на яких не вибори не відбувалися, могли проголосувати шляхом переміщення на контрольовану територію та подання заяви про зміну місця голосування [36].

Місцеві вибори 2015 року не були проведені на територіях Донецької та Луганської області, не контрольованих органами державної влади України. Ці території були визнані тимчасово окупованими відповідною постановою Верховної Ради від 17.03.2015 [22; 23]. Також місцеві вибори не були проведені в деяких населених пунктах, підконтрольних українській владі, де голосування могло бути небезпечним через наближеність до лінії бойових дій [18]. Як нами зазначалось вище, місцеві вибори на проводились на території АР Крим та м. Севастополь.

Значна кількість громадян, що мали зареєстроване місце проживання на вищеназваних територіях, були змушені покинути їх і проживали на території, контрольованій владою України, тобто ці громадяни стали внутрішньо-переміщеними особами (ВПО). На час місцевих виборів 2015 року законодавчо не була врегульована реалізація права внутрішньо переміщених осіб на голосування на місцевих виборах. Річ в тому, що відповідно до статті 8 Закону України «Про державний реєстр виборців» (у редакції від 30.05.2014, чинній на момент проведення цих виборів) виборчою адресою є та адреса, за якою зареєстровано постійне місце проживання виборця [36]. Водночас відповідно до з Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» адресою покинутого місця проживання внутрішньо переміщеної особи визнається адреса місця її проживання на момент виникнення обставин, що власне змусили її до переміщення. Ця адреса відрізняється від адреси фактичного проживання ВПО [38]. Проще кажучи, більшість внутрішньо-переміщених осіб мали зареєстроване місце проживання на територіях, які не контролювались органами влади України, і відповідно на яких не відбувалися місцеві вибори. Законодавством не було передбачено механізму участі цих громадян на виборах до громад, де вони тимчасово фактично проживають. Єдиною можливістю взяти участь у голосуванні на місцевих виборах була реєстрація проживання за адресою громади тимчасового проживання (тобто мова йде вже про реєстрацію місця проживання громадянина України, а не місця тимчасового фактичного проживання ВПО). Однак така реєстрація призводить до втрати статусу внутрішньо переміщеної особи [6, с.25]. Таким чином у 2015 році внутрішньо переміщені особи були фактично позбавлені права голосу на місцевих виборах у громадах свого тимчасового проживання.

На нашу думку проблема реалізації виборчих прав внутрішньо-переміщених осіб є вирішуваною. Необхідним є надання їм права голосу на місцевих виборах в тих громадах на контрольованій території України, де вони тимчасово фактично проживають. При цьому доцільно встановити умову, відповідно до якої задля отримання права голосу на місцевих виборах внутрішньо-переміщена особа повинна має фактично проживати певний проміжок часу на території відповідної громади. Ця умова слугуватиме задля запобігання можливих зловживань.

Отже, окупація Кримського півострову, бойові дії та окупація деяких територій Донецької та Луганської областей створили додаткові ризики та складнощі у реалізації права мешканців цих територій на голосування на виборах Президента та Верховної Ради, а до того-ж позбавило внутрішньо-переміщених осіб права на участь у місцевих виборах. Крім вищеназваних причин існують інші можливі причини низької явки виборців в досліджуваний період. Так, заступник Голови ЦВК Є. Радченко пояснював низьку явку на виборах до Верховної Ради 2019 року тим, що вибори проходили в літній період та були неочікуваними для суспільства – це були позачергові вибори [47]. Тут можливо провести аналогію та звернути увагу на те, що президентські та Парламентські вибори 2014 року теж були позачерговими. Усе це дає можливість стверджувати, що явка громадян на вибори в досліджуваний період не може слугувати показником формальної політичної участі громадян, так як вона характеризує не стільки внутрішню готовність громадян реалізувати своє право голосу, скільки зовнішній вплив екстремальних обставин.

Членство в політичних партіях та діяльнісна підтримка партій.

Одним із різновидів формальної політичної участі є активність громадян задля підтримки політичних партій. Особлива важливість політичних партій полягає в тому, що ці організації

покликані формувати та виразити політичну волю громадян, гуртувати їх навколо певних загальнонаціональних програм суспільного розвитку [42]. За законодавством, чинним у 2014-2019 роки, політична партія має право висунути кандидата на пост Президента України, кандидатів у депутати Верховної Ради України, місцевих рад [35; 34; 40]. Виходячи з визначення громадянської активності не є доцільним досліджувати те, як громадяни ставляться до конкретних партій, які партії підтримує більше громадян, а які менше. Це не є показником громадянської активності як готовності громадян країни діяти чи комунікувати з метою вирішення соціальних проблем або впливу на органи влади. Таким показником може слугувати загальна готовність взяти участь у виборах (що вже розглянуто в цій роботі) та діяльнісна підтримка громадянами партій в їх сукупності поза власне процесом голосування. Показником такої підтримки є членство в політичних партіях та активізм на користь партій.

За результатами Національних щорічних моніторингових опитувань, що були проведені Інститутом соціології Національної академії наук України, членство в політичних партіях дорівнювало 2,2% у 2012 році, 1,4% у 2014 році, аналогічно 1,4% у 2016 році, 1,1% у 2018 році [43, с. 420]. Дещо інші результати наводяться у результатах дослідження Фонду Демократичні ініціативи ім. Ілька Кучеріва: членами партій себе вважали 3,2% опитаних громадян у 2013 році, а наприкінці 2018 року – 1,4% [5]. Отже, можна зробити висновок, що лише незначна частка громадян України були членами партій в досліджуваній період, також членство в партіях поступово зменшувалось протягом 2014-2018 років.

Формою громадянської активності є не лише членство, але і діяльнісна підтримка партії чи громадської організації, незалежна від членства у ній. Так, за даними дослідження Центру Разумкова «Трансформація партійної системи: український досвід у європейському контексті» у травні 2015 року 68,7% громадян України від 18 років вважають себе просто виборцем, 10,2% – виборцем зі стійкими партійними симпатіями, 7,8% – пасивним прихильником партії, 5,4% – активним прихильником певної партії, лише 1,1% – членом певної партії [48, с. 160] Тобто у 2015 році серед громадян України було не більше, аніж 6,5% активних прибічників та членів партій. Цей показник цікаво порівняти з волонтерською активністю громадян в цей період. За результатами дослідження GfK Ukraine 15% громадян займалися волонтерством протягом 2013-2014 років [3, с. 5] Схожий результат дає дослідження Фонду Демократичні ініціативи ім. Ілька Кучеріва: 13% опитаних займалися волонтерством протягом 2015 року [5]. Тобто кількість громадян України, що займалися волонтерством у 2013-2015 роках як мінімум у 2 рази перевищувала кількість партійних активістів у 2015 році.

Слід зазначити, що в досліджуваній період партії мали певні вади функціонування та взаємозв'язків із суспільством, що призвело до низьких показників довіри та, відповідно, падіння членства і підтримки протягом 2014-2018 років. Аналітик Фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва О. Сидорчук вказує, що ставлення до партій в Україні було відверто негативним як до, так і після Революції Гідності 2014 року. Автор спирається на результати опитування, що проводив Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва разом із соціологічною службою Центру Разумкова з 14 по 22 листопада 2015 р. та порівнює їх з іншими опитуваннями, що проводив Фонд. Наприклад, у 2015 р. 79% українців не довіряли політичним партіям і лише 12% довіряли, що є найгіршим показником за 2011-2015 роки [45, с. 2, 3]. Більш того у період з 2014 по 2019 рр. знизилась упевненість громадян у тому, що тогочасні політичні партії могли керувати державою. Про це вказує Т. Загорднюк, аналізуючи результати Моніторингового дослідження Інституту соціології НАН України. Так, у 2016 лише 18,0% опитаних громадян України відповіли позитивно на запитання «Чи є серед існуючих на теперішній час в Україні політичних партій і рухів такі, яким можна довірити владу». Цей показник є найнижчим за всі роки спостережень в незалежній Україні з 1994 по 2019 рр. Водночас 56,6% опитаних громадян вважали, що існуючим політичним партіям та рухам неможливо довірити владу, що є найнижчим показником з 1994 р. [7, с. 342].

Таке ставлення до політичних партій пов'язане з серйозними вадами їх функціонування. Так, О. Сидорчук наводить наступні результати опитування, що проводилось у 2015 році: На думку 63% опитаних громадян партії не дотримуються демократичних стандартів, на думку 60% громадян партії обстоюють інтереси своїх лідерів і фінансових спонсорів. 41% респондентів вказують на недотримання партіями своїх програм і заявлених цілей, 35% – не бачать реального зв'язку партій із громадянами [45, с. 3]. Директор Фонду «Демократичні ініціативи» в 2017 році, І. Бекешкіна наводить приклад, як громадяни України у Моніторинговому дослідженні Інституту соціології НАН України відповіли на питання «Якщо Ви вважаєте, що діяльність партій в Україні не відповідає демократичним

стандартам, то чим саме?». У 2014-2016 роках 58-59% опитаних громадян відзначили, що «Партії обстоюють не інтереси людей, а лише своїх лідерів та фінансово-економічних кланів» [1, с. 47].

Науковці конкретизують причини такої оцінки діяльності партій в досліджуваній період. Так, О. Сидорчук вказує, що станом на 2015 рік, українські парламентські партії є лідерськими проектами, які виявляють активність лише у виборчий період, а після виборів зазвичай не приділяють належної уваги партійному будівництву та налагодженню зв'язків із громадянами [45, с.5]. Т. Загороднюк, характеризує період 2017-2018 років як час розчарування громадян в тому, що не досягнута мета Революції гідності, водночас соціально-політична та соціально-економічна ситуація погіршилась. На думку Т. Загороднюк значний вплив мала практична відсутність коаліції партій у Верховній Раді. Діяльність цих партій супроводжувалась скандалами та внутрішньопартійними суперечками [7, с. 340]. Критичною є позиція І. Бекешкіної. Вона вказує, що олігархічні клани в Україні формують та утримують партії, підтримують їх на виборах до парламенту. Таке застосування партій відбувається паралельно із заснуванням чи купівлею засобів масової інформації, просуванням лояльних людей в органи виконавчої та судової влади. Предметом купівлі-продажу є місце у виборчому списку, членство у парламентській фракції, голосування за норми, що вигідні певним корпораціям. І. Бекешкіна характеризує партії як групи лобіювання інтересів фінансово-економічних холдингів [1, с. 46]. Слід зазначити, що проблеми діяльності політичних партій в Україні та пов'язана з ними недовіра громадян, могли вплинути не тільки на явку виборів 2014-2019 років. Можна з упевненістю сказати, що недовіра до політичних партій, що посідали місце у тогочасному парламенті, зумовила феноменальний кредит довіри до новоствореної партії прибічників В. Зеленського «Слуга Народу» на парламентських виборах 2019 року.

На нашу думку задля відновлення діяльній підтримки політичних партій громадянами, партійному керівництву слід з одного боку запроваджувати механізми партійного самоврядування, а з іншого боку – посилювати двосторонній зв'язок з громадянами. Особливо важливим є зосередження зусиль не лише на існуючій членській базі, але на більш широких верствах громадян. При цьому встановлення зв'язків між партіями та громадянами має відбуватись не лише у класичних односторонніх формах політичної агітації та висвітлення діяльності партій у ЗМІ – партіям слід створювати механізми впливу громадян на політику партій та контролю за їх діяльністю.

Висновки. Отже, в період з 2014-2019 роки формальна політична участь в Україні не зазнала зростання. Умови зовнішньої військової агресії та окупації деяких територій України ускладнили можливості громадян України реалізувати своє право голосу на виборах, що негативним чином позначилось на явці. Відсутність законодавчого регулювання права голосу внутрішньо-переміщених осіб на місцевих виборах в громадах їх тимчасового проживання також позбавило цих осіб можливості проголосувати на чергових місцевих виборах 2015 року. Водночас політичні партії в досліджуваній період мають низькі показники членства та діяльній підтримки громадянами, низькі показники довіри громадян. Недостатній рівень підтримки політичних партій пов'язаний з певними недоліками їх функціонування в Україні: недостатньо налагодженою взаємодією з широкими верствами населення, нездатністю продемонструвати ефективне вирішення актуальних проблем та виявити незалежність від великих бізнес-еліт. Це вказує на те, що подальший розвиток формальній політичній участі в Україні потребує, з одного боку, захищеності процесу виборів з боку української держави, а з іншого боку – активізації діяльності політичних партій із посилення двосторонніх зв'язків з громадянами та реагування на суспільні запити. Характеристики формальній політичній участі в Україні 2014-2019 років показали недостатню спроможність інститутів представницької здійснювати свої політичні функції, що стало причиною змін електоральних вподобань громадян на президентських та парламентських виборах 2019 року, та спричинило подальше реформування виборчого законодавства.

Бібліографічний список:

1. Бекешкіна І. Ставлення українців до політичних партій та перспективи побудови партійної системи в Україні. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. 2017. Вип. 4 (18). С. 42 – 48.
2. Вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів 25 жовтня 2015 року. URL: https://www.cvk.gov.ua/vibory_category/mistsevi-vibori/vibori-deputativ-verhovnoi-radi-avtonomnoi-respubliki-krim-mistsevih-rad-ta-silskih-selishhnih-miskih-goliv-25-zhovtnya-2015-roku.html (дата звернення: 25.01.2021).
3. Вишлінський Г., Міханчук Д. Волонтерський рух в Україні. К. : GfK Ukraine, 2014. 29 с.
4. Вперше в історії України явка на парламентських виборах склала менше 50% URL: https://zaxid.net/yavka_na_tsogorichnih_parlamentskih_viborah_stala_naynizhchoyu_v_istoriyi_n_1485818 (дата звернення: 25.01.2021).

5. Громадська активність громадян України. Опитування. URL: <https://dif.org.ua/article/gromadska-aktivnist-gromadyan-ukraini> (дата звернення: 25.01.2020).
6. Громадське спостереження за черговими місцевими виборами 2015 року: підсумковий звіт. URL: <https://opora.lviv.ua/wp-content/uploads/2018/06/Mistsevi-vybory-2015.-Rezultaty-sposterezhennya.pdf> (дата звернення: 25.01.2021).
7. Загороднюк Т. Ставлення населення регіонів України до політичної системи та політичних партій (2017 – 2019 рр.). *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. 2019. Вип. 6 (20). С. 338 – 344.
8. Місцеві вибори: проміжні підсумки спостереження ОПОРИ. URL: <https://www.oporaua.org/report/vybory/mistsevi-vybory/mistsevi-vybory-2015/9865-miscevi-vybory-promizhni-pidsumky-sposterezhennja-opory> (дата звернення: 25.01.2021).
9. «Опора»: явка на 2,2% менше за середню явку на місцевих виборах 2010 року. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news/27327860.html> (дата звернення: 25.01.2021).
10. Остаточна явка в другому турі виборів президента склала 62,07% – ЦВК. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-cvk-javka/29895801.html> (дата звернення: 25.01.2021).
11. Парламентські вибори 1998. URL: <https://datatowel.in.ua/elections/parliamentary1998> (дата звернення: 25.01.2021).
12. Парламентські вибори 2002. URL: <https://datatowel.in.ua/elections/parliamentary2002> (дата звернення: 25.01.2021).
13. Парламентські вибори 2006. URL: <https://datatowel.in.ua/elections/parliamentary2006> (дата звернення: 25.01.2021).
14. Парламентські вибори 2007 і 2012 майже схожі за кількісними показниками, але відрізняються якістю. URL: <https://tyzhden.ua/News/64102> (дата звернення: 25.01.2021).
15. Парламентські вибори 2007. URL: <https://datatowel.in.ua/elections/parliamentary2007> (дата звернення: 25.01.2021).
16. Парламентські вибори 2012. URL: <https://datatowel.in.ua/elections/parliamentary2012> (дата звернення: 25.01.2021).
17. Парламентські вибори 2014. URL: <https://datatowel.in.ua/elections/parliamentary2014> (дата звернення: 25.01.2021).
18. Перелік районних, міських, районних у містах, сільських, селищних рад Донецької області, чергові вибори депутатів яких та відповідних сільських, селищних, міських голів 25 жовтня 2015 року неможливо провести відповідно до положень Закону України «Про місцеві вибори». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0207359-15/conv#n15> (дата звернення: 25.01.2021).
19. Підсумковий звіт за результатами громадського спостереження ОПОРИ під час позачергових виборів Президента України 2014 року. URL: <https://www.oporaua.org/report/vybory/vybory-prezidenta/vybory-prezidenta-2014/5802-pidsumkovyj-zvit-za-rezultatamy-gromadskego-sposterezhennja-opory-pid-chas-pozachergovyh-vyboriv-prezydenta-ukrajiny-2014-rok> (дата звернення: 25.01.2021).
20. Позачергові вибори народних депутатів України 26 жовтня 2014 року. URL: https://www.cvk.gov.ua/vibory_category/vibori-narodnih-deputativ-ukraini/pozachergovi-vibori-narodnih-deputativ-ukraini-26-zhovtnya-2014-roku.html (дата звернення: 25.01.2021).
21. Позачергові вибори Президента України 25 травня 2014 року. URL: https://www.cvk.gov.ua/vibory_category/vibori-prezidenta-ukraini/pozachergovi-vibori-prezidenta-ukraini-25-travnya-2014-roku.html (дата звернення: 25.01.2021).
22. Постанова Верховної Ради України № 252-VIII «Про визначення окремих районів, міст, селищ і сіл Донецької та Луганської областей, в яких запроваджується особливий порядок місцевого самоврядування» від 17.03.2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/252-19#Text> (дата звернення: 25.01.2021).
23. Постанова Верховної Ради України № 254-VIII «Про визнання окремих районів, міст, селищ і сіл Донецької та Луганської областей тимчасово окупованими територіями» від 17.03.2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254-19#Text> (дата звернення: 25.01.2021).
24. Постанова Центральної виборчої комісії № 1430 «Про деякі питання організації та проведення голосування громадян України на позачергових виборах народних депутатів України 21 липня 2019 року в окремих регіонах України» від 02.07.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v1430359-19#Text> (дата звернення: 25.01.2021).
25. Постанова Центральної виборчої комісії № 164 «Про перші вибори депутатів сільських, селищних, міських рад об'єднаних територіальних громад і відповідних сільських, селищних, міських голів 29 жовтня 2017 року» від 18.08.2017. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0164359-17#Text> (дата звернення: 25.01.2021).
26. Постанова Центральної виборчої комісії № 303 «Про деякі питання організації та проведення голосування громадян України на чергових виборах Президента України 31 березня 2019 року в окремих регіонах України» від 12.02.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0303359-19#Text> (дата звернення: 25.01.2021).
27. Потіха А. Виборчий процес у 205 окрузі у висвітленні ЗМІ. URL: http://nbuviar.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1307:205-j-okrug-2&catid=63&Itemid=393 (дата звернення: 25.01.2021).

28. Президентські вибори 1999. URL: <https://datatowel.in.ua/elections/presidential1999> (дата звернення: 25.01.2021).
29. Президентські вибори 2004. URL: <https://datatowel.in.ua/elections/presidential2004> (дата звернення: 25.01.2021).
30. Президентські вибори 2010. URL: <https://datatowel.in.ua/elections/presidential2010> (дата звернення: 25.01.2021).
31. Президентські вибори 2014. URL: <https://datatowel.in.ua/elections/presidential2014> (дата звернення: 25.01.2021).
32. Президентські вибори: основні порушення законодавства. URL: https://www.irf.ua/prezidentski_vibori_osnovni_porushennya_zakonodavstva/ (дата звернення: 25.01.2021).
33. Президентські Вибори України 2010 та 2014: схожого мало (інфографіка, відео). URL: <http://porogy.zp.ua/2014/05/1c23dbd64c96945afa90058985e8e5e2/> (дата звернення: 25.01.2021).
34. Про вибори народних депутатів України : Закон України № 4061-VI від 17.11.2011 № 4061-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2012. № 10. Стр. 416. Ст. 73. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4061-17#Text> (дата звернення: 25.01.2021).
35. Про вибори Президента України : Закон України № 474-XIV від 05.03.1999. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/474-14#Text> (дата звернення: 25.01.2021).
36. Про Державний реєстр виборців : Закон України Закон України № 698-V від 22.02.2007. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/698-16#Text> (дата звернення: 25.01.2021).
37. Про добровільне об'єднання територіальних громад : Закон України № 157-VIII від 05.02.2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/157-19#Text> (дата звернення: 25.01.2021).
38. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб : Закон України № 1706-VII від 20.10.2014 Дата оновлення: 01.01.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18> (дата звернення: 09.02.2020).
39. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України : Закон України № 1207-VII від 15.04.2014. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18/ed20140415#Text> (дата звернення: 25.01.2021).
40. Про місцеві вибори : Закон України № 595-VIII від 14.07.2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/595-19#Text> (дата звернення: 25.01.2021).
41. Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях : Закон України № 2268-VIII від 18.01.2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2268-19#Text> (дата звернення: 25.01.2021).
42. Про політичні партії в Україні : Закон України № 2365-III від 05.04.2001. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2365-14/conv#Text> (дата звернення: 25.01.2021).
43. Результати щорічних моніторингових опитувань 1994–2018 років. URL: <https://i-soc.com.ua/edition/ukrainske-suspilstvo/issues/> (дата звернення: 25.01.2021).
44. Розік М. В. Мобілізаційні чинники електоральної участі громадян України на парламентських виборах 1998–2019 рр : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02. Львів, 2020. 20 с.
45. Сидорчук О. Ставлення громадян до партій і джерел їхнього фінансування *Громадська думка*: інформаційно-аналітичне видання. 2015. № 6 (29). 12 с.
46. Тарасенко Н. Парламентські вибори 26 жовтня очима українських експертів. URL: http://nbuviar.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=443:vibori-2014&catid=8&Itemid=350 (дата звернення: 25.01.2021).
47. Тенденція: в ЦИК назвали причини рекордно низької явки на виборах в Раду. URL: <https://nv.ua/ukraine/politics/vybory-2019-prichiny-nizkoj-yavki-izbirateley-novosti-ukrainy-50033411.html> (дата звернення: 25.01.2021).
48. Трансформація партійної системи: український досвід у європейському контексті / За ред. Ю. Якименка. К. : Центр Разумкова, 2017. 428 с.
49. Указ Президента України «Про межі та перелік районів, міст, селищ і сіл, частин їх територій, тимчасово окупованих у Донецькій та Луганській областях». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/32/2019#Text> (дата звернення: 25.01.2021).
50. ЦВК визнала неможливість утворення окружних виборчих комісій з виборів президента України територіальних виборчих округів № 1-10, 224, 225. URL: https://archive.is/20140508113042/www.cvk.gov.ua/news/news_13042014.htm#selection-23.0-26.0 (дата звернення: 25.01.2021).
51. ЦВК знизила дані явки на виборах президента. URL: https://lb.ua/news/2014/06/02/268568_tsik_snizil_dannie_yavke_viborah.html (дата звернення: 25.01.2021).
52. ЦВК оприлюднила офіційну явку виборців. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2015/10/26/7086308/> (дата звернення: 25.01.2021).
53. ЦВК: явка на парламентських виборах склала 49,84%. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-vybory-yavka-20-00/30067814.html> (дата звернення: 25.01.2021).
54. Як відбувалися вибори Президента України з часів незалежності. URL: <https://pl.suspilne.media/news/19451> (дата звернення: 25.01.2021).

55. Ясінська А. Ю. Питання електоральної невизначеності громадян України в контексті досвіду європейських країн. Вісник Національної академії наук України. 2019. № 10. С. 44 – 50.

56. Ekman J., Amna E. Political participation and civic engagement: towards a new typology. *Human Affairs*. 2012. № 22 (3). PP. 283 – 300.

References:

1. Bekeshkina I. Stavlennya ukrayinciv do polity`chny`x partij ta perspekty`vy` pobudovy` partijnoyi sy`stemy` v Ukraini. *Ukrayins`ke suspil`stvo: monitory`ng social`ny`x zmin*. 2017. Vy`p. 4 (18). С. 42 – 48.

2. Vy`bory` deputativ Verhovnoyi Rady` Avtonomnoyi Respubliky` Kry`m, miscevy`x rad ta sil`s`ky`x, sely`shhny`x, mis`ky`x goliv 25 zhovtnya 2015 roku. URL: https://www.cvk.gov.ua/vibory_category/mistsevi-vibori/vibori-deputativ-verhovnoi-radi-avtonomnoi-respubliki-krim-mistsevih-rad-ta-silskih-selishhnih-miskih-goliv-25-zhovtnya-2015-roku.html (data zvernennya: 25.01.2021).

3. Vy`shlins`ky`j G., Mixanchuk D. Volonters`ky`j rux v Ukraini. K. : GfK Ukraine, 2014. 29 s.

4. Vpershe v istoriyi Ukrainy` yavka na parlaments`ky`x vy`borax sklala menshe 50% URL: https://zaxid.net/yavka_na_tsogorichnih_parlamentskih_viborah_stala_naynizhchoyu_v_istoriyi_n_1485818 (data zvernennya: 25.01.2021).

5. Gromads`ka akty`vnist` gromadyan Ukrainy`. Opy`tuvannya. URL: <https://dif.org.ua/article/gromadska-aktivnist-gromadyan-ukraini> (data zvernennya: 25.01.2020).

6. Gromads`ke sposterezhennya za chergovy`my` miscevy`my` vy`boramy` 2015 roku: pidsumkovy`j zvit. URL: <https://opora.lviv.ua/wp-content/uploads/2018/06/Mistsevi-vybory-2015.-Rezultaty-sposterezhennya.pdf> (data zvernennya: 25.01.2021).

7. Zagorodnyuk T. Stavlennya naselennya regioniv Ukrainy` do polity`chnoyi sy`stemy` ta polity`chny`x partij (2017 – 2019 rr.). *Ukrayins`ke suspil`stvo: monitory`ng social`ny`x zmin*. 2019. Vy`p. 6 (20). S. 338 – 344.

8. Miscevi vy`bory`: promizhni pidsumky` sposterezhennya OPORY`. URL: <https://www.oporaua.org/report/vybory/mistsevi-vybory/mistsevi-vybory-2015/9865-miscevi-vybory-promizhni-pidsumky-sposterezhennja-opory> (data zvernennya: 25.01.2021).

9. «Opora»: yavka na 2,2% menshe za serednyu yavku na miscevy`x vy`borax 2010 roku. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news/27327860.html> (data zvernennya: 25.01.2021).

10. Ostatochna yavka v drugomu turi vy`boriv prezy`denta sklala 62,07% – CzVK. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-cvk-javka/29895801.html> (data zvernennya: 25.01.2021).

11. Parlaments`ki vy`bory` 1998. URL: <https://datatowel.in.ua/elections/parliamentary1998> (data zvernennya: 25.01.2021).

12. Parlaments`ki vy`bory` 2002. URL: <https://datatowel.in.ua/elections/parliamentary2002> (data zvernennya: 25.01.2021).

13. Parlaments`ki vy`bory` 2006. URL: <https://datatowel.in.ua/elections/parliamentary2006> (data zvernennya: 25.01.2021).

14. Parlaments`ki vy`bory` 2007 i 2012 majzhe sxozhi za kil`kisny`my` pokazny`kamy`, ale vidriznyayut`sya yakistyu. URL: <https://tyzhden.ua/News/64102> (data zvernennya: 25.01.2021).

15. Parlaments`ki vy`bory` 2007. URL: <https://datatowel.in.ua/elections/parliamentary2007> (data zvernennya: 25.01.2021).

16. Parlaments`ki vy`bory` 2012. URL: <https://datatowel.in.ua/elections/parliamentary2012> (data zvernennya: 25.01.2021).

17. Parlaments`ki vy`bory` 2014. URL: <https://datatowel.in.ua/elections/parliamentary2014> (data zvernennya: 25.01.2021).

18. Perelik rajonny`x, mis`ky`x, rajonny`x u mistax, sil`s`ky`x, sely`shhny`x rad Donecz`koyi oblasti, chergovi vy`bory` deputativ yaky`x ta vidpovidny`x sil`s`ky`x, sely`shhny`x, mis`ky`x goliv 25 zhovtnya 2015 roku nemozhly`vo provesty` vidpovidno do polozhen` Zakonu Ukrainy` «Pro miscevi vy`bory`». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0207359-15/conv#n15> (data zvernennya: 25.01.2021).

19. Pidsumkovy`j zvit za rezul`tatomy` gromads`kogo sposterezhennya OPORY` pid chas pozachergovy`x vy`boriv Prezy`denta Ukrainy` 2014 roku. URL: <https://www.oporaua.org/report/vybory/vybory-prezidenta/vybory-prezidenta-2014/5802-pidsumkovyj-zvit-za-rezultatamy-gromadskogo-sposterezhennja-opory-pid-chas-pozachergovyh-vyboriv-prezidenta-ukrajiny-2014-rok> (data zvernennya: 25.01.2021).

20. Pozachergovi vy`bory` narodny`x deputativ Ukrainy` 26 zhovtnya 2014 roku. URL: https://www.cvk.gov.ua/vibory_category/vibori-narodnih-deputativ-ukraini/pozachergovi-vibori-narodnih-deputativ-ukraini-26-zhovtnya-2014-roku.html (data zvernennya: 25.01.2021).

21. Pozachergovi vy`bory` Prezy`denta Ukrainy` 25 travnya 2014 roku. URL: https://www.cvk.gov.ua/vibory_category/vibori-prezidenta-ukraini/pozachergovi-vibori-prezidenta-ukraini-25-travnya-2014-roku.html (data zvernennya: 25.01.2021).

22. Postanova Verhovnoyi Rady` Ukrainy` # 252-VIII «Pro vy`znachennya okremy`x rajoniv, mist, sely`shh i sil Donecz`koyi ta Lugans`koyi oblastej, v yaky`x zaprovadzhuet`sya osobly`vy`j poryadok misceвого samovryaduvannya» vid 17.03.2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/252-19#Text> (data zvernennya: 25.01.2021).

23. Postanova Verxovnoyi Rady` Ukrainy` # 254-VIII «Pro vy`znannya okremy`x rajoniv, mist, sely`shh i sil Donecz`koyi ta Lugans`koyi oblastej ty`mchasovo okupovany`my` tery`toriyamy`» vid 17.03.2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254-19#Text> (data zvernennya: 25.01.2021).
24. Postanova Central`noyi vy`borchoyi komisiji # 1430 «Pro deyakii py`tannya organizaciyi ta provedennya golosuvannya gromadyan Ukrainy` na pozachergovy`x vy`borax narodny`x deputativ Ukrainy` 21 ly`pnya 2019 roku v okremy`x regionax Ukrainy`» vid 02.07.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v1430359-19#Text> (data zvernennya: 25.01.2021).
25. Postanova Central`noyi vy`borchoyi komisiji # 164 «Pro pershi vy`bory` deputativ sil`s`ky`x, sely`shhny`x, mis`ky`x rad ob`yednany`x tery`torial`ny`x gromad i vidpovidny`x sil`s`ky`x, sely`shhny`x, mis`ky`x goliv 29 zhovtnya 2017 roku» vid 18.08.2017. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0164359-17#Text> (data zvernennya: 25.01.2021).
26. Postanova Central`noyi vy`borchoyi komisiji # 303 «Pro deyakii py`tannya organizaciyi ta provedennya golosuvannya gromadyan Ukrainy` na chergovy`x vy`borax Prezy`denta Ukrainy` 31 bereznya 2019 roku v okremy`x regionax Ukrainy`» vid 12.02.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0303359-19#Text> (data zvernennya: 25.01.2021).
27. Potixa A. Vy`borchy`j proces u 205 okruzi u vy`svitleni ZMI. URL: http://nbuviap.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1307:205-j-okrug-2&catid=63&Itemid=393 (data zvernennya: 25.01.2021).
28. Prezy`dents`ki vy`bory` 1999. URL: <https://datatowel.in.ua/elections/presidential1999> (data zvernennya: 25.01.2021).
29. Prezy`dents`ki vy`bory` 2004. URL: <https://datatowel.in.ua/elections/presidential2004> (data zvernennya: 25.01.2021).
30. Prezy`dents`ki vy`bory` 2010. URL: <https://datatowel.in.ua/elections/presidential2010> (data zvernennya: 25.01.2021).
31. Prezy`dents`ki vy`bory` 2014. URL: <https://datatowel.in.ua/elections/presidential2014> (data zvernennya: 25.01.2021).
32. Prezy`dents`ki vy`bory` : osnovni porushennya zakonodavstva. URL: https://www.irf.ua/prezidentski_vibori_osnovni_porushennya_zakonodavstva/ (data zvernennya: 25.01.2021).
33. Prezy`dents`ki Vy`bory` Ukrainy` 2010 ta 2014: sxozhogo malo (infografika, video). URL: <http://porogy.zp.ua/2014/05/1c23dbd64c96945afa90058985e8e5e2/> (data zvernennya: 25.01.2021).
34. Pro vy`bory` narodny`x deputativ Ukrainy` : Zakon Ukrainy` # 4061-VI vid 17.11.2011 # 4061-VI. Vidomosti Verxovnoyi Rady` Ukrainy`. 2012. # 10. Stor. 416. St. 73. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4061-17#Text> (data zvernennya: 25.01.2021).
35. Pro vy`bory` Prezy`denta Ukrainy` : Zakon Ukrainy` # 474-XIV vid 05.03.1999. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/474-14#Text> (data zvernennya: 25.01.2021).
36. Pro Derzhavny`j reyestr vy`borciv : Zakon Ukrainy` Zakon Ukrainy` # 698-V vid 22.02.2007. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/698-16#Text> (data zvernennya: 25.01.2021).
37. Pro dobrovil`ne ob`yednannya tery`torial`ny`x gromad : Zakon Ukrainy` # 157-VIII vid 05.02.2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/157-19#Text> (data zvernennya: 25.01.2021).
38. Pro zabezpechennya prav i svobod vnutrishn`o peremishheny`x osib : Zakon Ukrainy` # 1706-VII vid 20.10.2014. Data onovlennya: 01.01.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18> (data zvernennya: 09.02.2020).
39. Pro zabezpechennya prav i svobod gromadyan ta pravovy`j rezhy`m na ty`mchasovo okupovanij tery`toriyi Ukrainy` : Zakon Ukrainy` # 1207-VII vid 15.04.2014. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18/ed20140415#Text> (data zvernennya: 25.01.2021).
40. Pro miscevi vy`bory` : Zakon Ukrainy` # 595-VIII vid 14.07.2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/595-19#Text> (data zvernennya: 25.01.2021).
41. Pro osoby`vosti derzhavnoyi polity`ky` iz zabezpechennya derzhavnogo suverenitetu Ukrainy` na ty`mchasovo okupovany`x tery`toriyax u Donecz`kij ta Lugans`kij oblastyax : Zakon Ukrainy` # 2268-VIII vid 18.01.2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2268-19#Text> (data zvernennya: 25.01.2021).
42. Pro polity`chni partiyi v Ukraini : Zakon Ukrainy` # 2365-III vid 05.04.2001. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2365-14/conv#Text> (data zvernennya: 25.01.2021).
43. Rezul`taty` shhorichny`x monitory`ngovy`x opy`tuvan` 1994-2018 rokiv. URL: <https://i-soc.com.ua/ua/edition/ukrainske-suspilstvo/issues/> (data zvernennya: 25.01.2021).
44. Rozik M. V. Mobilizacijni chy`nny`ky` elektoral`noyi uchasti gromadyan Ukrainy` na parlaments`ky`x vy`borax 1998–2019 rr : avtoref. dy`s. ... kand. polit. Nauk : 23.00.02. L`viv, 2020. 20 s.
45. Sy`dorchuk O. Stavlennya gromadyan do partij i dzherel yixn`ogo finansuvannya *Gromads`ka dumka*: informacijno-anality`chne vy`dannya. 2015. # 6 (29). 12 s.
46. Tarasenko N. Parlaments`ki vy`bory` 26 zhovtnya ochy`ma ukrayins`ky`x ekspertiv. URL: http://nbuviap.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=443:vibori-2014&catid=8&Itemid=350 (data zvernennya: 25.01.2021).
47. Tendencija: v CIK nazvali prichiny rekordno nizkoj javki na vyborah v Radu.

URL: <https://nv.ua/ukraine/politics/vybory-2019-prichyny-nizkoy-yavki-izbirateley-novosti-ukrainy-50033411.html> (data zvernennya: 25.01.2021).

48. Transformaciya partiynoi sy`stemy`: ukrayins`ky`j dosvid u yevropejs`komu konteksti / Za red. Yu. Yaky`menka. K. : Centr Razumkova, 2017. 428 s.

49. Ukaz Prezy`denta Ukrayiny` «Pro mezhi ta perelik rajoniv, mist, sely`shh i sil, chasty`n yix tery`torij, ty`mchasovo okupovany`x u Donecz`kij ta Lugans`kij oblastiakh». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/32/2019#Text> (data zvernennya: 25.01.2021).

50. CzVK vy`znala nemozhly`vist` utvorennya okruzhny`x vy`borchy`x komisij z vy`boriv prezy`denta Ukrayiny` tery`torial`ny`x vy`borchy`x okrugiv # 1-10, 224, 225. URL https://archive.is/20140508113042/www.cvk.gov.ua/news/news_13042014.htm#selection-23.0-26.0 (data zvernennya: 25.01.2021).

51. CzVK zny`zy`la dani yavky` na vy`borax prezy`denta. URL: https://lb.ua/news/2014/06/02/268568_tsik_snizil_dannie_yavke_viborah.html (data zvernennya: 25.01.2021).

52. CzVK opry`lyudny`la oficijnu yavku vy`borciv. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2015/10/26/7086308/> (data zvernennya: 25.01.2021).

53. CzVK: yavka na parlaments`ky`x vy`borax sklala 49,84%. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-vybory-yavka-20-00/30067814.html> (data zvernennya: 25.01.2021).

54. Yak vidbuvaly`sya vy`bory` Prezy`denta Ukrayiny` z chasiv nezalezhnosti. URL: <https://pl.suspilne.media/news/19451> (data zvernennya: 25.01.2021).

55. Yasins`ka A. Yu. Py`tannya elektoral`noyi nevy`znachenosti gromadyan Ukrayiny` v konteksti dosvidu yevropejs`ky`x krayin. Visny`k Nacional`noyi akademiyi nauk Ukrayiny`. 2019. # 10. S. 44 – 50.

56. Ekman J., Amna E. Political participation and civic engagement: towards a new typology. *Human Affairs*. 2012. № 22 (3). PP. 283 – 300.

Tatai E. O. Dynamics of Development of Formal Political Participation in Ukraine in 2014-2019

The article examines one of the types of political participation of citizens – formal political participation, which in turn includes voting in elections and referendums, active support for political parties, contacting of citizens with government officials and membership in trade unions. The author's attention is focused on such types of formal political participation as voting in elections and support for political parties in Ukraine in 2014-2019, which allows assessing the ability of institutions of representative democracy to solve problems that were relevant to citizens during this period.

The article analyzes the quantitative indicators of turnout in the presidential elections (in 2014 and 2019), parliamentary elections (in 2014 and 2019), regular local elections (in 2015). It is identified that the turnout in this period is minimal for all the years of Ukraine's independence, and the fact of elections in conditions of military aggression affected the ability of citizens to participate in the election. Thus, turnout does not characterize the real willingness of Ukrainian citizens to use this type of formal political participation. Quantitative indicators of membership, activity support and trust in political parties were also analyzed. This led to the conclusion that political parties did not enjoy the support of the population during the research period. Such an attitude of citizens to political parties is explained by certain shortcomings of their functioning in Ukraine: insufficient interaction with the broad segments of society, inability to demonstrate effective solutions to current problems and show independence from large business elites.

Indicators of formal political participation of Ukrainian citizens show that the institutions of representative power in the researched period were not fully capable of performing their social functions. This caused a change in the electoral preferences of citizens in the 2019 elections and led to the reform of electoral legislation.

Keywords: *formal political participation, military aggression, elections, turnout, political parties, activity support of parties.*

DOI 10.31558/2519-2949.2021.1.7

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7739-7232>

Amiran Khevtsuriani, Georgian Technical University (Georgia)

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4018-5332>

Ramaz Chichua (Georgia)

THE CAUSES AND ORIGINS OF SEPARATISM IN JAMMU AND KASHMIR

Indian society is distinguished by an extraordinary diversity of ethnic, confessional, caste and social. Ethnic groups inhabiting the country are different in size, levels of economic development and national identity, degree of consolidation and autonomy. In addition, the ethnic situation in India is complicated by the religious factor. Approximately 85% of the population of India belongs to the Hindu community, the rest are minority communities (Muslims, Christians of various denominations, Sikhs, Buddhists, Jains). In addition, as a political unity, modern India was created artificially, as a result of the British conquest. Therefore, the national feeling arose after the fact, and not in the natural process of the national consolidation of the country.

It is not surprising that due to this heterogeneity of the population, India over the years of independence has faced many conflict situations caused by dissatisfaction with its position on the part of various ethnic, social and religious groups, as well as contradictions between their interests. Such protests of minorities, as well as conflicts on ethnic and religious grounds, always pose a threat to political stability, and sometimes – to the territorial integrity of the country. In this regard, movements pursuing separatist goals pose a particular danger to the unity of the Indian state. Some of them (for example, the movement for the creation of an independent "Dravidistan" in southern India) were allowed within the federal system through the creation of the so-called "linguistic states" after the territorial reorganization in 1956. But even now, separatist movements continue in different parts of India. of varying intensity. The central and regional authorities of the country are making great efforts in the fight against separatism. To do this, they use the entire available arsenal of means and methods: from options for suppressing separatists by military force to peace negotiations and considering the possibility of a political settlement of the problem.

Keywords: *Jammu and Kashmir; India; Pakistan; China; Separatism.*

Jammu and Kashmir, the northernmost region of India, is strategically located at the junction of India, Pakistan, China and Afghanistan. True, at present, India actually does not have a direct border with Afghanistan due to the occupation of northern Kashmir by Pakistan.

The interests of India and its neighbors are closely intertwined in this region, and the external factor has a noticeable impact on the internal political development of this state throughout the entire period after India's independence.

Another important factor is the inaccessible mountainous terrain of most of the region. The Himalayan mountains here reach heights from about 2500 m to over 8000 m. Among the mountains at an altitude of about 1700 m above sea level is the famous Kashmir Valley.

Jammu and Kashmir had a special status in India under the Constitution until 2019 and were considered states. The state mentioned included three large administrative regions, which include various natural and historical-geographical territories:

- 1) Jammu – a narrow strip of the Punjab plain, foothills and the Pir-Panjal ridge;
- 2) Kashmir – the Kashmir Valley and the Great Himalayan Range;
- 3) Ladakh is a high-mountainous plateau, joining with Tibet.

The mentioned areas also differ sharply among themselves and in the ethno-confessional composition of the population, which is another factor requiring consideration.

However, since August 2019, everything has changed: on August 5, 2019, the Indian government decided to exclude Article 370 from the Indian Constitution, which gave a special status to the northern state, and introduced a bill on dividing it into two union territories – Jammu and Kashmir and Ladakh. This decision was preceded by a significant military build-up across the state, imposing curfews, cutting off Internet and

mobile communications throughout the state, and arresting local political leaders. [1] "This decision will be inscribed in the history of our country in golden letters. For the coming decades, Jammu and Kashmir will be firmly attached to India! "

Amit Shah, head of the Indian Interior Ministry and president of the ruling Bharatiya Janata Party (BJP), spoke these words in the lower house of the Indian parliament. [2]

Considering the origins of the Kashmir problem, it is necessary to remember that Jammu and Kashmir was formed back in 1846. Then the British transferred Kashmir, captured by them as a result of the first Anglo-Sikh war, to the ruler of the Jammu principality, Maharaja Gulyab Singh, in accordance with the treaty signed in Amritsar March 16, 1846. Article III of this treaty provided that for territorial acquisitions Gulyab Singh had to pay the British government 5 million rupees after the ratification of the treaty and 2.5 million rupees before October 1, 1846. [3,p.546] Thus, the total amount of compensation was 7.5 million rupees, and Gulyab Singh became the maharaja of the united principality of Jammu and Kashmir. It was thanks to the British that the principality with the Muslim majority of the population began to be ruled by the Hindu-denominated Dogra dynasty, which a hundred years later had a decisive effect on the entire subsequent history of this region.

In the first half of the XX century. in Kashmir, the Muslim Conference of Kashmir, which led the opposition to the Maharaja regime, emerged. "Since both Muslims and Hindus participated in the movement, the Muslim Conference was renamed the National Conference.

The most fanatical Muslims, who were under the influence of the Muslim League, split from this organization and created their own organization under the former name of the Muslim Conference" [4, p.171].

The plan for the transfer of power by the British, proposed by the last Viceroy of India, Lord Mountbatten (and approved by the British Parliament as the Indian Independence Act, which came into force on August 15, 1947), provided that the right to choose the accession of the principality to one of the dominions – Pakistan, or Indian Union – will be in the competence of their rulers [5, p.483].

However, the Maharaja of Kashmir, Hari Singh, hesitated to make a choice. Being a Hindu by religion, Hari Singh was against the entry of the principality into the Islamic state of Pakistan. At the same time, in the event of the annexation of Kashmir to India, he feared a possible uprising of the population of the principality, the majority of which were Muslims.

In accordance with the pro-Indian version of further events adopted at the time, on October 22, 1947, a Pakistan-inspired invasion of Kashmir from the North-West Frontier Province of the nomadic Pathan (Pashtun) tribes took place, which in four days approached the capital of the principality – the city of Srinagar. Maharaja fled to Jammu. An external threat forced Hari Singh to ask for help from India and sign a document on the accession of Kashmir to the Indian Union. Immediately after that, on October 27, 1947, parts of the Indian army were transferred to Srinagar by air, which stopped the advance of the tribes. Pakistani troops followed the tribes, and soon the civil war escalated into an undeclared war between India and Pakistan, which lasted more than a year. [6, p.516]

Moreover, at the first stage of this war, the commander-in-chief of both the Indian and Pakistani armies was one man – the English General Auchinleck. [5, p.488] Thanks to the UN mediation, a ceasefire agreement was reached, which entered into force on January 1, 1949. The hostilities were stopped along the temporary demarcation line [7, p.475].

However, there is another interpretation of the beginning of the conflict. As you know, the partition of India led to mass pogroms and massacres of representatives of various religious communities. This had a negative impact on the mood of the population in Jammu province, where attacks and killings began on Muslims, as a result of which, according to some estimates, some 500,000 Muslims were forced to leave Jammu. This, in turn, caused outrage among the Muslims of Puncha (the western region of the principality adjacent to the border with Pakistan). As a result, in September 1947, an uprising broke out in Puncha against the power of the Maharaja, which the latter's troops tried to suppress by force [8, p.320]. Then to the aid of the rebel "Free Armed Forces of Kashmir" came the militias of the Pashtun tribes [7, p.475].

Be that as it may, two days earlier than the Maharaja signed a document on joining India, the rebels in Puncha established a provisional government of Azad Kashmir (Free Kashmir) with headquarters in the city of Muzaffarabad. The northern regions of the principality of Jammu and Kashmir Gilgit, Hunza and Nagar passed into the hands of Pakistan practically without a fight. Under the British, this region from the end of the XIX century. was removed from the direct control of the maharaja. Following the same tradition, Pakistan did not allow the Muzaffarabad regime to interfere in the affairs of these northern regions. Therefore, in fact, the government of Azad Kashmir, headed by a member of the Muslim Conference Sardar Muhammad Ibrahim, controlled a narrow strip of territory along the border with Pakistan with a population of about

900 thousand people, of which 200 thousand were refugees from the territory of the principality controlled by India [9, p.66-67].

In 1948, the leader of the National Conference, Sheikh Mohammad Abdullah, who was called the "Lion of Kashmir", became the Chief Minister of Jammu and Kashmir. This is how the de facto partition of Kashmir took place, and a problem arose in Indo-Pakistani relations, a solution to which the parties could not find throughout the entire period of their independent existence. Aleister Lambodin, a researcher on the Kashmir issue, noted that the emerging governments of Azad Kashmir and the Indian state of Jammu and Kashmir were one-party and consisted of members of the Muslim Conference and the National Conference, respectively. This allowed him to conclude that the division of Kashmir, in a sense, was also the division of the territory of the principality between the two main Kashmir parties, along with the division between the two countries: India and Pakistan. "

Back on November 2, 1947, in a radio address to the peoples of India, Jawaharlal Nehru said that after the restoration of peace and order in Kashmir, a referendum (plebiscite) should be held under the impartial supervision of the UN, and promised to respect any verdict of the Kashmiri people [10, p.25]. Clause 6 of the complaint against Pakistan's actions submitted to the UN Security Council on January 1, 1948 by the Permanent Representative of India to the UN also provided for the opportunity for the people of Kashmir to determine their future through a plebiscite or referendum, which, to ensure complete objectivity, could be held under international control [11] Since that moment, the issue of Kashmir has been repeatedly raised in the UN Security Council (SC), which reacted by adopting a number of resolutions.

In accordance with UN Security Council Resolution 39 (1948) of January 20, 1948, the UN Commission for India and Pakistan was established [12]. UN Security Council Resolution 47 (1948) of April 21, 1948 provided for the restoration of peace and order in Kashmir (part A), as well as the creation of an administration to hold a plebiscite on the annexation of the principality to India or Pakistan (part B) [13].

On August 13, 1948, the UN Commission for India and Pakistan adopted a resolution in which, along with the proposed ceasefire (Part I) and the principles of the armistice agreement (Part II), the Governments of India and Pakistan were recommended to confirm that the future status of the Jammu and Kashmir will be determined according to the free will of its population (Part III) [14].

The next Commission resolution of January 5, 1949 confirmed the need to resolve the issue of the annexation of the principality of Jammu and Kashmir to India or Pakistan in a democratic way on the basis of a free and impartial plebiscite, which will take place after the entry into force of parts I and II of the Commission resolution of August 13, 1948. [15]

Confirming the provision on the plebiscite after the demilitarization of Jammu and Kashmir, UN Security Council Resolution 80 (1950) of March 14, 1950 contained a decision to liquidate the UN Commission for India and Pakistan (paragraph 5) [16] as having fulfilled its mission.

On March 30, 1951, Resolution 91 (1951) of the UN Security Council was adopted, in which (in connection with the adoption on October 27, 1950 by the General Council of the National Conference of Jammu and Kashmir, a resolution recommending the convocation of the Constitutional Assembly to determine the future form of government and ownership of Jammu and Kashmir) it was indicated that, since this Constitutional Assembly will be elected only in part of the territory of Jammu and Kashmir, its decisions on the future of the principality will not be legitimate. The final position of the principality of Jammu and Kashmir must be determined in accordance with the will of its people, expressed through a free and impartial plebiscite held under the auspices of the UN [17].

Subsequently, the provision on holding a plebiscite under UN supervision was contained in a number of UN Security Council resolutions: 96 (1951) of November 10, 1951 [18], (1952) of December 23, 1952 109, 122 (1957) of January 24, 1957 and 126 (1957) of December 2, 1957.

However, the plebiscite was never held. From the end of 1947 to 1952, India agreed to its implementation, but after the Nehru-Abdullah agreement was reached, and especially after the adoption of the constitution of Jammu and Kashmir, India's position gradually changed, which began to consider Jammu and Kashmir as an integral part of its territory. By the beginning of the 60s. India abandoned the idea of a plebiscite altogether.

T.N. Kaul explained the failure to comply with the requirement to hold a plebiscite by the fact that Pakistan refused to comply with the provisions of the first two parts of the resolution of the UN Commission for India and Pakistan of August 13, 1948 (i.e., regarding a ceasefire and truce). According to him, Pakistan's failure to comply with the first part of the resolution was: 1) the supply of additional military equipment to Kashmir; 2) the construction of airfields and bases for attacks on India; 3) using membership in military pacts to build up military capabilities; 4) the occupation of the northern regions of Jammu and Kashmir;

5) the threat of the use of force; 6) organizing and financing sabotage and subversive actions, as well as in violation of the ceasefire line. TNKaul saw Pakistan's failure to comply with the second part of the resolution in: 1) refusal to withdraw troops from the occupied territory; 2) maintaining the presence of the invading tribes and Pakistani citizens in the occupied territory; 3) increasing the number of troops to 35 battalions; 4) statements by the press and government officials of Pakistan, inciting to war against India for the annexation of Kashmir to Pakistan.

Thus, in the territorial dispute over Kashmir, the positions of both India and Pakistan did not have sufficient legitimate support, which significantly limited the possibility of reaching a negotiated solution acceptable to both sides.

The next changes in the territory of Jammu and Kashmir took place after the offensive in October 1962 by Chinese troops, as a result of which China, which did not recognize the "MacMahon line", consolidated control over part of Ladakh.

After the conflict of 1947-48, twice more India fought with Pakistan in 1965 and 1971, and each time hostilities were unfolding on the territory of Kashmir. After the third Indo-Pakistani war, an agreement was signed in Simla on July 2, 1972, in accordance with which the parties committed themselves to seeking a solution to the Kashmir problem through bilateral negotiations, and the line of control became the de facto border between the two countries. Article 4 (I) of the Simla Agreement stated that "In Jammu and Kashmir, the line of control formed as a result of the ceasefire on December 17, 1971, will be respected by both sides without prejudice to the recognized positions of each side. Neither side will seek to change it unilaterally." This applied only to Jammu and Kashmir; on

In other sectors, the troops were withdrawn to the positions occupied before the outbreak of hostilities, and the state border line was restored.

As a result, the territory of the former principality of Jammu and Kashmir was divided between three neighboring states.

None of the states mentioned is satisfied with the current status quo and continues to put forward territorial claims to others. In particular, India and Pakistan mutually claim the territory of the entire principality, and China – almost the entire territory of the Indian state of Arunachal Pradesh.

India prefers not to recall the UN resolutions regarding the holding of the plebiscite, referring to the provisions of the Simla Agreement with Pakistan on the search for a solution to the Kashmir problem on a bilateral basis, and seeks to avoid its internationalization.

References:

1. Jammu Kashmir Article 370: Govt revokes Article 370 from Jammu and Kashmir, bifurcates state into two Union Territories (англ.). The Times of India (5 August 2019).
2. Kuprijanov A. Smena statusa: pochemu Dzhammu i Kashmir perestal byt' shtatom. URL: <https://iz.ru/906977/aleksei-kupriianov/smena-statusa-pochemu-dzhammu-i-kashmir-perestal-byt-shtatom>
3. Treaty between the British Government and Maharaja Gulab Singh of Jummoo. in: Drew F. Land Marks in Indian Anthropology. *Jammu & Kashmir Territories. An Account*. Vol.26. New Delhi, 1987.
4. D'yakov A. M. Nacional'nyj vopros v sovremennoj Indii. M., 1963.
5. Antonova A.K., Bongard-Levin G.M., Kotovskij G.G.. Istorija Indii. M., 1979.
6. Novejšhaya istoriya Indii / Otv. red. V.V.Balabushevich, A.M.D'yakov. M., 1959.
7. Diurozel Zh.-B. Istorija diplomatii vid 1919 r. do nashykh dniv. K., 1995.
8. Sebastian P.A. Kashmir behind the Propaganda Curtain. *Economic and Political Weekly*, 10.02.1996.
9. Alastair Lamb. Crisis in Kashmir. 1947to 1966. London, 1966. P.66-67.
10. Borovoj Ya. O bednom Kashmire zamolvite slovo. *Novoe vremya*. 1992. № 43. С. 25.
11. Indian Complaint to the Security Council. Letter Dated 1 January, 1948, from the Representative of India to the President of the Security Council (S/628) URL: <http://www.atlas.uk/indiaforum/kashmir/history/requests.htm>
12. Resolution 39 (1948) Submitted by the Representative of Belgium and Adopted by the Security Council at its 230th Meeting Held on 20 January 1948. (Document No. S/654 Dated the 20th January 1948) URL: <http://www.alumni.caltech.edu/~mughal/kashmir/undoc/2.html>
13. Resolution 47 (1948) on the India-Pakistan Question Submitted Jointly by the Representatives of Belgium, Canada, China, Columbia, the United Kingdom and the United States of America and Adopted by the Security Council at its 286th Meeting Held on 21 April 1948. (Document No. S/726 Dated the 21st April 1948) URL: <http://www.alumni.caltech.edu/~mughal/kashmir/undoc/3Mml>
14. Resolution Adopted by the United Nations Commission for India and Pakistan on 13 August 1948. (Document No. S/1100, para 75, Dated the 9th November 1948) URL: <http://www.alumni.caltech.edu/~mughal/kashmir/undoc/5.html>
15. Resolution Adopted at the Meeting of the United Nations Commission for India and Pakistan on 5 January, 1949. (Document No. 5/1196, para 15, Dated the 10th January, 1949) URL: <http://www.mtholyoke.edu/acad/intrel/uncom2.htm>

16 Resolution 80 (1950) Concerning the India-Pakistan Question Submitted by the Representatives of Cuba, Norway, the United Kingdom and the United States of America and Adopted by the Security Council on March 14, 1950. (Document No. S/1469, Dated the 14h March, 1950) URL: <http://www.mtholyoke.edu/acad/intrel/lcashun80.htm>

17. Resolution 91 (1951) Concerning the India-Pakistan Question Submitted by the Representatives of the United Kingdom and the United States of America and Adopted by the Security Council on March 30, 1951. (Document No. S/2017/Rev. 1, Dated the 30h March, 1951) URL: <http://www.mtholyoke.edu/acad/intrel/kashun91.htm>

18. Resolution 96(1951) Concerning the India-Pakistan Question Adopted by the Security Council on the 10h November, 1951. (Document No. 5/2392, Dated the 10h November, 1951) URL: <http://www.mtholyoke.edu/acad/intrel/kashun96.html>

Бібліографічний список:

1. Jammu Kashmir Article 370: Govt revokes Article 370 from Jammu and Kashmir, bifurcates state into two Union Territories (англ.). The Times of India (5 August 2019).

2. Куприянов А. Смена статуса: почему Джамму и Кашмир перестал быть штатом. URL: <https://iz.ru/906977/aleksei-kupriianov/smena-statusa-pochemu-dzhammu-i-kashmir-perestal-byt-shtatom>

3. Treaty between the British Government and Maharaja Gulab Singh of Jummoo in: Drew F. Land Marks in Indian Anthropology. *Jammu & Kashmir Territories. An Account* Vol.26. New Delhi, 1987.

4. Дьяков А. М. Национальный вопрос в современной Индии. М., 1963.

5. Антонова А.К., Бонгард-Левин Г.М., Котовский Г.Г.. История Индии. М., 1979.

6. Новейшая история Индии / Отв. ред. В.В.Балабушевич, А.М.Дьяков. М., 1959.

7. Дюррозель Ж.-Б. Історія дипломатії від 1919 р. до наших днів. К., 1995.

8. Sebastian P. A. Kashmir behind the Propaganda Curtain. *Economic and Political Weekly*, 10.02.1996.

9. Alastair Lamb. Crisis in Kashmir. 1947 to 1966. London, 1966. P.66-67.

10. Боровой Я. О бедном Кашмире замолвите слово. *Новое время*. 1992. № 43. С. 25.

11. Indian Complaint to the Security Council. Letter Dated 1 January, 1948, from the Representative of India to the President of the Security Council (S/628) URL: <http://www.atlas.uk/indiaforum/kashmir/history/requests.htm>

12. Resolution 39 (1948) Submitted by the Representative of Belgium and Adopted by the Security Council at its 230th Meeting Held on 20 January 1948. (Document No. S/654 Dated the 20th January 1948)

URL: <http://www.alumni.caltech.edu/~mughal/kashmir/undoc/2.html>

13. Resolution 47 (1948) on the India-Pakistan Question Submitted Jointly by the Representatives of Belgium, Canada, China, Columbia, the United Kingdom and the United States of America and Adopted by the Security Council at its 286th Meeting Held on 21 April 1948. (Document No. S/726 Dated the 21st April 1948)

URL: <http://www.alumni.caltech.edu/~mughal/kashmir/undoc/3Mml>

14. Resolution Adopted by the United Nations Commission for India and Pakistan on 13 August 1948. (Document No. S/1100, para 75, Dated the 9th November 1948) URL: <http://www.alumni.caltech.edu/~mughal/kashmir/undoc/5.html>

15. Resolution Adopted at the Meeting of the United Nations Commission for India and Pakistan on 5 January, 1949. (Document No. 5/1196, para 15, Dated the 10th January, 1949) URL: <http://www.mtholyoke.edu/acad/intrel/uncom2.htm>

16. Resolution 80 (1950) Concerning the India-Pakistan Question Submitted by the Representatives of Cuba, Norway, the United Kingdom and the United States of America and Adopted by the Security Council on March 14, 1950. (Document No. S/1469, Dated the 14h March, 1950) URL: <http://www.mtholyoke.edu/acad/intrel/lcashun80.htm>

17. Resolution 91 (1951) Concerning the India-Pakistan Question Submitted by the Representatives of the United Kingdom and the United States of America and Adopted by the Security Council on March 30, 1951. (Document No. S/2017/Rev. 1, Dated the 30h March, 1951) URL: <http://www.mtholyoke.edu/acad/intrel/kashun91.htm>

18. Resolution 96(1951) Concerning the India-Pakistan Question Adopted by the Security Council on the 10h November, 1951. (Document No. 5/2392, Dated the 10h November, 1951) URL: <http://www.mtholyoke.edu/acad/intrel/kashun96.html>

Хевцириані А., Чічуа Р. Причини та джерела сепаратизму в Джамму та Кашмірі.

Індійське суспільство відрізняється надзвичайним етнічним, конфесійним, кастовим та соціальним різноманіттям. Етнічні групи, що населяють країну, різняться за розмірами, рівнями економічного розвитку та національної ідентичності, ступенем консолідації та автономії. Крім того, етнічна ситуація в Індії ускладнюється релігійним фактором. Приблизно 85% населення Індії належить до індійської спільноти, решта – громади меншин (мусульмани, християни різних конфесій, сикхи, буддисти, джайни). До того ж, як політична єдність, сучасна Індія була створена штучно, в результаті завоювання Британії. Тому почуття політичної нації виникло по факту, а не в природному процесі національної консолідації країни.

Не дивно, що через таку неоднорідність населення Індія за роки незалежності стикалася з багатьма конфліктними ситуаціями, спричиненими невдоволенням своїм становищем з боку

різних етнічних, соціальних та релігійних груп, а також суперечностями між їхніми інтересами. Такі протести меншин, а також конфлікти на етнічній та релігійній основі завжди представляють загрозу політичній стабільності, а іноді – й територіальній цілісності країни. У зв'язку з цим рухи, що переслідують сепаратистські цілі, становлять особливу небезпеку для єдності індійської держави. Деякі з них (наприклад, рух за створення незалежного "Дравідістану" на півдні Індії) були дозволені в рамках федеральної системи шляхом створення так званих "мовних штатів" після територіальної реорганізації в 1956 р. Але навіть зараз сепаратистські рухи різної інтенсивності все ще діють в різних частинах Індії. Центральна та регіональна влада країни докладає великих зусиль у боротьбі з сепаратизмом. Для цього вони використовують увесь наявний арсенал засобів і методів: від варіантів придушення сепаратистів військовою силою до мирних переговорів та розгляду можливості політичного врегулювання проблеми.

Ключові слова: Джамму та Кашмір; Індія; Пакистан; Китай; сепаратизм.

DOI 10.31558/2519-2949.2021.1.8

УДК 321.323.2.32.019.51.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3922-7619>*Чальцева О. М., Донецький національний університет імені Василя Стуса*ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5272-3268>*Швець К. А., Донецький національний університет імені Василя Стуса*

ДОСВІД ЗАСТОСУВАННЯ СУЧАСНИХ КОНЦЕПЦІЙ ТА МОДЕЛЕЙ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ У ПЕРЕХІДНИХ СИСТЕМАХ

У статті проаналізовано сучасні концепції та моделі формування публічної політики у перехідних системах. Зазначено, що застосування існуючих моделей формування публічної політики для аналізу перехідних систем є одним із невирішених завдань, що стоять перед дослідниками. Виявлено, що під впливом глобальних факторів, системних трансформацій, включення нових паттернів управління у політичний процес відбувається зміна сучасних практик публічної політики, що враховується при конструюванні теоретичних моделей формування у досліджуваних країнах.

Сучасні теорії управління відображають сучасні тенденції публічної політики через численні практики взаємодії традиційних і нових публічних акторів, які формують власні альтернативи порядку денного.

Усі перехідні системи вирішують проблеми реформування управління та переформатування соціально-політичних відносин в залежності від економічних, політичних, історичних, інституціональних, соціально-культурних і зовнішньополітичних обставин. У результаті цих перетворень, які країни проходять із різним ступенем динамічності та інтенсивності, формується особливий національний варіант публічного простору.

Специфікою інсталювання управлінських моделей в перехідних системах є те, що ці системи, як правило, трансплантують публічні інститути, які успішно працюють в демократичних системах або на глобальному рівні, адаптуючи їх до своїх умов. Однак найчастіше інститути, що трансплантуються, не можуть працювати ефективно в силу неготовності систем повноцінно включати їх у процес з політичних, соціальних, культурних та інших причин.

Нові практики управління позитивно впливають на адаптацію моделей публічної політики в національних системах. Інституціоналізуючись, «електронне урядування» сприяє формуванню нового типу «електронного» громадянина й нового типу управлінського мислення. Створюються нові можливості репрезентації публічних інтересів і впливу громадських структур на процес виробництва публічної політики.

Ключові слова: громадянське суспільство, публічна політика, публічне управління, *New Public Management*, *Good Governance*, електронне урядування, *online-простір*.

Публічна політика в глобальному масштабі вимагає максимальної співучасті акторів у формуванні нового управлінського, комунікативного та ідеологічного концепту світового розвитку. В умовах посиленої інформатизації, розвитку нових технологій, триваючої глобалізації світової економіки, розмивання національно-державних кордонів, збільшення конфліктності, появи нових проблем в області екології, охорони здоров'я та ін., об'єктивно відбувається розширення і ускладнення порядку денного, трансформація міжнародних і державних політичних інститутів, зміна ролей і функцій більшості гравців на національному, регіональному та світовому рівні. У той же час з'явилося безліч нових акторів політики, здатних за допомогою ресурсів впливати на політичний процес, як у внутрішньому (національному), так і в зовнішньому середовищі, що стало результатом змін і появи нових форм публічної взаємодії різних суб'єктів політики в процесі виробництва нових культурних і ідеологічних смислів, моделей комунікації і глобального управління [5, с. 160].

Моделі впровадження публічної політики знайшли своє наукове втілення у різних концепціях, де її реалізація розглядається як гра, як еволюційний процес, і як організаційний обмін тощо.

Ідеї етапного й циклічного здійснення політики почали розвиватися ще в середині ХХ ст., і пов'язані вони були з роботами американських вчених Г. Саймона і Г. Лассуелла. Г. Саймон, будучи одним із авторів теорії прийняття рішень, в своїй книзі “Адміністративна поведінка” (1947 р.) виділив три етапи прийняття рішень (політики): осягнення, розробка, вибір. У 1956 р. Гарольд Лассуелл запропонував ідеальну модель політичного циклу (policy cycle), яка була швидше розпорядчою та нормативною, а не описовою та аналітичною. Вона включала сім стадій стратегічного процесу: розвідка, просування, припис, прохання, застосування, завершення й оцінка. Незважаючи на те, що ця послідовність була оскаржена за багатьма пунктами, особливо, щодо того, що завершення знаходиться перед оцінкою, проте сама модель була дуже успішно використана як основна структура для більш пізніх досліджень і стала відправною точкою для багатьох наукових розробок, знайшовши своє застосування в теорії прийняття рішень і теорії управління [5, с. 161].

Змістовна характеристика й теоретичний конструкт управлінської моделі публічної політики не можуть бути повними без залучення теорії демократії та концептуальних моделей управління NMP і GG, завдяки яким були запропоновані універсальні критерії публічності, а саме: участь, прозорість, відповідальність, ефективність, рівноправність та верховенство закону. З урахуванням класичних і нових теоретико-методологічних і практичних тенденцій можна сказати, що з одного боку, управлінська модель публічної політики є похідною від публічного простору, з іншого – вона керує ним, шляхом забезпечення функції комунікації, моніторингу, створення інформаційних контентів, формування громадської думки, структурування соціальних просторів, формулювання порядку денного та ін.

Структурно сучасна управлінська модель публічної політики може бути представлена як процес глобалізації “знизу – вгору”, через діяльність інститутів громадянського суспільства, аналітичних спільнот, центрів комунікації, неурядових організацій різної спрямованості, і як процес глобалізації “згори-вниз”, через управлінську практику впливових держав і міжнародних організацій, глобальних міжнародних банків і фондів. Обидві траєкторії перетинаються в проблемних точках і утворюють нові види практик взаємодії [5, с. 162].

Таким чином, сучасні теорії управління відображають актуальні часу тенденції публічної політики через численні практики взаємодії традиційних і нових публічних акторів, які формують власні альтернативи порядку денного та способи вирішення проблем.

Для аналізу публічної політики перехідних політичних систем вище згадані моделі не можуть застосовуватися в повному обсязі і без змін. Моделювання публічної політики в нестабільних системах, що знаходяться в перехідному стані, апіорі важко піддається теоретизації та емпіричній перевірці. Це пояснюється нестабільністю багатьох компонентів системного характеру, конфліктністю на різних етапах вироблення рішень, відсутністю практики регулювання протиріччями в суспільстві, неготовністю учасників публічного процесу до діалогу. Однак, цілком можлива адаптація представлених моделей із урахуванням національних контекстуальних особливостей розглянутих країн, з уточненням понятійно-категоріального апарату, критеріїв та індикаторів, що виділяються для дослідження [5, 163].

Усі перехідні системи вирішують проблеми модернізації держави, реформування управління та переформатування соціально-політичних відносин в залежності від економічних, політичних, історичних, інституціональних, соціально-культурних і зовнішньополітичних обставин [6]. У результаті цих перетворень, які країни проходять із різним ступенем динамічності та інтенсивності, формується особливий національний варіант публічного простору.

Падіння радянської влади знаменувало утворення нових незалежних держав та започаткувало кардинальну трансформацію політичних систем країн регіону. Демократичні перетворення та євроінтеграційні процеси стали каталізатором ряду політичних змін та спричинили необхідність вироблення власної моделі публічного управління для низки країн колишнього соцтабору.

Конструювання публічної політики та адаптація управлінських моделей в перехідних системах відбувалась під впливом політичної еліти, яка формувала нову або трансформувала існуючу інституційну підсистему за вертикальною траєкторією.

Приклад Чехії демонструє повільний процес формування публічних інституцій, а саме розвиток громадянського суспільства та його вплив на політичні процеси в системі. Чехія була створена як незалежна суверенна держава 1 січня 1993 року в результаті розколу колишньої Чехословаччини. Реформа державного управління Чеської Республіки розпочалася після падіння комуністичного режиму в листопаді 1989 р [7, с. 112]. Зокрема в процесі реформування був врахований докомуністичний розвиток країни, досвід розвинених демократичних країн та вимоги ЄС, як до держави-кандидата в члени співтовариства.

З 1998 р. почався рух Чехії як складової частини євроінтеграційного простору та адміністративне реформування відповідно до європейських стандартів “Good Governance”. На цей момент було проведено приватизацію і таким чином створено економічний фундамент для подальших перетворень.

Проведення чіткого розподілу функцій між центральними органами виконавчої влади (ЦОВВ), їх місцевими органами та державними адміністраціями (процес децентралізації) проходило за рівнем та доцільністю надання послуг населенню. Відповідно до такого розподілу міністерства виконують функції формування державної політики, регулювання та контролю. Функції реалізації державної політики на відповідних територіях та надання адміністративних і публічних послуг у більшості своїй делеговані й продовжують делегуватися на місцевий рівень. До того ж існує законодавчо закріплений механізм такого делегування разом з відповідними фінансовими ресурсами. У Чехії державні адміністрації виконують тільки делеговані загальні функції, а місцеві органи ЦОВВ – лише спеціальні [9, с. 7].

Спеціальні урядові органи управління в Чехії, що безпосередньо підпорядковані уряду, мають спеціальну цільову орієнтацію – виконують окремі чітко визначені завдання та функції публічного управління в конкретних галузях діяльності, що мають вузькоспеціалізований характер. Це, наприклад, завдання, пов'язані зі вступом до ЄС і НАТО, функції контролю, надання державних послуг тощо. Функції та відповідна структура цих органів виконавчої влади визначаються урядом, який надає цим органам право видавати загальнообов'язкові (нормативні) акти в певних межах.

Участь в публічному управлінні приймають і організації громадянського суспільства. Зокрема беруть участь в законотворчих процесах, роботі дорадчих органів, в процесах місцевого самоврядування. Поряд з цим їхні функції чітко обмежені законодавством. В країні функціонує також офіційна структура для ведення діалогу з сектором ОГС – Урядова рада з неурядовими некомерційними організаціями в складі 34 членів, з яких 18 представляють НГО [1, с. 22]. Проте не всі ОГС можуть приймати участь в публічному управлінні, та і взагалі політична участь ОГС багато в чому визначається політичною ситуацією в той чи інший момент.

Найбільш вдалий досвід формування публічної політики і адаптації моделей управління продемонструвала Литва. Сучасна система державного управління в Литві була створена і розвинена після краху комуністичної адміністративної системи в контексті масових і безпрецедентних соціально-економічних реформ та трансформації. Під час створення інституційної структури публічного управління та в ході будівництва системи державної служби відчувалося багато зовнішніх впливів. Литва експериментувала і вирішила об'єднати канадську та гонконгську моделі управління з європейськими стандартами у власній системі державного управління.

На сьогодні державне управління в Литві функціонує впорядковано. Державна служба в Литві стабільна, з підвищенням професіоналізму людських ресурсів. У той же час вона розвивалася як досить закрита соціальна група. Управління персоналом на державній службі насправді дуже централізоване.

Щодо розвитку громадянського суспільства, тут слід відзначити, що воно ще має можливості і перспективи для подальшого розвитку. На думку фахівців з держуправління, необхідно посилювати неурядовий сектор для того, щоб розвивати додаткові партнерські стосунки щодо соціальних послуг. Даний сектор також повинен бути сформований у формі незалежного актора у царині публічної політики [10, с. 160].

Таким чином, більш активне залучення громадян в процес державного управління, а не лише в спеціальних антикорупційних кампаніях може позитивно позначитися на публічному управлінні Литви.

Польський досвід співучасті громадян в процесі співуправління також не є завершеним. На думку польського дослідника Анджея Зибали, складно стверджувати, що в Польщі чітко визначений процес формування публічної політики, а також тих теорій та моделей, які б відповідали національним особливостям публічної діяльності [12, с. 28]. Посилаючись на канадського науковця Л. Пала, який наголошує на тому, що в Центральній та Східній Європі досі відсутня власна традиція щодо аналізу публічної політики [12], польський дослідник вважає, що аналогічні проблеми пошуку власної ідентичності у сфері публічної політики характерні як для Польщі, так і для європейських країн з еквівалентним чи трохи вищим рівнем розвитку. Водночас, переконаний А. Зибала говорить, що теоретичні напрацювання англосаксонської традиції публічної політики є малоприматними для аналізу публічної політики в Польщі, адже польські традиції базуються на односторонній моделі публічної політики (linearnumodel polityki) [12, с. 31]. Односторонність публічної політики польський

дослідник розуміє як домінування державних інституцій (публічних адміністрацій та політичної еліти) та вертикального прийняття рішень, збереження інструментів контролю, низький рівень участі акторів і використання рекомендацій експертів у процесі прийняття рішень, а також відсутність відкритих конкурсів [12, с. 32].

“Реальна” публічна політика в Польщі все ще залишається вертикальною і демонструє недостатню участь громадянського суспільства в публічному процесі. Найвагоміші інструменти контролю зосереджені в неефективних правових механізмах, що підвищує собівартість публічних послуг, які могли б надаватися на кращих умовах суб’єктами підприємницької чи громадської діяльності [12, с. 33]. Ще одна важлива складова пов’язана із проблемою встановлення прозорих та ефективних механізмів розмежування публічної влади та господарської діяльності на центральному та локальному рівнях. Однак, відтоді як поняття “публічна політика” увійшло в польську управлінську традицію, вплив держави на публічну діяльність поступово зменшується.

На сучасному етапі серед польських дослідників усе частіше порушується питання про те, що чіткий поділ на політичну й адміністративну функції в процесі формування публічної політики є неможливим, адже управлінець не тільки виконує завдання, але й, беручи участь у публічному управлінні, реалізовує стратегічні функції держави. Як твердить варшавський дослідник Д. Шесьтіло: “найцікавіші події в публічній політиці відбуваються поза загальною правовою системою і навіть поза внутрішньо встановленими нормами” [11, с. 62]. Адже зважаючи на численні міжгалузеві зв’язки останнім часом усе більше вживається поняття “багаторівневе врядування” Галат трактують так: “врядування, яке є прерогативою держави і органів місцевого самоврядування, повинно виходити за ці межі, враховуючи інтереси приватного і громадського секторів. У такому контексті ключову роль відіграє міжорганізаційна взаємодія локальних акторів. Як наслідок, змінюється інституційний та організаційний порядок функціонування територіальної спільноти” [8, с. 39]. Водночас як на державному рівні, так і на рівні ЄС прийнято консенсусну модель, коли рішення про публічні справи визначається волею колективної більшості.

Загалом, можемо стверджувати, що польська модель публічної політики є не досконалою та задля більшої управлінської ефективності потребує більшого залучення недержавних інституцій до публічного управління.

За останні півтора десятиліття державне управління в Румунії пройшло важливі етапи від свого становлення, консолідації, модернізації, підпорядкування та надмірної політизації до, нарешті, європеїзації.

Румунський досвід адаптації сучасних моделей управління не демонструє ефективних практик застосування в публічному просторі. За зразок побудови публічного управління Румунія обрала досвід Франції, проте реалізувати його у повній мірі їй не вдалось.

У Румунії діють принципи європейського адміністративного простору (верховенство права, передбачуваність, відкритість та прозорість, підзвітність, дієвість, ефективність), застосування яких в щоденній адміністративній діяльності показує помітну різницю не на користь обраної держави, порівняно з іншими європейськими національними адміністраціями щодо ефективності громадських рішень, їх демократичної підтримки тощо [10, с. 218].

Поряд з тим, варто зазначити, що в публічному управлінні Румунії є ряд проблем інституційного характеру, що говорить про неготовність інституцій до публічного процесу. Так, у 2015 році було створено, а потім розпущено Міністерство консультацій з громадськістю та громадянського діалогу.

Таким чином в уряді немає ясного бачення щодо роботи ОГС і незважаючи на те, що вони стають все більш важливими постачальниками соціальних послуг, “вони залишаються на задвірках системи соціального забезпечення без суттєвої підтримки” [1, с. 22].

Окремо варто зупинитися на формуванні публічної політики безпосередньо “знизу – вгору”. Так, громадянське суспільство Литви, Чехії, Польщі та Румунії приймає участь в державному управлінні через різні форми взаємодії з органами публічної влади, хоча і в різній мірі. Так, громадяни приймають активну участь у виборчому процесі, тим самим формуючи виборні органи державної влади, які в подальшому реалізовуватимуть політичний курс держави. Активними формами політичної участі в даних країнах є правотворча ініціатива громадськості, консультації з громадськістю, громадські ради при органах публічної влади, індивідуальні звернення до органів публічної влади, громадський контроль, громадська експертиза, моніторинг за діяльністю публічної влади.

Однак, тут варто зазначити, що ефективність та дієвість багатьох із зазначених форм взаємодії визначається рівнем впровадження електронного врядування. В даному плані між досліджуваними

країнами є певні відмінності. Так, найбільш успішно електронне врядування функціонує в Литві. Урядом Литви затверджена Програма вдосконалення державного управління на 2012-2020 рр., яка передбачає відкритість для громадського суспільства процесів державного управління і заохочення громадськості до активної участі в них. Для реалізації зазначеної ініціативи в Канцелярії Уряду Литовської Республіки діє Відділ громадян та відкритого уряду Департаменту комунікації, який забезпечує щоденний прийом для пересічних громадян, представників бізнесу, неурядових організацій тощо, розглядаючи їхні скарги, пропозиції, вирішуючи їхні проблеми, надаючи консультації та необхідну інформацію тощо. Аналогічні консультативні пункти діють у кожному з міністерств Литви. Один раз на тиждень консультації проводяться одним з Міністрів Уряду Литви. Окрім того, Уряд створив сайт Громадських консультацій, на якому розміщуються теми для обговорення. Усі міністерства на власних сайтах мають розділ присвячений законодавчим ініціативам та поточним питанням над якими працює міністерство. Міністерства сприяють проведенню громадських консультацій, за результатами яких готуються доповіді про участь громадянського суспільства у вирішенні тих чи інших питань [2].

З метою полегшення доступу громадськості до публічної інформації в Литві створено так звані Електронні ворота влади (www.evaldzia.lt), завдяки яким фізичні та юридичні особи можуть отримати певний перелік послуг через інтернет (www.epaslaugos.lt). З метою покращення надання електронних послуг в Литві діє принцип Єдиного вікна, який полягає в тому, що людина, звертаючись до державної установи з метою отримання конкретної послуги, може не здійснювати збір довідок, необхідних для розгляду цього питання [2].

Доволі розвинений електронний уряд в Чехії. Так в країні на законодавчому рівні закріплений доступ до публічної інформації. Стратегія розвитку громадської Адміністрації в Чехії (Strategic Framework of the Development of Public Administration in the Czech Republic for 2014–2020) була прийнята 27 серпня 2014 року. Основні пріоритети документа стосуються модернізації державного управління, підвищення якості та доступності надання електронних послуг, подальший розвиток електронного уряду, а також постійної професіоналізації людських ресурсів та розвитку [4, с.142]. Електронний уряд виступає засобом задоволення потреб громадян в умовах модернізації системи державного управління у відповідності до нормативно-правової бази країни. В 2009 році був прийнятий Закон “Про електронний уряд”, відповідно до якого на території країни створена та ефективно діє мережа е-офісів (більш 3700 е-офісів), в яких громадяни мають змогу отримувати певну інформацію з державних реєстрів, отримати юридичну е-консультацію, а також представлений податковий портал для громадськості [4, с. 142].

Розвиток електронного урядування в Польщі знаходиться на доволі високому рівні, що дозволяє здійснювати більшість адміністративних послуг в режимі online, а саме: електронний розрахунок податків; електронний облік митної служби; електронна реєстрація бізнесу; електронні вибори; електронні суди; електронні закупівлі; служба реєстрації автотранспорту і безпеки дорожнього руху; система попередження надзвичайних ситуацій; служба електронного інформування пацієнтів тощо. Усі ці електронні послуги надаються громадянам різними урядовими сайтами, що взаємодіють між собою, але об'єднує їх платформа ePUAR. Окрім того в країні діє сервіс електронних петицій, яка розглядається парламентом через депутата. Петиція має вигляд відсканованого документу. Голова Сейму може запросити петиціонера для обговорення петиції. Однак, порівняно з Литвою та Чехією, Польща має незначні відставання у впровадженні технологій е-урядування. Так, на відміну від Литви і Чехії в країні відсутні сайти з публічного обговорення та голосування, а також відсутні електронні сервіси консультивання з урядом [3, с. 51].

В Румунії діє Тристороння національна рада з соціального діалогу, яка виступає загальнонаціональним консультативним механізмом з соціальними партнерами. Рада складається з представників уряду, керівників профспілкових конфедерацій, представника Національного банку Румунії та представників громадянського суспільства. Основними її завданнями є: обговорення та аналіз проектів програм і стратегій, що розробляються на урядовому рівні; розробка та сприяння впровадженню стратегій, програм, методологій та стандартів в галузі соціального діалогу; вирішення на основі тристороннього діалогу проблем соціального та економічного походження; обговорення та укладення соціальних угод та пактів, а також інших домовленостей на національному рівні та моніторинг за їх імплементацією, тощо. В країні передбачене також публічне обговорення законопроектів, які розміщуються на відповідних сайтах. Окрім того, інститути громадянського суспільства можуть звертатися до органів державної влади, однак лише в письмовій формі, з ініціативою щодо організації громадського обговорення нормативних актів. Значна увага роботі з громадянським суспільством

приділяється в Адміністрації Президента Румунії. Відповідну діяльність координує управління громадянських проблем Департаменту з питань зв'язків з органами державної влади та громадянським суспільством. Одним з основних завдань управління визначено забезпечення вільного доступу громадян та інститутів громадянського суспільства до інформації, що становить інтерес для громадськості. Більш предметним є співробітництво урядових структур Румунії з інститутами громадянського суспільства в питаннях корупції, бюрократії, соціального діалогу тощо [2].

Однак, в Румунії, на відміну від розвинених країн ЄС, роль громадянського суспільства в питаннях впливу на політичні та економічні рішення, а також рішення, що становлять інтерес для громадськості, є незначною. У цілому румунські інститути громадянського суспільства беруть участь у публічних обговореннях найбільш важливих законопроектів соціально-економічного змісту, проте лише в окремих випадках до їх зауважень та пропозицій прислуховуються установи, відповідальні за ухвалення остаточних рішень [2].

Отже, в цілому всі розглянуті перехідні системи мають спільні специфічні риси адаптування управлінських моделей публічної політики. Як бачимо, не зважаючи на певну територіальну та історичну спільність, країни Центральної та Східної Європи при побудові системи публічного управління використовували різні світові практики, хоча усі розглянуті моделі покликані не суперечити європейським принципам публічного управління. В усіх країнах відбувається модернізація управлінських практик згідно з концепціями New Public Management, Good Governance, E-government, Open Government Partnership.

Для всіх країн, які трансформують політичні системи схожим є те, що нові практики управління позитивно впливають на адаптацію моделей публічного управління. Нові інформаційні технології змінили практику соціального спілкування в цілому і публічну політику зокрема, розширили її поле й надали великі можливості. Online-інструменти дали поштовх включенню нових механізмів мережевої взаємодії – як для традиційних акторів, так і для новопосталих, створили умови включення більшої кількості громадян до політичного процесу, забезпечили майданчики для комунікації, призвели до появи нових інноваційних інституціоналізованих форм партнерства громадянського суспільства й влади, наповнили новим ідейним змістом публічну політику. Стрімко розвинену публічну політику в онлайн-просторі можна сміливо назвати е-політикою, яка з розвитком технологій буде продукувати нові інститути й можливості для людства.

Специфікою інсталювання управлінських моделей в перехідних системах можна також назвати те, що ці системи, як правило, трансплантували публічні інститути, які успішно працювали в демократичних системах або на глобальному рівні, адаптуючи їх до своїх умов. Однак найчастіше інститути, що трансплантуються, не можуть працювати ефективно, особливо на початковому етапі реформ у силу неготовності систем повноцінно включати їх у процес з політичних, соціальних, культурних та ін. причин.

Ще однією специфічною рисою можна назвати те, що перехідні системи, перебуваючи в процесі зміни всіх підсистем і ще не усталених інститутів, мають більший потенціал протиріч і безліч варіантів рішень конфліктів. Ці системи ще не мають досвіду регулювання й попередження конфліктних ситуацій, вони ще не виробили свою конфліктну парадигму світосприйняття та діалогічну парадигму взаємодії.

Таким чином, в перехідних системах, які розглянуті в роботі, процес адаптації моделей публічного управління відбувається не однаково і має свої специфічні особливості і результати, проте слід відзначити, що незважаючи на проблеми з якими зіткаються держави, процес впровадження не зупиняється і поступово формуються власні національні практики публічності.

Бібліографічний список:

1. Доповідь про стан громадянського суспільства в ЄС-2017. Берлін: Цивільний форум ЄС, 2018. 152 с.
2. Досвід взаємодії державних органів країн світу з інститутами громадянського суспільства, залучення громадськості до формування та реалізації державної політики, протидії корупції, забезпечення електронного урядування. URL: http://ogp.gov.ua/sites/default/files/library/Dosvid_OGP-MFA.pdf
3. Мартинюк Г.Ф. Особливості електронного врядування у Польщі. *Економіка та держава*. 2017. № 5. С. 50-51.
4. Матвєєнко І. В. Роль інформаційно-комунікаційних впливів у процесі впровадження електронного урядування в зарубіжних країнах: досвід для України. *Публічне урядування*. 2016. № 1. С. 135-145
5. Чальцева О. М. Публічна політика: теоретичний вимір і сучасна практика: монографія. Вінниця: ФОП Барановська Т. П., 2017. 336 с.
6. Чальцева О. М. Особливості порівняльного аналізу перехідних систем. *Освіта регіону. Політологія. Психологія. Комунікації*. №4. 2011. С. 337-343

7. Kuhlmann S., Wollmann H. Introduction to comparative public administration – Administrative Systems and Reforms in Europe. Cheltenham: Edward Edgar, 2014. 228 p.
8. Noworol A., Halat P. Management of Territorial Development in Times of Uncertainty. In B. Jalocha, R. Lenart-Gansiniec, Ewa Bogacz-Wojtanowska, G. Pawelska-Skrzypek (Eds.). *The Complex Identity of Public Management: Aims, Attitudes, Approaches*. Krakow: Instytut of Public Affairs UJ., 2017. P. 35 – 47.
9. Public administration characteristics and performance in EU28: The Czech Republic. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2018. 41 p.
10. Public Administration in Post-Communist Countries Former Soviet Union, Central and Eastern Europe, and Mongolia. Ed. by Saltanat Liebert Stephen E. Condrey Dmitry Goncharov. N.-Y.: CRC Press Taylor & Francis Group, 2012. 379 p
11. Szescilo D. Polityka publiczna i rola administracji w jej tworzeniu. In D. Szescilo (Ed.), *Administracja i zarzadzanie publiczne. Nauka o nowoczesnej administracji*. Warszawa: Stowarzyszenie Absolwentow Wydzialu Prawa i Administracji UW, 2014. S. 54 – 75.
12. Zybala A. Polityka publiczna wobec teorii i jej praktyki w Polsce. *Wroclawskie Studia Politologiczne*, 2015. №18. S. 28–43.

References:

1. Dopovid' pro stan hromadyans'koho suspil'stva v YES-2017. Berlin: Tsyvil'nyy forum YES, 2018. 152 s.
2. Dosvid vzayemodiyi derzhavnykh orhaniv krayin svitu z instytutamy hromads'koho suspil'stva, zaluchennyya hromads'kosti do formuvannya ta realizatsiyi derzhavnoyi polityky, protydiy koruptsiyi, zabezpechennyya elektronnoho uryaduvannya. URL: http://ogp.gov.ua/sites/default/files/library/Dosvid_OGP-MFA.pdf
3. Martynyuk H.F. Osoblyvosti elektronnoho vryaduvannya u Pol'shchi. *Ekonomika ta derzhava*. 2017. № 5. S. 50-51.
4. Matvyeyenko I. V. Rol' informatsiyno-komunikatsiynykh vplyviv u protsesi vprovadzhennyya elektronnoho uryaduvannya v zarubizhnykh krayinakh: dosvid dlya Ukrayiny. *Publichne uryaduvannya*. 2016. № 1. S. 135-145
5. Chal'tseva O. M. Publichna polityka: teoretychnyy vymir i suchasna praktyka: monohrafiya. Vinnytsya: FOP Baranovs'ka T. P., 2017. 336 s.
6. Chal'tseva O. M. Osoblyvosti porivnyal'noho analizu perekhidnykh system. *Osvita rehionu. Politolohiya. Psykholohiya. Komunikaitsiyi*. №4. 2011. S. 337-343
7. Kuhlmann S., Wollmann H. Introduction to comparative public administration – Administrative Systems and Reforms in Europe. Cheltenham: Edward Edgar, 2014. 228 r.
8. Noworol A., Halat P. Management of Territorial Development in Times of Uncertainty. In B. Jalocha, R. Lenart-Gansiniec, Ewa Bogacz-Wojtanowska, G. Pawelska-Skrzypek (Eds.). *The Complex Identity of Public Management: Aims, Attitudes, Approaches*. Krakow: Instytut of Public Affairs UJ., 2017. P. 35 – 47.
9. Public administration characteristics and performance in EU28: The Czech Republic. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2018. 41 p.
10. Public Administration in Post-Communist Countries Former Soviet Union, Central and Eastern Europe, and Mongolia. Ed. by Saltanat Liebert Stephen E. Condrey Dmitry Goncharov. N.-Y.: CRC Press Taylor & Francis Group, 2012. 379 p
11. Szescilo D. Polityka publiczna i rola administracji w jej tworzeniu. In D. Szescilo (Ed.), *Administracja i zarzadzanie publiczne. Nauka o nowoczesnej administracji*. Warszawa: Stowarzyszenie Absolwentow Wydzialu Prawa i Administracji UW, 2014. S. 54 – 75.
12. Zybala A. Polityka publiczna wobec teorii i jej praktyki w Polsce. *Wroclawskie Studia Politologiczne*, 2015. №18. S. 28–43.

Chaltseva O. M., Shvets K. A. Experience of Application of Modern Concepts and Models of Public Governance in Transitional Systems

The article analyzes modern concepts and models of public policy formation in transition systems. It is noted that the application of existing models of public policy making for the analysis of transitional systems is one of the unresolved challenges facing researchers. It is revealed that under the influence of global factors, systemic transformations, inclusion of new management patterns in the political process there is a change in modern public policy practices, which is taken into account when constructing theoretical models of formation in the studied countries.

Modern management theories reflect current trends in public policy through the numerous practices of interaction between traditional and new public actors, who form their own alternatives to the agenda.

All transitional systems solve the problems of governance reform and reformatting of socio-political relations depending on economic, political, historical, institutional, socio-cultural and foreign policy circumstances. As a result of these transformations, which countries go through with varying degrees of dynamism and intensity, a special national version of the public space is formed.

The specificity of installing management models in transitional systems is that these systems, as a rule, transplant public institutions that operate successfully in democratic systems or globally,

adapting them to their conditions. However, transplanted institutions are often unable to function effectively due to the unwillingness of systems to fully integrate them into the process for political, social, cultural and other reasons.

New management practices have a positive effect on the adaptation of public policy models in national systems. Institutionalizing, "e-government" contributes to the formation of a new type of "electronic" citizen and a new type of managerial thinking. New opportunities are created for the representation of public interests and the influence of public structures on the process of public policy production.

Keywords: *civil society, public policy, public administration, New Public Management, Good Governance, e-government, online space.*

DOI 10.31558/2519-2949.2021.1.9

УДК 326:327.8:343.8:343.9

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2822-2268>

Ягунов Д. В., Донецький національний університет імені Василя Стуса

КАТУВАННЯ ЯК ЕЛЕМЕНТ СОЦІАЛЬНОГО КОНТРОЛЮ У XXI СТОЛІТТІ (ПОЛІТИЧНІ ТА ПРАВОВІ АСПЕКТИ)

Стаття присвячена дослідженню феномену тортур у XXI столітті. У статті автор презентує тезу, що пояснює не лише відновлення тортур як феномену у другій половині XX століття, проте й на додаток – поширення цього феномену тортур у XXI столітті, де особливого значення набувають питання щодо «розкидування» мереж соціального контролю та, як наслідок, збільшення типів девіантів. Національні системи кримінальної юстиції не можуть впоратися з таким завданням – поводитися з девіантами виключно у рамках формальних процедур, закріплених у національному законодавстві на фоні збільшення типів та, як наслідок, кількості девіантів. У статті наголошується, що в суспільстві XXI століття тортури існують у рамках двох взаємопов'язаних політичних сфер, де однією зі сфер виступає формалізована суб'єктна політика протидії тортурам, яка формується та реалізується у рамках універсальних регіональних та національних структур, а другою сферою виступає безсуб'єктна політика тортур, яка формується у рамках постсучасної модуляції паноптичного менеджменту ризиків, де тортури є інструментом сучасної політики соціального контролю. Піддаючи певній критиці інституційний та формально-інструментальний підходи до ідентифікації проблеми катування та нелюдського поводження у XXI столітті та вирішення цієї проблеми, зазначається, що зазначені підходи є недостатніми у своєму автономному значенні. Домінування інституційного та інструментального підходів при формуванні та реалізації політики запобігання катуванням та набуття цими підходами монопольних ознак заздалегідь закладає проблему вже на початку відповідної стратегії. Катування – це проблема насамперед політична, і вирішення цієї проблеми потребує аналізу практики катувань як безсуб'єктної політики з відповідними статистичними методами та показниками, які сьогодні майже відсутні як на міжнародному, так і на національних рівнях.

Ключові слова: глобалізація, національна держава, катування, нелюдське поводження, Європейський суд з прав людини, Конвенція про захист прав людини, Рада Європи, «посиленні методи допиту», запобігання катуванням, розслідування катувань, передумови катувань у XXI столітті.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими та практичними завданнями.

Проблема катування у XXI столітті набула додаткової актуальності з багатьох причин, які не можуть стояти осторонь уваги політиків, юристів, адміністраторів різних елементів національних систем кримінальної юстиції (у першу чергу – поліції та пенітенціарної системи). Проблема катування як політичного феномену актуалізується завдяки ширшому розкидуванню тонких мереж більш проникливого й технологічного соціального контролю та, як наслідок, збільшення типів девіантів та квазидевіантів, яких потрібно контролювати для цілей «убезпечення суспільства», що набуло статусу пріоритету політичного розвитку.

Національні системи кримінальної юстиції, будучи сферою політики, у XXI столітті зазнали ще більшого політичного впливу насамперед внаслідок занепаду велфаристської держави та супутніх традиційних (класичних) цілей соціального контролю, сформованих на початку XIX століття та пронесених крізь XX століття. При цьому подальшій, ще глибшій політизації національних систем кримінальної юстиції сприяє постмодерністська пунітивна культура соціального контролю.

На фоні ухвалення й подальшого запровадження масиву міжнародних та європейських стандартів прав людини та відповідних інституційних механізмів, активізації руху за обмеження ув'язнення та задекларованого повернення до неокласицизму у формальному обґрунтуванні цілей соціального контролю, у XXI столітті відбулася інтенсифікація карцеральної інтервенції, поступове приховане

відновлення позитивістських засад кримінального судочинства та пенітенціарного менеджменту, що вказує на посилення соціального контролю через ще більше *розчинення дисципліни* в суспільстві, однією зі складових чого виступають *соціальні практики катування*.

Сучасні держави, намагаючись запровадити у практичну діяльність поліції та інших органів правопорядку глобальні та регіональні стандарти прав людини, декларують максимальне дистанціювання від поліцейської держави (*Polizeistaat*), водночас не помічаючи наближення до стану *паноптично-карцерної держави*, функції якої зводяться до максимального соціального контролю населення шляхом широкого використання її інститутами практик ув'язнення, поширення неінституційних форм обмеження свободи громадян (у тому числі тих, які не пов'язані з кримінальною юстицією) та напрацювання практик цифрового контролю. Відповідно, більша інкарцерація суспільства не може не актуалізувати проблематику застосування неналежного поведження у практичній діяльності органів правопорядку та інших агентів держави.

Так, з одного боку, національні системи кримінальної юстиції не можуть впоратися зі складним завданням – поводитися з дедалі більшою кількістю девіантів і квазидевіантів виключно у рамках формальних процедур, закріплених у національному законодавстві та міжнародних стандартах прав людини. З іншого боку, існує нагальна потреба щодо дотримання формальних або неформальних планових показників з розкриття злочинів (чим характеризуються не лише країни пострадянського простору) з метою ще більшого задекларованого *«убезпечення суспільства»*.

Формулювання мети статті (постановка завдання).

Враховуючи подане вище, у цій статті ми ставимо за мету: 1) проаналізувати катування як політичний феномен ХХІ століття; 2) ідентифікувати причини та умови, які сприяють відтворенню та поширенню соціальних практик катування у ХХІ столітті; 3) проаналізувати окремі показники соціальних практик катування; 4) запропонувати рекомендації щодо заходів, спрямованих на зменшення обсягів застосування катувань у діяльності агенцій кримінальної юстиції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор.

Проблематика боротьби з практиками катування знайшла своє відображення у дослідженнях таких вчених як В. Гацелюк, О. Гумін, В. Батчаєв, А. Замула, Є. Захаров, Д. Кобзін, М. Коваль, Р. Мигаль, О. Михайлик, М. Пузирьов, П. Пушкар, А. Савченко, Ю. Таволжанська, М. Хавронюк, А. Черноусов, С. Щербань та багатьох інших вчених. Проте зазначені питання здебільшого аналізувалися з погляду юридичної науки. Відповідно ця стаття є продовженням наукових розвідок автора, здійснених у контексті політичної науки [1; 2; 9].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується стаття.

Виділяючи невирішені раніше частини загальної проблеми, котрим присвячується стаття, ми постулюємо, що у ХХІ столітті політика запобігання катуванням та розслідування випадків катування – це відображення складного *дуалістичного політичного процесу*: спроба ще більшого *«убезпечення суспільства»* з одночасним фіаско такого *«убезпечення»*, коли ресурсів поліції та аналогічних за своєю природою агенцій кримінальної юстиції не вистачає на усі групи девіантів та квазидевіантів з їх численними представниками.

Катування стало об'єктивно невід'ємною складовою *відносин влади* та водночас побічним продуктом поширення *паноптичної дисципліни*. У сучасному суспільстві катування існує у рамках двох взаємопов'язаних політичних сфер, де однією зі сфер виступає формалізована *суб'єктна політика протидії катуванням*, що формується і реалізується у рамках універсальних регіональних та національних структур і механізмів, а другою сферою виступає *безсуб'єктна політика катувань*, яка формується у рамках постсучасної модуляції паноптичного менеджменту ризиків, де катування та нелюдське поведження є інструментом сучасного соціального контролю [1; 2].

Відповідно до викладеного вище ми формулюємо **невирішену проблему**: у ХХІ столітті соціальні практики катування аналізуються здебільшого як *формально-юридична проблема*, а відтак зазначена проблема – з погляду такого формального підходу – потребує насамперед *інституційних та інструментальних заходів*, спрямованих на надання або уточнення формальних визначень тих або інших форм катування та жорсткого поведження, а також на підвищення результативності формальних процедур з розслідування зазначених дій.

Проте, як ми постулювали у наших попередніх дослідженнях, катування та нелюдське поведження у ХХІ столітті набули ознак *безсуб'єктної політики* (що не виключає за певних умов набувати *суб'єктність*) [2]. Відтак, у зазначеній системі координат використання інституційних механізмів та інструментальних засобів, спрямованих на задеклароване викорінення практики катувань та нелюдського поведження, поза межами *політичного аналізу* є недостатнім.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих результатів.

Вважається, що головним мотивом застосування катувань з боку агентів системи кримінальної юстиції є прагнення отримати докази, які можуть забезпечити винесення судом найсуворішого обвинувального вироку. Таким чином, системи кримінальної юстиції, які надмірно покладаються на самовикривальні показання як на доказ вини, створюють прямі стимули для застосування катувань, перш за все співробітниками поліції [3, с. 5].

Крім прямих стимулів, які сприяють поширенню практики катувань, у національних системах кримінального правосуддя існують чинники, що створюють сприятливі умови для застосування катувань. Зокрема, йдеться про надмірне використання тримання під вартою до підозрюваних та обвинувачених [3, с. 8]. Ризик застосування катувань та інших видів жорстокого поводження існує за різних обставин, але особливо він зростає тоді, коли підозрювані та обвинувачені утримуються під вартою на етапі досудового розслідування та судового розгляду [3, с. 11].

Так, за даними ООН на 2012 рік, на початку нового тисячоліття Америка та Європа були регіонами з найнижчими показниками «довирокового» ув'язнення (відповідно 21% і 22%). Водночас аналогічний показник для Азії та Африки перебував на рівні 40% [4].

За даними ООН 2013 року, глобальна частка «довирокових» ув'язнених зменшилася з 29% до 25% у період 2005 – 2011 років (з 61% до 35% в Африці, з 25% до 24% в Америці, з 18% до 16% у Європі, залишаючись на рівні 42% в Азії) [5].

За даними ООН 2014 року, частка осіб, які перебувають у місцях попереднього ув'язнення, в світі зменшилася з 30% у 2004 році до 27% у 2012 році. Найбільший прогрес виявився в Африці та Азії, де частка «довирокових» ув'язнених, зменшилася з 67% до 57% в Африці та з 52% до 47% в Азії. В інших регіонах це зменшення було менш помітним: в Америці – з 25% до 24%, в Європі – з 20% до 18% [6].

За даними ООН 2016 року, глобальна частка «довирокових» ув'язнених за період 2003 – 2005 років і за період 2012 – 2014 років скоротилася з 32% до 30%. У країнах Африки і Азії процентна частка «довирокових» ув'язнених істотно скоротилася (Африка – 38%, Азія – 40%), хоча цей показник по обом регіонам залишався високим. У країнах Європи також було відзначено скорочення цього показника (з 20% до 17%), тоді як в країнах Америки та Океанії цей показник трохи збільшився (з 27% до 29% та з 23% до 24% відповідно) [7].

Водночас фактором, що характеризує пенітенціарну політику України у XXI столітті, є поступове зростання кількості «довирокових» ув'язнених. За даними міжнародного дослідницького центру *World Prison Brief*, в Україні мала місце тенденція збільшення частки «довирокових» ув'язнених: 2000 рік – 20,4%; 2006 рік – 20,6%; 2007 рік – 20,5%; 2010 рік – 25,7%; 2013 рік – 21%; 2014 рік – 17,3%; 2015 рік – 21,8%; 2016 рік – 26,8%; 2020 рік – 36%. Отже, можна постулювати, що Україна заохочує поширення соціальних практик катування та нелюдського поводження через ширше використання попереднього ув'язнення.

Недостатність і недосконалість інструментального підходу в політиці запобігання катуванням та інших форм нелюдського поводження можна проілюструвати на наступному вітчизняному прикладі.

Так, серед міжнародних експертів існує консенсус щодо того, що ризик застосування катувань та інших видів жорстокого поводження є найбільшим *безпосередньо після затримання* [3, с. 16]. Щодо вітчизняної практики діяльності слідчих органів, то навіть якщо слідчий суддя згодом встановить у відповідній ухвалі про обрання запобіжного заходу більш-менш точний час затримання підозрюваного, будь-яких фактичних наслідків для слідчих та/або прокурорів встановлення такого факту не створює, що, у свою чергу, опосередковано стимулює поширення соціальних практик катування.

Крім того, у КПК України передбачено запобіжник, який – не можна цього не відзначити – багато в чому зменшує проблему катувань у практиці вітчизняних правоохоронних органів, адже існує прямий зв'язок між практикою використання свідчень і кількістю випадків застосування нелюдського поводження [3, с. 16]. Йдеться про автоматичне визнання недопустимими доказів, отриманих внаслідок застосування катувань або нелюдського поводження (стаття 87 КПК України – «Недопустимість доказів, отриманих внаслідок істотного порушення прав та свобод людини»). Так само, вирішенню проблеми сприяє закріплення в законі принципу безпосередності дослідження показань в суді (стаття 23 КПК України).

В українському контексті поєднання положень чинного КПК України та практики ЄСПЛ створює міцний фундамент для цілей виключення доказів, отриманих внаслідок застосування катувань, особливо беручи до уваги презумпцію: «Національні органи несуть відповідальність за ушкодження,

якщо не доведуть того, що заявник був травмований до взяття його під варту, або не пояснюють походження його травм» («Teslenko v. Ukraine», п. 89).

В Україні сьогодні зазначена практика ЄСПЛ набула поширення серед практикуючих юристів, що служить справі унеможливлення застосування нелюдського поводження: «Якщо встановлено, що особа потрапила під поліційну варту при доброму здоров'ї, але під час звільнення має тілесні ушкодження, на відповідну державу покладається обов'язок надати правдоподібне пояснення причин виникнення таких ушкоджень» («Bazorkina v. Russia», п. 104; «Bekos and Koutropoulos v. Greece», п. 47; «Bilyu v. Ukraine», п. 65; «Kirpichenko v. Ukraine», п. 71; «Kobets v. Ukraine», п. 45; «Korobov v. Ukraine», п. 68; «Kovalchuk v. Ukraine», п. 59; «Lopatin and Medvedskiy v. Ukraine», п. 53; «Menesheva v. Russia», п. 52; «Mikiashvili v. Georgia», п. 69; «Ogorodnik v. Ukraine», п. 80; «Ribitsch v. Austria», п. 34; «Selmouni v. France» [GC], п. 87; «Süleyman Demir and Hasan Demir v. Turkey», п. 39; «Tomasi v. France», п.п. 108-111; «Zelenin v. Russia», п. 39; «Zhebrailova and Others v. Russia», п. 54).

За усталеною практикою ЄСПЛ, на державу покладається тягар доведення, згідно з яким вона має надати правдоподібне пояснення тілесних ушкоджень, яких зазнала особа під час перебування під контролем поліції («Buglov v. Ukraine», п. 71). Якщо якась особа дістає тілесні ушкодження під час перебування під вартою, коли вона повністю під контролем поліцейських, будь-яке ушкодження, отримане упродовж цього періоду, стає серйозним непрямим доказом («Bursuc v. Romania», п. 80; «Salman v. Turkey», п.п. 97-100).

Ще більшому використанню практики ЄСПЛ в Україні сприяє закріплення за рішеннями ЄСПЛ статусу джерела права (ст. ст. 8, 9 КПК України, ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини»).

Тим не менш, можна вказати на відсутність завершеності зазначеного запобіжника, адже головним *фактичним* стратегічним завданням будь-якого українського слідчого наразі залишається не постановлення обвинувального вироку за результатами розгляду судом обвинувального акту, а лише *скерування* обвинувального акту до суду, який був би – бажано – заснований на зізнавальних показаннях підозрюваного. Навіть якщо обвинувачений на підготовчому судовому засіданні заявляє про застосування до нього катувань та отримання його зізнавальних свідчень внаслідок застосування катувань, все одно обвинувальний акт зазвичай розглядається судом у *звичайному режимі*.

Проблему можна сформулювати наступним чином: кримінальна справа, в ході судового розгляду якої було виявлено явні ознаки застосування нелюдського поводження, здебільшого перетворюється на *«вічну справу»*. Нерідко для судді стає більш доцільним «розтягувати» судовий розгляд на довгі роки, чому сприяє небажання багатьох суддів вступити у конфлікт із прокурорами. Навіть якщо обвинувачений через певний час (після спливу 3 – 4 років після повідомлення про підозру) звернеться зі скаргою до ЄСПЛ щодо порушення розумних строків судового розгляду та навіть якщо виграє справу в ЄСПЛ, то державі простіше сплатити 1000 – 1500 євро за відповідним рішенням ЄСПЛ, аніж отримати виправдувальний вирок, пов'язаний з визнанням певних доказів недопустимими внаслідок застосування катувань або нелюдського поводження.

Водночас існує низка причин, за якими судді можуть демонструвати небажання виключити докази, отримані за допомогою катувань. Серед цих причин – небажання відмовитися від усталеного характеру здійснення правосуддя, зовнішнє втручання до судового процесу або навіть можливість дисциплінарних санкцій щодо суддів, які виносять виправдувальні вироки.

Головним у цьому контексті є те, що якщо навіть слідчий суддя (суд) з огляду на обґрунтовані твердження підозрюваного (обвинуваченого) призначить проведення судово-медичного обстеження останнього, а відповідні слідчі, які наділені повноваження здійснювати досудове розслідування випадків катувань, відкриють кримінальне провадження, то через відсутність ініціативи самого підозрюваного (обвинуваченого) перспективи досудового розслідування справи про катування є *сумнівними*, особливо якщо жертва катувань перебуває у попередньому ув'язненні (що ще більше ускладнюється відсутністю у нього адвоката як представника потерпілого). Тим самим нерідко порушується *стандарт*, встановлений ЄСПЛ: «Національні органи влади не повинні створювати враження, що вони готові залишити таке поводження безкарним» («Marguš v. Croatia» [GC], п. 126). Аналогічна теза знайшла своє відображення у звіті ОБСЄ: «У деяких випадках докази, отримані за допомогою катувань, визнаються допустимими не через помилки та недоліки у правових процедурах або низьку якість медичних висновків і судових експертиз, а тому, що судді просто не готові виключити ці докази» [3, с. 40].

Так само, в українському контексті можна також наголосити на зовнішньому тиску на прокурорів з метою засудження обвинуваченого, включно із застосуванням дисциплінарних заходів в разі постановлення виправдувального вироку [3, с. 41].

Говорячи про інструментальний підхід до вирішення проблематики катування та нелюдського поводження в країнах-членах Ради Європи, необхідно зазначити, що ЄСПЛ за багато десятиліть своєї діяльності сформував відповідні стандарти, які:

1) *формують перелік дій, які підпадають під ознаки катування або нелюдського поводження* («A. v. the UK», п. 21; «Z. and Others v. the UK» [GC], п.п. 11-36, 40, 74; «D.P. and J.C. v. the UK», п.п. 66-74; «E. and Others v. the UK», п.п. 43, 89; «M.C. v. Bulgaria», п.п. 16-21, 30, 153; «Šečić v. Croatia», п.п. 8, 11, 51; «Nikolay Dimitrov v. Bulgaria», п.п. 9, 70; «Oleksandr Petrovych Kulakov v. Ukraine» (dec.); «Lorsé and Others v. the Netherlands», п. 63; «Sergey Savenko v. Ukraine», п. 36; «Aleksandr Nikonenko v. Ukraine», п.п. 6-9, 40; «Danilov v. Ukraine», п. 66; «Teslenko v. Ukraine», п.п. 101-102; «Aleksandr Smirnov v. Ukraine», п. 52; «Voykin and Others v. Ukraine», п. 103; «Skorokhodov v. Ukraine», п.п. 10, 30; «Gordiyenko v. Ukraine», п.п. 73-75; «İlhan v. Turkey» п.п. 73-78; «Kirpichenko v. Ukraine», п. 78; «Ogorodnik v. Ukraine», п. 76);

2) *встановлюють умови недопустимості доказів, отриманих внаслідок застосування катування або нелюдського поводження* («Othman (Abu Qatada) v. the UK», п. 264; «Gäfgen v. Germany» [GC], п. 166; «Tarasov v. Ukraine», п. 83; «Zyakun v. Ukraine», п. 39; «Harytunyan v. Armenia», п. 63);

3) *визначають принципи розслідування катувань та інших форм нелюдського поводження – ефективність, ретельність, оперативність, швидкість, незалежність* («Denis Vasilyev v. Russia», п. 99; «Skorokhodov v. Ukraine», п. 32; «Biser Kostov v. Bulgaria», п. 77; «Gordiyenko v. Ukraine», п. 71; «Assenov and Others v. Bulgaria», п. 102; «Hovhannisyan v. Armenia», п. 51; «Mahmut Kaya v. Turkey», п. 86; «Milena Felicia Dumitrescu v. Romania», п. 52; «O’Keeffe v. Ireland» [GC], п. 172; «Yaşa v. Turkey», п. 98; «Labita v. Italy», п. 131).

Проте на фоні деталізації та роз’яснення стандартів і процедур проведення розслідування випадків катувань та інших форм нелюдського поводження ЄСПЛ запровадив дві категорії, які є опосередкованим свідченням кризи інструментального підходу до вирішення проблеми катування та інших форм нелюдського поводження/покарання.

Так, ЄСПЛ на фоні широкого переліку стандартів та процедур ефективного розслідування катувань водночас наголошує, що аж ніяк не виключається *нездатність держав* ідентифікувати свої агентів, винних у злочинному насильстві щодо затриманої особи («Afanasyev v. Ukraine», п.п. 62-63; «Yaz v. Turkey», п. 30).

Крім того, на гостроту проблематики розслідування катувань у XXI столітті вказує те, що ЄСПЛ, незважаючи на чіткі принципи розслідування випадків катування та нелюдського поводження, запровадив категорію *«саботування проведення розслідування»* («Savitskyu v. Ukraine», п.п. 121-122; «Drozd v. Ukraine», п.п. 68-71; «Grinenko v. Ukraine», п. 62).

Крім того, ЄСПЛ окремо декларує, що на фоні усіх стандартів ефективного розслідування катувань абсолютно не виключаються випадки, коли держава не може притягнути до кримінальної відповідальності винуватців катувань у *межах передбачених національним законодавством строків*, внаслідок чого ЄСПЛ запровадив відповідний запобіжник: «Якщо представника держави було звинувачено у вчиненні злочинів, пов’язаних із застосуванням катувань або поганого поводження, є дуже важливим, щоб проведенню кримінального провадження та винесенню вироку не перешкождали строки давності, а амністії або помилування не застосовувалися» («Marguš v. Croatia» [GC], п. 126). Як наголосив ЄСПЛ, «зобов’язання держав переслідувати такі діяння, як катування та умисні вбивства, є добре усталеним у практиці Суду. Практика Суду підтверджує, що застосування амністії щодо вбивства або поганого поводження з цивільними особами суперечитиме зобов’язанням держави за статтями 2 і 3 Конвенції, оскільки воно перешкоджатиме розслідуванню таких діянь і обов’язково створить ситуацію безкарності винних осіб. Такий результат зменшить вагу мети захисту, гарантованого статтями 2 і 3 Конвенції, та зробить ілюзорними гарантії щодо права особи на життя і права не піддаватися поганому поводженню. Об’єкт і мета Конвенції як інструменту захисту фізичних осіб вимагають, щоб її положення тлумачилися і застосовувалися таким чином, щоб її гарантії були практичними та ефективними» («Marguš v. Croatia» [GC], п. 127).

Оцінюючи недоліки інструментального підходу до ідентифікації та вирішення проблеми катувань та інших форм нелюдського поводження у XXI столітті, необхідно зробити наголос на наступному аспекті: ресурси правоохоронної системи мають важливе значення, проте їх наявність не виключає практику катувань. Навіть у тих юрисдикціях, де існують різні методи збору доказів та у слідчих є достатні ресурси, спостерігається використання таких методів ведення допиту, які можна розцінювати як катування або жорстоке поводження; одночасно існує тенденція до надмірного використання свідчень для винесення обвинувальних вироків [3, с. 24].

Як на нашу думку, проблема полягає у тому, що в сучасному суспільстві низка соціальних факторів роблять злочин *анонімним*: сучасна «масова злочинність» (злочини у сфері обігу наркотиків (крім зберігання), крадіжки, угони автомобілів тощо) характеризується низьким рівнем розкриття.

Як приклад можна навести окремі статистичні дані щодо розкриття злочинів в Англії, Уельсі, Шотландії, Північній Ірландії та Україні (*таблиця 1, таблиця 2*).

Таблиця 1

Відсоток розкриття злочинів в окремих країнах (2002 – 2003)

<i>Показник розкриття злочинів, % (2002 – 2003)</i>	<i>Англія та Уельс</i>	<i>Шотландія</i>	<i>Північна Ірландія</i>
Незаконний обіг наркотиків	93	99	68
Насильницькі злочини	54	81	51
Статеві злочини (крім зґвалтування)	43	77	47
Зґвалтування	36	77	47
Шахрайство	26	82	28
Розбійні напади	18	38	13
Крадіжки та зберігання викрадених речей	16	34	14
Викрадення транспортних засобів	15	35	11
Викрадення речей з транспортних засобів	6	18	3
Крадіжка із проникненням до приміщення	12	26	10
Пошкодження майна	13	22	13
Інші злочини	69	99	40
Усі злочини	24	46	23

Таблиця 2

Відсоток розкриття злочинів в окремих країнах, % (2006, 2008, 2009)

<i>Розкриття злочинів, %</i>	<i>Насильницькі злочини</i>		<i>Статеві злочини</i>		<i>Розбійні напади</i>		<i>Загальний відсоток</i>		
	<i>2006</i>	<i>2009</i>	<i>2006</i>	<i>2009</i>	<i>2006</i>	<i>2009</i>	<i>2006</i>	<i>2008</i>	<i>2009</i>
Англія	53	47	35	39	18	21	-	-	-
Уельс	66	56	66	56	33	34	-	-	-
Шотландія	-	69	-	69	-	46	-	-	-
Північна Ірландія	57	31	57	31	16	16	-	-	-
Україна	-	-	-	-	-	-	67	71	64

Зберігання наркотиків, як правило, має вищі показники розкриття, оскільки виявлення злочину та його розкриття зазвичай відбуваються одночасно. Показник розкриття цього виду злочину є високим у більшості країн: 94% – у Новій Зеландії, 99% – у Республіці Ірландія (2009) [8, с. 20].

Рівень розкриття вбивств також, як правило, є достатньо високим, через те, що системи кримінального правосуддя спрямовують більшість своїх зусиль на розслідування саме цих злочинів, а також через те, що більшість вбивств є побутовими [8, с. 20].

На відміну від цього, нижчим є рівень розкриття таких злочинів, як крадіжки, грабежі та розбійні напади, де злочин, як правило, стає відомим лише через деякий час після його вчинення, коли злочинець покинув місце події.

Так, в Англії та Уельсі у 2010 – 2011 роках було розкрито лише 13% крадіжок з проникненням до приміщення. У 2010 році в Шотландії було розкрито лише 25% крадіжок з проникненням до приміщення, у Новій Зеландії – лише 15% [8, с. 21].

Збільшення соціальної мобільності є пропорційним послабленню соціальних зв'язків: сучасне урбанізоване та індустріалізоване суспільство характеризується тим, що люди знають один одного

менше. Так само вони дедалі менше знають про власність один одного. Як наслідок, злочинцям набагато легше знаходити місця та території (за умови, якщо такі території та місця є технологічно доступними для злочинців), де вони невідомі, так само як і місця збуту набутого злочинним шляхом майна. Анонімність цих злочинів призводить до низького рівня їх розкриття, що є похідним від сутності сучасного суспільства та не завжди пов'язаним з недостатніми ресурсами поліції [9, с. 168]. Тому проблема зменшення обсягів соціальних практик катування безпосередньо пов'язана із дослідженням рівня розкриття злочинів та ефективністю діяльності поліції в цілому.

Так, подана нижче таблиця свідчить про відсутність суттєвого впливу цифрових технологій та науково-технічного прогресу на показники розкриття злочинів навіть у розвинутих країнах [8, с. 20] (таблиця 3).

Таблиця 3

Динаміка розкриття злочинів в окремих країнах, % (2005 – 2009)

Країна	Динаміка рівня розкриття злочинів, % (2005 – 2009)
Ірландія	+ 5,6
Франція	+ 4,5
Шотландія	+ 3,6
Англія та Уельс	+ 0,6
Каліфорнія	+ 0,5
Нова Зеландія	+ 0,5
Фінляндія	- 0,2
Нідерланди	- 0,7
Північна Ірландія	- 4,8

Крім того, необхідно вказати на тезу, яка спростовує поширене твердження, що збільшення кількості поліцейських обов'язково приводить до збільшення якості поліцейської роботи та, як наслідок, зменшення обсягів катувань та інших форм нелюдського поводження.

Беручи до уваги статистичні дані щодо кількості поліцейських на 100 тис. населення, можна дійти висновку, що у різних країнах, розташованих в одному географічному регіоні, кількість поліцейських може суттєво відрізнятися: Аргентина – 798 (2015), Перу – 330 (2009), Сальвадор – 335 (2012), Колумбія – 306 (2012).

У цьому контексті показовими є дані держав Північної Америки: Мексика – 464 поліцейських на 100 тис. населення (2012), США – 238 поліцейських (2018), Канада – 188 поліцейських (2017), які демонструють, що навіть удвічі більша кількість поліцейських у Мексиці, як порівняти із США, не рятує цю країну від поширення соціальних практик катування внаслідок контролювання значної частини території країни злочинними кланами та високої концентрації насильства у поліції та пенітенціарній системі. Водночас значно менша кількість поліцейських у Канаді, як порівняти із США, свідчить про те, що підтримання громадського порядку не обов'язково має супроводжуватися «насиченням» суспільства поліцією.

За даними ООН 2014 року, загальносвітовий показник кількості поліцейських на 100 тис. населення за період 2004 – 2012 років знизився з 305 до 297 [6]. На фоні сьогоденного загальносвітового показника (165 поліцейських на 100 тис. населення) різні країни демонструють абсолютно різні приклади: Ізраїль – 345 поліцейських на 100 тис. населення (2015), Японія – 234 (2017), Нова Зеландія – 232 (2012), Південна Корея – 227 (2017), Австралія – 218 (2017), Бразилія – 211 (2014), Індія – 198 (2018), Китай – 143 (2018), що додатково підтверджує нашу гіпотезу.

Європейський досвід також свідчить про те, що наявність великої кількості поліцейських не може розглядатися як панацея від злочинності та поширення соціальних практик катувань. Водночас менша кількість поліцейських на душу населення також не зумовлює колапс правоохоронної системи з подальшим зверненням працівників поліції до практик катування з метою отримання зізнавальних показань.

Так, у 2012 році Чорногорія мала 677 поліцейських на 100 тис. населення, Сербія – 635, Іспанія – 533, Туреччина – 524, Росія – 515, Греція – 513, Хорватія – 477, Італія – 456, Вірменія – 455, Португалія – 455, Мальта – 443.

Франція має 429 поліцейських на 100 тис. населення (2020), Словаччина – 403 (2019), Німеччина – 388 (2019), Чехія – 378 (2018), Угорщина – 366 (2015), Північна Ірландія – 362 (2015),

ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ ТА ПРОЦЕСИ

Латвія – 357 (2012), Україна – 356 (2014), Австрія – 345 (2020), Болгарія – 339 (2015), Кіпр – 337 (2020), Естонія – 336 (2012), Бельгія – 333 (2017), Литва – 333 (2012), Албанія – 325 (2013), Білорусь – 325 (2010), Шотландія – 318 (2014), Люксембург – 306 (2017), Андорра – 303 (2012), Румунія – 303 (2014), Нідерланди – 295 (2018), Ірландія – 265 (2012), Словенія – 264 (2017), Польща – 258 (2012), Ліхтенштейн – 241 (2012), Англія та Уельс – 211 (2019), Швейцарія – 210, Швеція – 197 (2019), Данія – 196 (2020), Ісландія – 196 (2016), Норвегія – 188 (2019), Фінляндія – 130 (2018) (таблиця 4, таблиця 5).

Таблиця 4

Кількість поліцейських на 100 тис. населення та кількість рішень ЄСПЛ за статтею 3 Конвенції про захист прав людини (1959 – 2020)

Країна	Кількість поліцейських на 100 тис. населення				Рішення ЄСПЛ за ст. 3 Конвенції
	1997	2002	2007	2012 – 2020	
Туреччина	479	538	473	524	595
Румунія	223	207	210	303	396
Греція	411	470	458	503	133
Польща	259	260	257	258	73
Італія	459	488	552	456	56
Франція	387	394	385	340	49
Угорщина	287	285	262	366	43
Сполучене Королівство	244	255	258	211	39
Литва	406	336	330	333	36
Латвія	453	438	360	357	32
Бельгія	350	360	366	333	31
Хорватія	510	440	460	477	27
Словенія	343	371	396	264	27
Кіпр	614	642	660	621	13
Іспанія	-	464	483	533	13
Словаччина	364	260	262	446	12
Нідерланди	205	229	220	295	11
Естонія	312	257	242	336	10
Німеччина	280	300	304	381	6
Австрія	330	345	321	314	5
Швеція	190	181	196	195	5
Чехія	242	446	248	378	4
Швейцарія	201	208	224	210	3
Мальта	-	455	454	443	3
Португалія	441	465	488	445	2
Ірландія	300	305	308	265	1
Данія	186	191	195	192	1
Люксембург	268	282	319	306	0
Ліхтенштейн	-	236	264	241	0
Ісландія	-	237	222	196	0
Норвегія	187	182	160	188	0
Фінляндія	153	159	155	130	0

Таблиця 5

Середній показник кількості поліцейських на 100 тис. населення (2016 – 2018)

	<i>Середня кількість поліцейських на 100 тис. населення (2016 – 2018)</i>
Чорногорія	650,8
Кіпр	576,0
Греція	492,9
Хорватія	491,0
Мальта	487,1
Туреччина	482,0
Косово	470,0
Північна Македонія	466,9
Італія	452,7
Португалія	450,4
Латвія	423,5
Болгарія	410,5
Словаччина	404,5
Угорщина	400,4
Чехія	378,8
Албанія	368,5
Північна Ірландія	362,3
Іспанія	361,4
Бельгія	352,6
Словенія	345,7
Австрія	336,3
Франція	328,2
Шотландія	319,3
Люксембург	316,6
Ліхтенштейн	315,3
Німеччина	297,3
Естонія	296,6
Нідерланди	295,6
Литва	290,9
Польща	261,1
Румунія	246,9
Швейцарія	218,3
Англія та Уельс	211,8
Швеція	199,6
Ісландія	189,9
Данія	188,5
Фінляндія	137,8
Європейський Союз (в цілому)	340,4

При цьому, в 2016 році у країнах Європейського Союзу нараховувалося 318 поліцейських на 100 тис. осіб, або один поліцейський на 314 осіб [10].

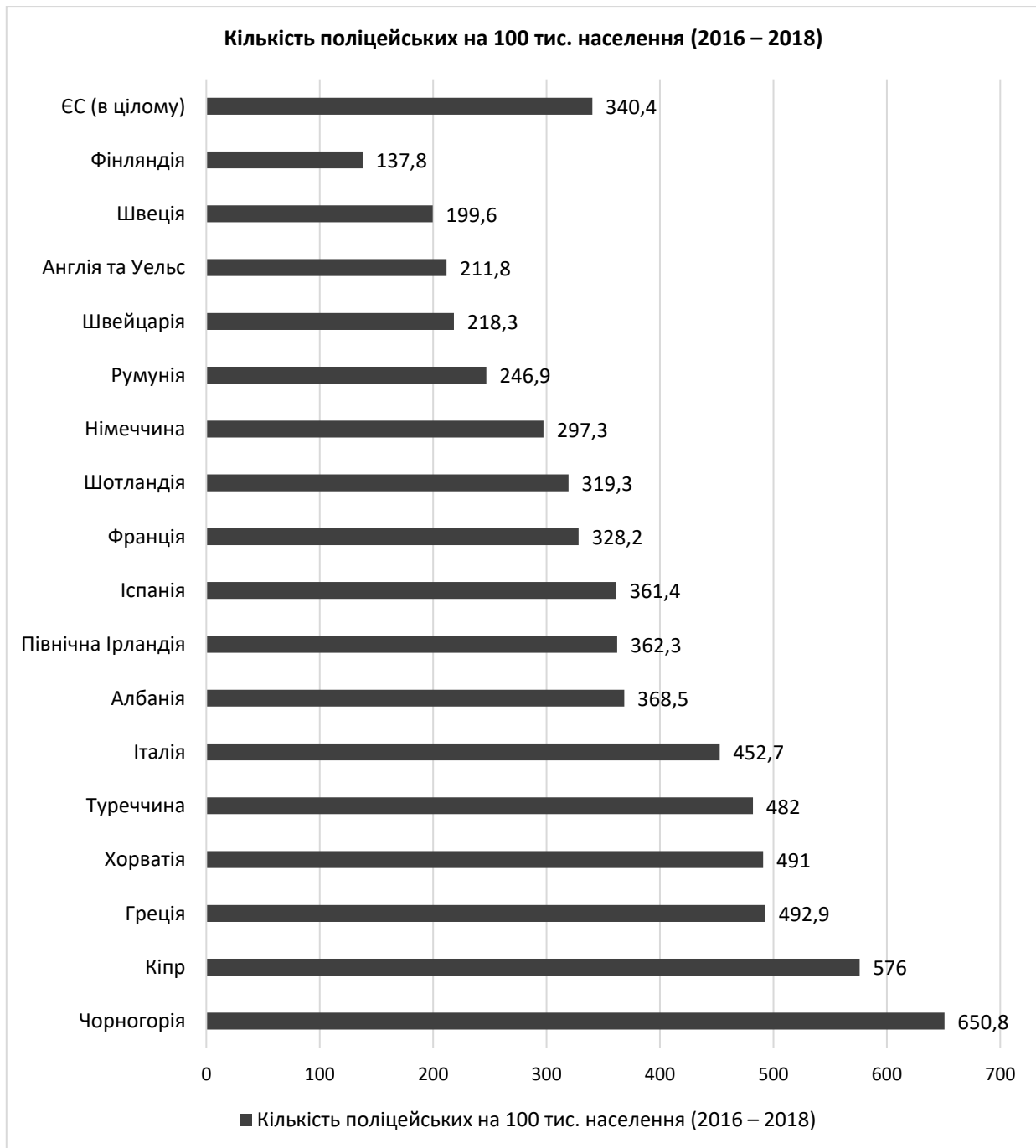

Рис 1. Середній показник кількості поліцейських на 100 тис. населення в окремих країнах (2016 – 2018)

Крім того, у 2016 році в країнах Європейського Союзу було 1,6 мільйона поліцейських, що на 3,4% менше з 2009 року [10].

Таблиця 6

Загальна кількість поліцейських в країнах Європейського Союзу

	Загальна кількість поліцейських в країнах Європейського Союзу	Країни, які надали інформацію
1999	1509865	26
2000	1523050	26
2001	1517020	26
2002	1519637	26
2003	1499080	26
2004	1508017	26
2005	1519695	26
2006	1535282	26
2007	1536176	26
2008	1413013	27
2009	1518936	27
2010	1497110	27
2011	1494295	26
2012	1491172	27
2013	1485459	27
2014	1507152	26
2015	1500429	26
2016	1508539	26
2017	1513189	25
2018	1517526	25

Динаміка загальної кількості поліцейських у країнах Європейського Союзу представлена на поданому нижче графіку (таблиця 6, рисунок 2).

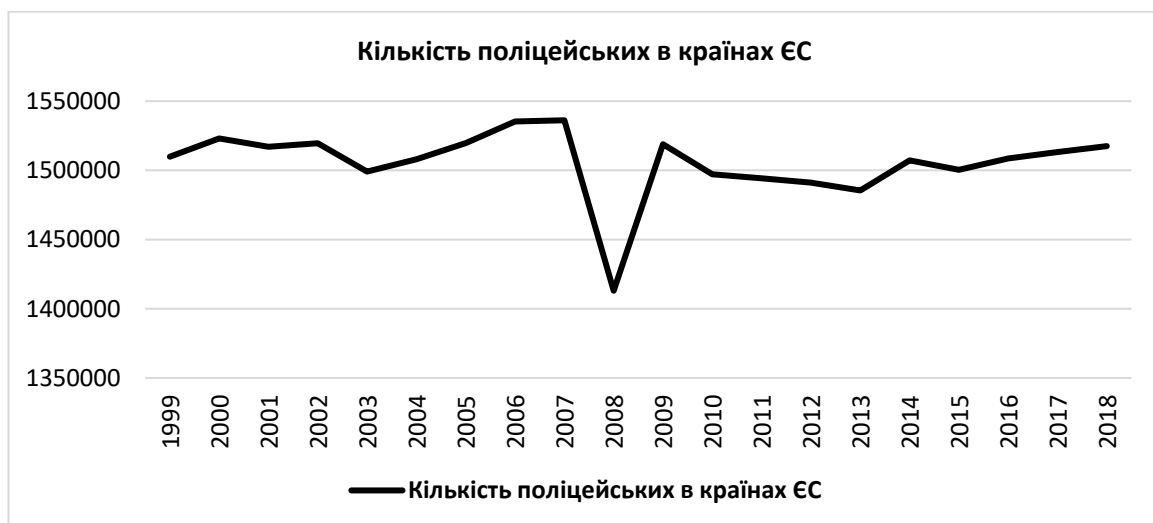

Рис 2. Динаміка кількості поліцейських в країнах ЄС (1999 – 2018)

Щодо України, то кількість справ у ЄСПЛ за статтею 3 Конвенції з моменту набуття членства в Раді Європи становить 381 (на фоні показника 356 поліцейських на 100 тис. населення).

Беручи до уваги держави, проти яких взагалі ЄСПЛ не ухвалював рішень за статтею 3 Конвенції (Люксембург, Ліхтенштейн, Швейцарія, Норвегія, Фінляндія) або за всю історію ухвалив не більше п'яти рішень за статтею 3 Конвенції (Австрія, Швеція, Чехія, Португалія, Ірландія, Данія), встановити залежність між відносними показниками кількості поліцейських та кількістю звернень до ЄСПЛ зі скаргами на катування (як у матеріальному, так процесуальному аспектах) не уявляється можливим (таблиця 7).

Таблиця 7

Кількість поліцейських на 100 тис. населення та країни з найбільшою кількістю рішень ЄСПЛ за статтею 3 Конвенції про захист прав людини (1959 – 2020)

<i>Країна</i>	<i>Поліцейські на 100 тис. населення</i>	<i>Рішення ЄСПЛ за ст. 3 Конвенції</i>
Туреччина	524	595
Румунія	303	396
Україна	381	356
Греція	503	133
Польща	258	73
Італія	456	56
Франція	340	49
Угорщина	366	43
Сп. Королівство	297	39
Литва	333	36
Латвія	357	32
Бельгія	333	31
Хорватія	477	27
Словенія	264	27
Кіпр	621	13
Іспанія	533	13
Словаччина	446	12
Нідерланди	295	11
Естонія	336	10
Німеччина	381	6

Так, приклад Німеччини, Кіпру, Іспанії та Словаччини з великою кількістю поліцейських на душу населення з надзвичайно низькими показниками звернень громадян до ЄСПЛ зі скаргами за статтею 3 Конвенції суперечить прикладам України, Румунії та Туреччини, які мають приблизно аналогічну кількість поліцейських на душу населення, проте водночас залишаються лідерами за кількістю скарг про катування та інші форми нелюдського поводження (рисунки 3).

Або, навпаки, приклади країн, які мають відносно невелику кількість рішень ЄСПЛ за статтею 3 Конвенції (Польща, Італія, Франція, Угорщина, Сполучене Королівство, Литва, Латвія, Бельгія) також характеризуються абсолютно різними показниками кількості поліцейських на 100 тис. населення (рисунки 4).

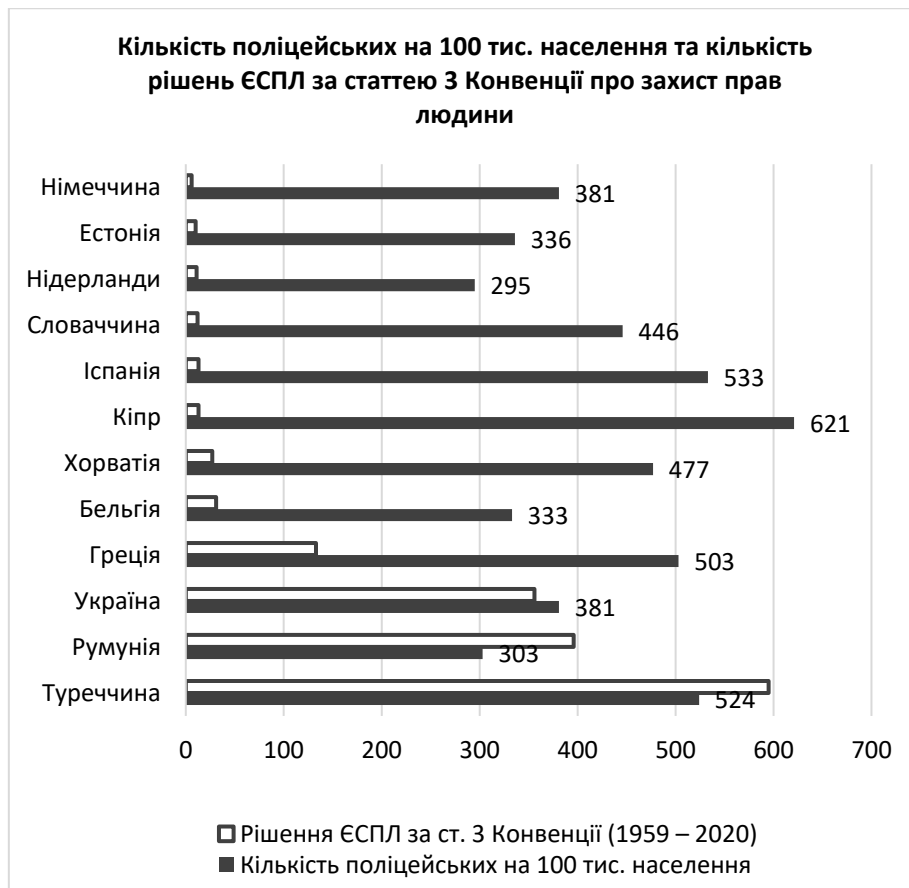

Рис. 3. Кількість поліцейських на 100 тис. населення та кількість рішень ЄСПЛ за статтею 3 Конвенції про захист прав людини

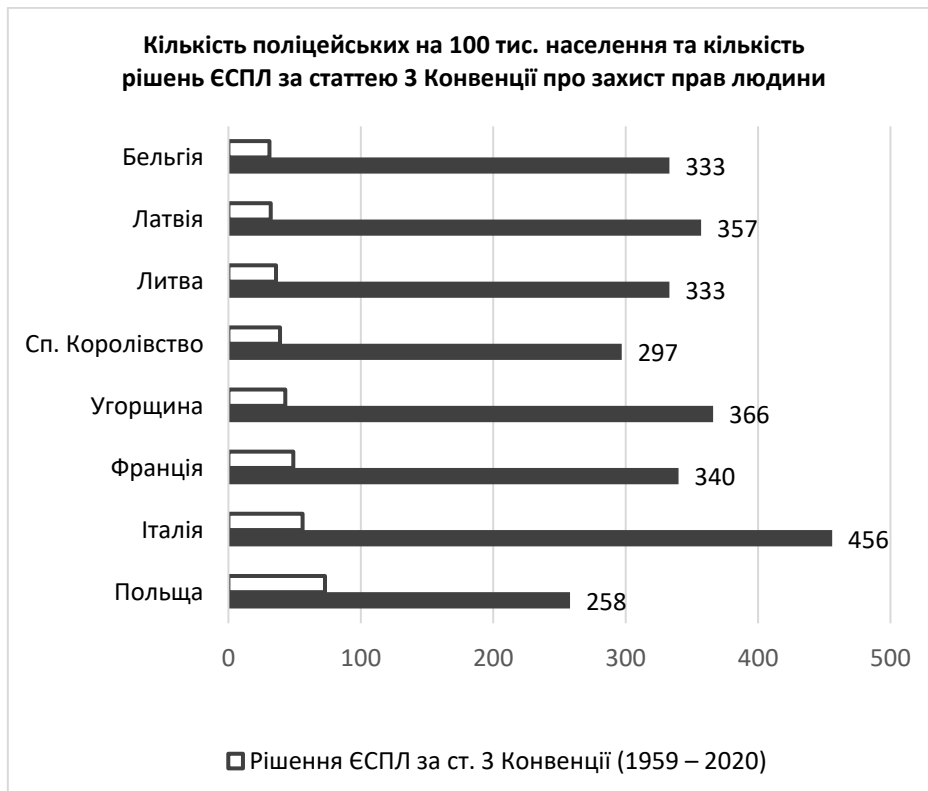

Рис. 4. Кількість поліцейських на 100 тис. населення та кількість рішень ЄСПЛ за статтею 3 Конвенції про захист прав людини

Щодо американської статистики, то ситуація є наступною.

На поданій нижче таблиці представлено дані щодо рейтингу 50-ти американських міст з найбільшою кількістю поліцейських на 100 тис населення та кореспондуючими показниками насильницьких злочинів і злочинів проти власності на 100 тис. населення [11].

Зокрема, у таблиці подано дані щодо 10 американських міст, які посідають найнижчі місця серед 50-ти лідерів, та щодо 10 американських міст, які посідають найвищі місця серед 50-ти лідерів (таблиця 8).

Таблиця 8

**Кількість поліцейських на 100 тис. населення у США
та відносні показники злочинності**

<i>Місто, штат</i>	<i>Поліцейські</i>	<i>Насильницькі злочини</i>	<i>Злочини проти власності</i>
Mount Vernon, New York	390	510	1415
Boston, Massachusetts	391	622	2016
Galveston, Texas	393	521	3024
Charleston, West Virginia	394	697	6010
Newport, Rhode Island	394	342	2413
Biloxi, Mississippi	397	323	5584
Memphis, Tennessee	399	1943	6406
Atlanta, Georgia	401	769	4654
East Orange, New Jersey	404	515	1399
Laguna Beach, California	405	388	1909
Portsmouth, New Hampshire	408	163	1547
St. Louis, Missouri	524	1800	5912
Newark, New Jersey	528	733	2010
Miami Beach, Florida	547	937	7476
Camden County, New Jersey	565	300	999
Atlantic City, New Jersey	585	721	3086
New York, New York	613	541	1502
Beverly Hills, California	622	307	5084
Washington, DC	643	941	4270
Myrtle Beach, South Carolina	968	1404	10547

Проведений аналіз також надає підстави стверджувати про відсутність кореляції між відносними показниками кількості поліцейських та відносними показниками злочинності, що, у свою чергу, ще більше ставить під сумнів гіпотезу про залежність між насиченням суспільства поліцією, якістю роботи поліції та показниками неналежного поведіння з боку агентів держави (рисунки 5).

На додаток, беручи за основу дослідження 2015 року, проведене *The Guardian*, доцільно порівняти США з окремими іншими країнами за показником кількості поліцейських на 100 тис. населення: США – 238 (2019), Канада – 188 (2017), Австралія – 218 (2017), Англія та Уельс – 211 (2019), Німеччина – 297 (2016) [12].

Із поданого вище випливає, що станом на 2015 рік США мали майже аналогічний показник, як порівняти з Канадою, Австралією, Англією та Уельсом. Водночас лідером за цим показником була Німеччина.

Проте за перші 24 дні 2015 року поліція США застосувала вогнепальну зброю з летальними наслідками проти 59 осіб. При цьому поліція Англії та Уельсу застосувала вогнепальну зброю з летальними наслідками проти 55 осіб за період 1990 – 2014 років [13].

Поліція США у 2015 році застосувала вогнепальну зброю з летальними наслідками проти 19 неозброєних афроамериканців (не враховуючи інші випадки), у той час коли поліція Німеччини за період 2010 – 2011 років застосувала вогнепальну зброю з летальними наслідками проти 15 осіб у цілому (як озброєних, так і беззбройних) [13].

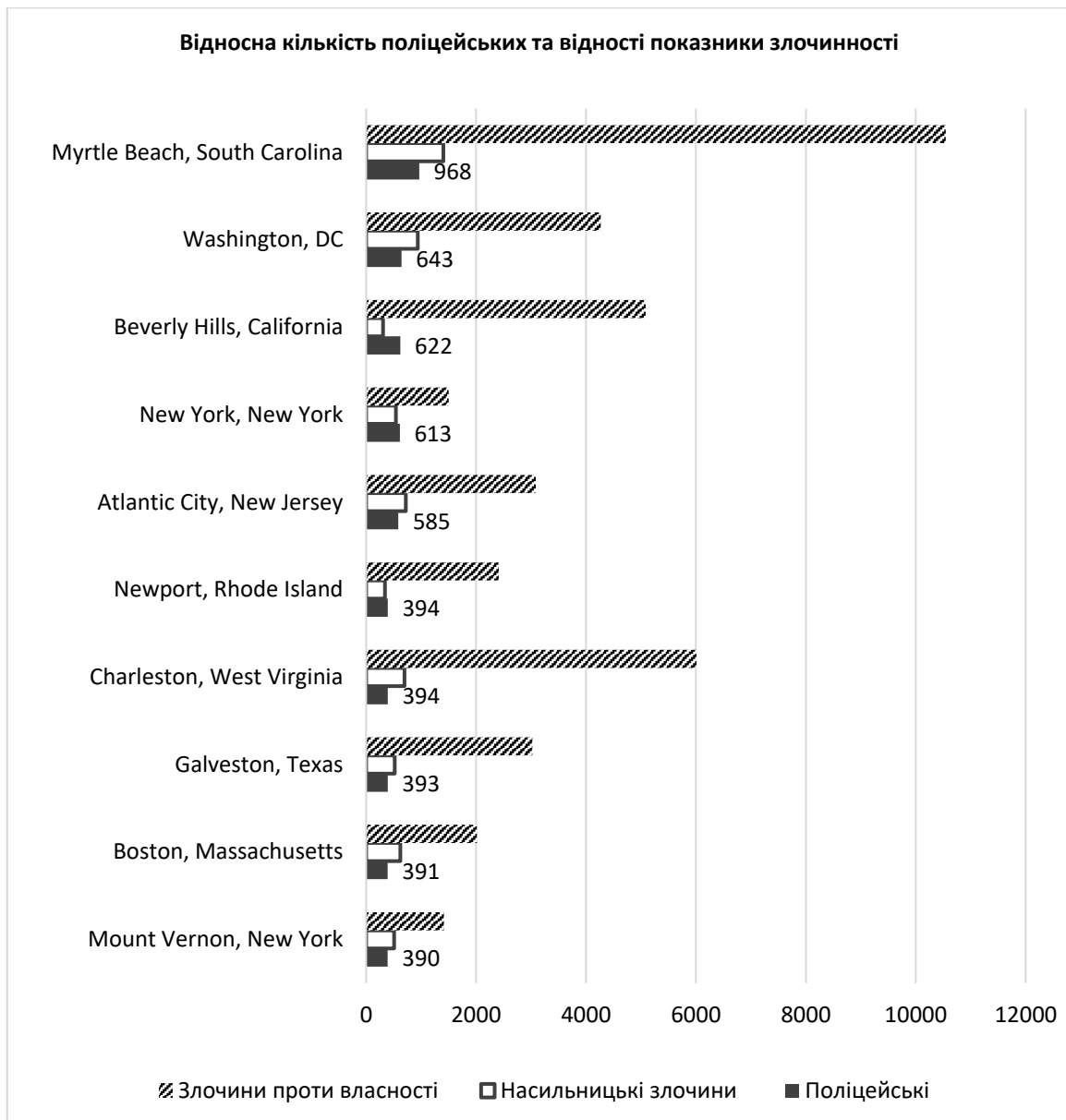

Рис 5. Кількість поліцейських на 100 тис. населення та відносні показники злочинності у США

Поліція США лише за березень 2015 року застосувала вогнепальну зброю з летальними наслідками проти 97 осіб. Водночас за період 1992 – 2011 років поліція Австралії застосувала вогнепальну зброю з летальними наслідками проти 94 осіб [13].

Поліція Канади здійснювала у 2015 році в середньому 25 летальних пострілів на рік. Щодо США, то лише за 5 місяців 2015 року в штаті Каліфорнія (штаті, населення якого на 10% перевищує чисельність населення Канади) поліція здійснила 72 фатальні постріли [13].

Звичайно, йдеться не про катування за класичними визначеннями, сформульованими у міжнародних актах з прав людини. Йдеться про нерідко сумнівні дії поліції, які за своїми негативними наслідками навіть перевищують катування. Тому на фоні відсутності статистичних даних щодо катувань у різних країнах (особливо у динаміці) ці приклади беруться за основу дослідження, яке ставить під сумнів гіпотезу щодо залежності між кількістю поліцейських та використанням катування в діяльності поліції, а також доводить, що катування – це явище, яке має здебільшого політичну природу.

На окрему увагу заслуговує також і такий проблемний аспект політики протидії катуванням, як виконання планових показників у діяльності поліції та агенціях кримінальної юстиції аналогічної природи: «Не дивлячись на те, що більшість країн офіційно не використовують планові показники,

багато хто з них насправді застосовують цей підхід на практиці. Там, де використання планових показників не закріплено в офіційній політиці або практиці чи навіть заборонено законом, вони нерідко використовуються на неформальному рівні» [3, с. 62].

Зазначена проблема нерідко розглядається як така, що є більш характерною для країн пострадянського простору. Проте, як свідчить дослідження ОБСЄ, планові показники – це явище, характерне навіть для демократичних країн Західної Європи та Північної Америки [14; 15; 16]. Незважаючи на те, що в Англії та Уельсі планові показники роботи поліції були скасовані у 2010 році, аналіз, проведений у 2015 році, засвідчив, що на практиці вони все ще використовуються окремими поліцейськими службами [3, с. 68; 15].

Відтак ОБСЄ рекомендує скасувати планові показники роботи поліцейських служб щодо кількості арештів та обвинувальних вироків (основна увага при оцінці ефективності повинна приділятися попередженню правопорушень, задоволеності суспільства роботою поліції та рівнем довіри до поліції) [3, с. 68]. Також рекомендується скасувати планові показники для прокурорів, засновані на кількості обвинувальних вироків, і замінити їх якісними показниками (здатність подавати докази та клопотання, якість підтримання обвинувачення, здатність справлятися з робочим навантаженням тощо), а також соціальними характеристиками (шанобливе поводження зі підозрюваними, обвинуваченими, підсудними, свідками та потерпілими) [3, с. 68].

Крім того, говорячи про комплексну оцінку стан справ у сфері запобігання катуванням та засади формування відповідної політики, є важливим наголосити, що наразі відсутня відповідна точка. Так, йдеться про відсутність базової міжнародної, регіональної та національної *статистики катувань в її динаміці*.

Висновки до даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Підсумовуючи викладене вище та піддаючи певній критиці інституційний та інструментальний підходи до ідентифікації проблеми катування і нелюдського поводження у XXI столітті та вирішення цієї проблеми, ми, жодним чином не применшуючи їх цінність, постулюємо, що зазначені підходи є *недостатніми* у своєму *автономному статусі*.

Домінування інституційного та інструментального підходів при формуванні та реалізації політики запобігання катуванням і набуття цими підходами монопольних ознак задалегідь створює проблему вже на початку розроблення та реалізації відповідної стратегії. Катування – це проблема насамперед *політична*, і вирішення цієї проблеми потребує глибокого аналізу практики катувань як *безсуб'єктної політики* з відповідними *статистичними показниками*, які сьогодні, як ми зазначили вище, майже відсутні як на міжнародному, так і на національних рівнях.

Так, є велика кількість соціологічних досліджень з питань, чи відчувають громадяни страх бути підданим катуванням. Так само, є велика кількість соціологічних досліджень з питань, чи виправдовують громадяни застосування катувань. Проте *статистика самих катувань* є майже відсутньою як на рівні окремих національних держав, так і на рівні міжнародних організацій, адже проблематика катувань здебільшого подається на рівні *case study*, що унеможливорює формування відповідної політики з протидії цьому політичному явищу.

Бібліографічний список:

1. Ягунов Д. Тортури як інструмент сучасної політики соціального контролю. *Політичне життя*, 2020. Вип. 4. С. 46-54.
2. Ягунов Д. «Malleus Maleficarum» of modern society: preconditions and prevalence of torture in XXI century and the policy of combating torture. *Вісник Донецького національного університету імені Василя Стуса. Серія Політичні науки*, 2020. Вип. 5. С. 58-97.
3. Устранение стимулов применения пыток: Базовое исследование и практическое руководство для региона ОБСЕ. Варшава: Бюро ОБСЕ по демократическим институтам и правам человека (БДИПЧ) и организация «Fair Trials», 2020. С.16.
4. World crime trends and emerging issues and responses in the field of crime prevention and criminal justice. United Nations, Economic and Social Council Commission on Crime Prevention and Criminal Justice. Twenty-first session, Vienna, Vienna, 23-27 April 2012.
5. World crime trends and emerging issues and responses in the field of crime prevention and criminal justice. United Nations, Economic and Social Council Commission on Crime Prevention and Criminal Justice. Twenty-second session, Vienna, Vienna, 22-26 April 2013.
6. World crime trends and emerging issues and responses in the field of crime prevention and criminal justice. United Nations, Economic and Social Council, Commission on Crime Prevention and Criminal Justice. Twenty-third session, Vienna, Vienna, 12-16 April 2014.
7. Мировые тенденции в области преступности и новые проблемы в области предупреждения преступности и уголовного правосудия и способы их решения. Экономический и Социальный Совет ООН,

Комиссия по предупреждению преступности и уголовному правосудию. Двадцать пятая сессия. Вена, 23-27 мая 2016 года.

8. Comparing International Criminal Justice Systems. Briefing for the House of Commons Justice. Committee Ministry of Justice. National Audit Office: SLS Print, February 2012. 51 p.

9. Ягунов Д. Пенітенціарна політика як складова соціального контролю. Одеса: Фенікс, 2020.

10. 1.6 million police officers in the EU. URL: <https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-eurostat-news/-/DDN-20190104-1>

11. Harrington J. Cities with the Most Police per Capita. URL: <https://247wallst.com/special-report/2020/06/24/cities-with-most-police-per-capita/>

12. Vollzeitäquivalent der Beschäftigten im Aufgabenbereich Polizei in den Kern-haus-halten des Bundes und der Länder, 30. Juni 2019. URL: www.destatis.de/DE/Themen/Staat/Oeffentlicher-Dienst/Tabellen/beschaeftigten-polizei.html

13. By the numbers: US police kill more in days than other countries do in years. URL: www.theguardian.com/us-news/2015/jun/09/the-counted-police-killings-us-vs-other-countries

14. An N.Y.P.D. Sergeant Blows the Whistle on Quotas. URL: www.newyorker.com/podcast/political-scene/an-nypd-sergeant-blows-the-whistle-on-quotas

15. Disgruntled cops say precinct ran arrest quota 'board game'. URL: <https://nypost.com/2015/03/31/disgruntled-cops-claim-precinct-ran-arrest-quota-board-game>

16. Police reform: Theresa May's speech to the National Policing Conference Speech to the Association of Chief Police Officers and Association of Police Authorities National Conference on 29 June 2010, Manchester. URL: www.gov.uk/government/speeches/police-reform-theresa-mays-speech-to-the-national-policing-conference

References:

1. Yagunov D. Tortury yak instrument suchasnoi polityky sotsialnoho kontroliu. *Politychne zhyttia*, 2020. Vyp. 4. S. 46-54.

2. Yagunov D. «Malleus Maleficarum» of modern society: preconditions and prevalence of torture in XXI century and the policy of combating torture. *Visnyk Donetskoho natsionalnoho universytetu imeni Vasylia Stusa. Seriya Politychni nauky*, 2020. Vyp. 5. S. 58-97.

3. Ustraneniye stymulov prymereniya пыток: Bazovoe yssledovanye y praktycheskoe rukovodstvo dlia rehyona OBSE. Varshava: Biuro OBSE po demokratycheskym ynstytutam y pravam cheloveka (BDYPCh) y orhanyzatsiya «Fair Trials», 2020. S.16.

4. World crime trends and emerging issues and responses in the field of crime prevention and criminal justice. United Nations, Economic and Social Councilio Commission on Crime Prevention and Criminal Justice. Twenty-first session, Vienna, Vienna, 23-27 April 2012.

5. World crime trends and emerging issues and responses in the field of crime prevention and criminal justice. United Nations, Economic and Social Councilio Commission on Crime Prevention and Criminal Justice. Twenty-second session, Vienna, 22-26 April 2013.

6. World crime trends and emerging issues and responses in the field of crime prevention and criminal justice. United Nations, Economic and Social Council, Commission on Crime Prevention and Criminal Justice. Twenty-third session, Vienna, 12-16 April 2014.

7. Mirovyie tendentsii v oblasti prestupnosti i novyye problemy v oblasti preduprezhdeniya prestupnosti i ugovolnogo pravosudiya i sposoby ikh resheniya. Ekonomicheskyy i Sotsialnyy Sovet OON. Komissiya po preduprezhdeniyu prestupnosti i ugovolnomu pravosudiyu. Dvadsat pyataya sessiya. Vena. 23-27 maya 2016 goda.

8. Comparing International Criminal Justice Systems. Briefing for the House of Commons Justice. Committee Ministry of Justice. National Audit Office: SLS Print, February 2012. 51 p.

9. Ягунов Д. Пенітенціарна політика як складова соціального контролю. Одеса: Фенікс, 2020.

10. 1.6 million police officers in the EU. URL: <https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-eurostat-news/-/DDN-20190104-1>

11. Harrington J. Cities with the Most Police per Capita. URL: <https://247wallst.com/special-report/2020/06/24/cities-with-most-police-per-capita/>

12. Vollzeitäquivalent der Beschäftigten im Aufgabenbereich Polizei in den Kern-haus-halten des Bundes und der Länder, 30. Juni 2019. URL: www.destatis.de/DE/Themen/Staat/Oeffentlicher-Dienst/Tabellen/beschaeftigten-polizei.html

13. By the numbers: US police kill more in days than other countries do in years. URL: www.theguardian.com/us-news/2015/jun/09/the-counted-police-killings-us-vs-other-countries

14. An N.Y.P.D. Sergeant Blows the Whistle on Quotas. URL: www.newyorker.com/podcast/political-scene/an-nypd-sergeant-blows-the-whistle-on-quotas

15. Disgruntled cops say precinct ran arrest quota 'board game'. URL: <https://nypost.com/2015/03/31/disgruntled-cops-claim-precinct-ran-arrest-quota-board-game>

16. Police reform: Theresa May's speech to the National Policing Conference Speech to the Association of Chief Police Officers and Association of Police Authorities National Conference on 29 June 2010, Manchester. URL: www.gov.uk/government/speeches/police-reform-theresa-mays-speech-to-the-national-policing-conference

***Yagunov D. V. Torture as an Element of Social Control in the 21st Century
(Political and Legal Aspects)***

The paper is focused on research of the phenomenon of torture in the XXI century. In the paper, the author presents a thesis that explains not only the resumption of torture as a phenomenon in the second half of the XX century but also spreading of the phenomenon of torture in the XXI century with corresponding dispersal of social control networks and, consequently, increasing of types of deviants. National criminal justice systems cannot cope with this task – to deal with deviants only within the formal procedures enshrined in national law against the background of increasing types and, consequently, the number of deviants. The article emphasizes that in the XXI century society torture exists within two interrelated political spheres, where the first of the spheres is a formalized policy of combating torture, which is shaped and implemented within universal regional and national structures. The second one is an informal torture policy, which is shaped within the framework of post-modern modulation of panoptic risk management, where torture is an instrument of modern social control. While criticizing the institutional and formal-instrumental approaches to the identification of the problem of torture and inhuman treatment in the XXI century and the solution of this problem, it is noted that these approaches are insufficient in their autonomous meaning. The dominance of institutional and instrumental approaches in the formation and implementation of policies of prevention of torture and the acquisition of monopoly characteristics by these approaches poses a problem in advance at the beginning of the strategy. Torture is primarily a political issue, and addressing it requires an analysis of the practice of torture as an impersonal policy with relevant statistical indicators that are now almost non-existent at both the international and national levels.

Keywords: *globalization, nation state, torture, ill-treatment, European Court of Human Rights, European Convention on Human Rights, Council of Europe, enhanced techniques of interrogation, prevention of torture, investigation of torture, preconditions for torture in the XXI century.*

ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА ТА ІДЕОЛОГІЯ

DOI 10.31558/2519-2949.2021.1.10

УДК 327.88:316.658.4

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9786-227X>

Кіндратець О. М., Запорізький національний університет

ПСИХОЛОГІЧНА ВІЙНА ЯК ЕЛЕМЕНТ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ

У статті дається огляд досліджень психологічних аспектів війни в минулому. Вказується на зростання інтересу науковців до проблеми психологічної війни в часи світових війн та в післявоєнний період.

Визначена відмінність понять «інформаційна війна» та «психологічна війна». Розкриваються особливості психологічної війни. Відмічається, що способи ведення інформаційного протистояння змінювалися і постійно вдосконалювалися, як вдосконалювалися і методи психологічного впливу.

Звертається увага на те, що застосування психологічних методів впливу на населення та військових країни, проти якої ведеться психологічна війна, побічно приводить до падіння довіри між країнами, послаблення міжнародної системи безпеки.

Відмічається високотехнологічність сучасних психологічних війн. Вказано на тенденцію зростання загроз безпеці держави в умовах використання сучасних інформаційних технологій в психологічній війні. Вказується на можливість використання Інтернету недружніми державами для транскордонного інформаційного впливу з метою формування певної громадської думки щодо державної політики, політичних лідерів, порушення політичної стабільності тощо.

Визначена мета використання психологічного впливу ворожої держави на населення країни, проти якої ведеться гібридна війна. Звертається увага на важливість дослідження методів, способів ведення психологічної війни заради покращення захисту від неї. Розглядаються чинники, що послаблюють можливості захисту безпеки України в умовах психологічної війни, що є складовою гібридної війни, зокрема існування різних ідентифікацій в українському суспільстві, збереження старих стереотипів у частини населення та некритичність мислення.

Ключові слова: психологічна війна, інформаційна війна, інформаційно-психологічні операції, інформаційно-психологічна зброя, гібридна війна, інформаційна безпека.

В умовах глобалізації з'явилися війни нового покоління. Економічна, фінансова взаємозалежність, інтеграція примушує політиків країн, що претендують на статус світових держав, шукати нові способи послаблення противників в боротьбі за місце у світовій системі. Це спонукає їх вдосконалювати технології, засоби ведення гібридних війн, складовою яких є психологічна війна, яку ще називають «невидимою війною». Така війна приводить не тільки до ослаблення країни, проти якої вона ведеться, шляхом політичної дестабілізації, руйнування системи політичного управління тощо, але і до падіння довіри між країнами, руйнує чинний світовий порядок, систему міжнародної безпеки.

Нині використовуються різні способи, технології інформаційного впливу на психіку, свідомість і поведінку громадян України, а тому дослідження проблем психологічного впливу є надзвичайно актуальними.

Важливо дослідити особливості сучасної психологічної війни, яка приводить до зростання невизначеності, ризиків та загроз безпеці держави з тим, щоб вчасно виявляти ці загрози та реагувати на них. Вивчення способів послаблення держави за допомогою інформаційно-психологічних засобів впливу на її громадян дає можливість протидії подібним впливам ворожих держав.

Сьогодні існує багато досліджень присвячених інформаційній, психологічній війні. Різні аспекти цієї проблеми вивчали Р. Еллісон, Б. Нікерк, Дж. Фетцер, С. Зелінський, О. Караяні, В. Крисько, С. Макаренко, А. Міняйло, О. Морозов, Г. Почепцов та інші.

Багато уваги сьогодні вчені приділяють використанню соціальних мереж в інформаційній війні [1, 2]. Вітчизняні та зарубіжні вчені вивчають особливості гібридної війни Росії проти України

та використанню в цій війні методів інформаційно-психологічного впливу на населення та військових [3,4]. Водночас, подальшого дослідження потребують дослідження чинники, що обумовлюють ефективність психологічного впливу на населення країни, проти якої розпочата гібридна війна.

Інформаційно-психологічний вплив на військових супротивника та на цивільне населення використовувався ще в стародавньому світі. Звичайно, способи ведення інформаційного протиборства змінювалися і постійно вдосконалювалися, як вдосконалювалися і методи інформаційно-психологічного впливу. Однак, міжнародна система безпеки до сих пір є переважно орієнтованою на «традиційні» війни. Коли ця система безпеки формувалася таке явище як психологічна війна вже існувало, але в умовах інформаційного суспільства та інформаційної глобалізації ця війна представляє велику загрозу безпеці країни.

Слід зважати на те, що психологічні війни підривають основи міжнародного співробітництва в безпековій сфері. У своїй роботі «До вічного миру» І.Кант застерігав проти таких ворожих дій, які зробили б неможливою взаємну довіру в майбутньому стані миру. Жодна держава під час війни з іншою, на його думку, не повинна вдаватися до засилання вбивць, отруйників, підбурювання до зради в державі ворога тощо [5, с.6]. У психологічній війні використовувати можуть все, що перераховує І.Кант, але не тільки це.

Сучасні інформаційні технології стали тим ресурсом, який використовують фахівці з психологічної війни. Поява поняття «мережева психологічна війна» пов'язана з тим, що нині «полем битви» в психологічній війні стають і соціальні мережі. Інтернет може представляти загрозою для суверенітету держави через можливість використання його недружньою країною для транскордонного інформаційного впливу з метою формування певної громадської думки щодо державної політики, політичних лідерів тощо. Ті, хто нині досліджує радикалізацію суспільства, не обходять увагою питання про те, що саме її спровокувало – внутрішньодержавні суперечності й проблеми, чи й зовнішні впливи на свідомість та поведінку людей.

Ворожі держави сьогодні здатні формувати вигідне їм сприйняття проблем, що існують в суспільстві. Проблеми існують у будь-якому суспільстві, але способи їх вирішення, реагування на них в різних суспільствах різні. Небезпека полягає в тому, що рішення щодо способів реагування на ці проблеми людьми можуть прийматися під впливом пропаганди недружньої країни, а не з власної волі. Оскільки методи маніпуляції свідомістю людей стають все більш досконалими, то це ними часто не усвідомлюється. Можливість здійснювати такі маніпуляції зростає, оскільки збільшився обсяг інформації про людину та ця інформація стала більш доступною.

У психологічній війні вплив на громадян іншої держави здійснюється з метою зміни ціннісних орієнтацій, поглядів, стереотипів, поведінки в період підготовки до війни та під час війни («традиційної», «холодної» чи «гібридної»); з метою створення в країні-жертві майбутньої агресії «п'ятої колони» тощо.

Психологічна («невидима») війна представляє загрозу практично для всіх країн світу. Але найбільш незахищеними та найменш здатними протистояти психологічній війні є «молоді» держави, у який ще не сформувалися сталі політичні інститути та традиції.

Що ж таке «психологічна війна» і в чому відмінність поняття «психологічна війна» й поняття «інформаційна війна», яке сьогодні більш широко використовуються? Ці поняття взаємопов'язані. Психологічну війну визначають як спеціально організований та здійснюваний вплив на почуття, свідомість, волю противника для досягнення політичних цілей. Психологічна війна не можлива без поширення певної інформації. Одним з методів психологічної війни є залякування. Але, наприклад, терор, як метод залякування, досягає мети тільки тоді, коли про нього дізнаються. Відмінність понять «психологічна війна» та «інформаційна війна» полягає в тому, що друге поняття є ширшим. Одними з форм інформаційної війни є кібератаки, ведення радіоелектронної боротьби, направленої на створення перешкод зв'язку, розвідки, управління. Це означає, що в інформаційній війні на відміну від психологічної війни об'єктами впливу є не тільки свідомість, психіка людини, її поведінка, а й інформаційна інфраструктура. Поняття «інформаційно-психологічна війна» підкреслює важливість в цій війні психологічного впливу. Отже, поняття «інформаційна війна» є більш широким за поняття «психологічна» та «інформаційно-психологічна» війна.

Використання поняття «психологічна війна» є виправданим, оскільки, як зауважує Д.Ольшанський, така війна є невідмінним компонентом будь-якої війни й збройного конфлікту. В такій війні «зброєю» є «спецпропаганда», розрахована на війська і мирне населення реального супротивника. Кінцевою метою психологічної війни є зміна масової свідомості та масових настроїв [6].

Вже понад сто років ведуться дослідження психологічних аспектів війни. Одними з перших робіт присвячених цим проблемам були роботи К. фон Біндер-Крігельште «До питань психології великої війни» (1893) та Ф. фон Ліхтенште «Психологічні елементи у наступі та обороні» (1893). Оскільки під час Першої світової країни-учасники війни використовували різні методи пропаганди, то це привело до зростання інтересу вчених до цих проблем. Гарольд Лассвел у книзі «Техніка пропаганди у світовій війні» (1927) розглянув умови, методи та організацію пропаганди. Вчений відмічав важливість контролю за інформацією, підтримання віри народу в перемогу та важливість деморалізації противника. У роботі Г.Лассвел визначив також і основні стратегічні цілі пропаганди. Успіх пропаганди він пов'язував з вмільм використанням її засобів (організації, способів впливу та способів поширення) [7].

У науковий обіг поняття «психологічна війна» ввійшло в часи Другої світової війни. Відомий американський вчений Пол Лайнбарджер у книзі «Психологічна війна. Теорія і практика обробки масової свідомості» (1948) визначив особливості такої війни. На його думку психологічна відрізняється від звичайної війни перш за все тим, що вона починається задовго до оголошення бойових дій і триває після їх закінчення. Через особливість методів і завдань психологічна війна не вписується у звичайні концепції війни [8]. Ця робота Пола Лайнбарджера вплинула на подальші дослідження цього явища. У ній приділялася увага не тільки теоретичним, але і практичним питанням здійснення психологічних операцій.

Під час «холодної війни» на практиці було застосовано багато з того, про що писав Пол Лайнбарджер. У 1958 році на засіданні Британського координаційного комітету оборони був зроблений огляд декількох операцій психологічної війни, проведених у період ранньої «холодної війни». «Проголошене» завершення «холодної війни» не означало припинення використання психологічних методів впливу колишніх її учасників. У Радянському Союзі ще у 1940 році був створений спеціальний відділ пропаганди серед військ і населення супротивника Головного управління політичної пропаганди Червоної армії (пізніше – Сьоме спеціальне управління Головного політичного управління Радянської Армії та Військово-Морського Флоту). Згодом був створений відділ спецпропаганди (психологічної війни).

У 2013 році В. Герасимов, начальник Генерального штабу Збройних сил Російської Федерації, відмітив зростання ролі невійськових засобів досягнення політичних і стратегічних цілей. Ці невійськові засоби досягнення цілей наряду з військовими використовуються в гібридній війні проти України. Але, очевидно, Росія проводила певні психологічні операції задовго до окупації частини території України. Сучасна психологічна війна є високотехнологічною. Нині сили психологічних операцій (ПсО) Російської федерації складаються з декількох компонентів: сили та засоби ПсО військових формувань та спецслужб; цивільні державні структури та цивільні недержавні структури (підконтрольні уряду), релігійні організації, які залучені до проведення інформаційних операцій [9].

Російський вчений Д.Кравцов у статті «Інформаційно-психологічна зброя як засіб забезпечення захисту національних інтересів держави» (2017) перераховує основні заходи інформаційно-психологічної операції. Серед них він називає і такі:

- психологічний вплив на різні соціальні групи з метою делегітимації населенням чинного політичного режиму;
- формування ідеологічних розбіжностей в середовищі населення сторони, що протидіє, культивування сепаратизму, екстремізму і революціонізму під хибними гаслами;
- поширення відомостей, що ганьблять політичних лідерів держави, що протидіє та ін. [10, с.81-82]

Вочевидь в Україні ці заходи інформаційно-психологічних операцій здійснювалися і здійснюються нині. Інформаційно-психологічні операції проводяться з використання не тільки російських ЗМІ, але і «українських». Скритий контроль Росії над частиною формальних та неформальних інформаційних потоків в Україні підриває безпеку України. Полегшує досягнення мети психологічної війни ряд чинників: хоча нині в Україні існує багато наукових досліджень психологічної війни (психологічних операцій), однак вони не є комплексними; розуміння цього явища не достатньо для захисту від нього. Напрацьовані методи, способи боротьби, підготовлені кадри є важливими умовами ефективного захисту в психологічній війні; важливою умовою протистоянню в психологічній війні є сформованість політичної нації. Існування різних ідентифікацій, збереження старих стереотипів у частини населення України, як то «братній народ», некритичність мислення полегшує виконання завдань державі, яка веде таку війну. Тому важливими є ще і громадянська просвіта, виховання патріотизму.

Країна, що проводить агресивну зовнішню політику проти країни, що дотримується міжнародного права, завжди має переваги. Ситуація може суттєво змінитися за умови, що цілі та наміри країни-агресора стають зрозумілими не тільки політичній еліті, але і суспільству. А для цього потрібно швидко реагувати на ту інформацію, яка є неправдивою та представляє загрозу безпеці країни. Провокування безладів, радикалізація суспільства за допомогою «невійськових засобів», шляхом поширення неправдивої інформації, маніпуляцій – сьогодні є ефективними видами «зброї» в гібридній війні.

Деякі українські політики часом самі допомагають ворогу тим, що своїми заявами, діями розколюють суспільство. В умовах гібридної війни такі технології отримання електоральної підтримки є недопустимими. Будь-яка дестабілізація ситуації в країні буде використана в цілях країни-агресора. Рівень загрози держави має спонукати до об'єднання всіх патріотичних політичних сил.

Отже, метою психологічної війни є вплив не тільки на військових, але і на цивільне населення країни-жертви такої війни. Сучасні методи впливу, що використовуються в психологічній війні, є настільки досконаліми, що об'єкти такого впливу можуть не помічати та не усвідомлювати його.

Інформаційне суспільство полегшило отримання потрібної інформації про кожну людину, що є користувачем Інтернету – про її уподобання, настрої, політичні уподобання. Це дозволяє підбирати та поширювати ту інформацію, наприклад, через соціальні мережі, яка з великою мірою ймовірності вплине не тільки на свідомість, почуття, але і на поведінку отримувачів цієї інформації. Психологічна війна здатна привести до трансформації політичного режиму, перегляду цінностей суспільства, як то цінності свободи, перш за все свободи слова. Вже сьогодні науковці та політики ведуть дискусії щодо співвідношення цінностей безпеки та свободи. Важливо здійснення ряд заходів для посилення інформаційної безпеки держави, в тому числі розробити та використовувати на практиці сучасні технології моніторингу інформаційного простору.

Бібліографічний список:

1. Prier J. (2017) Commanding the Trend: Social Media as Information Warfare. Strategic Studies Quarterly. Vol. 11, No. 4. pp. 50-85. https://www.airuniversity.af.edu/Portals/10/SSQ/documents/Volume-11_Issue-4/Prier.pdf (дата звернення: 24.12.2020).
2. Aro J. (2016) The cyberspace war: propaganda and trolling as warfare tools European, p. 121–132. URL: <https://link.springer.com/article/10.1007/s12290-016-0395-5> (дата звернення: 14.01.2021).
3. Golovchenko Y., Hartmann M., Adler-Nissen R. (2018) State, media and civil society in the information warfare over Ukraine: citizen curators of digital disinformation International Affairs, Volume 94, Issue 5, P. 975–994. <https://academic.oup.com/ia/article/94/5/975/5092080> (дата звернення: 19.01.2021).
4. Ralph D. Thieleb (2015) Crisis in Ukraine: the emergence of hybrid warfare, ISPSW Strategy Series, No. 347 URL: https://www.files.ethz.ch/isn/190792/347_Thiele_RINSA.pdf (дата звернення: 20.01.2021).
5. Кант И. К вечному миру. URL: http://www.civisbook.ru/files/File/Kant.K_vechnomu_miru.pdf (дата звернення: 25.01.2021).
6. Ольшанский Д. Психологическая война. Приемы психологической войны URL: <https://psyfactor.org/lib/psywar41.htm> (дата звернення: 19.01.2020).
7. Ласвель Г. Техника пропаганды в мировой войне. URL: https://cardkit.ru/sites/default/files/page/files/tehnika_propagandi_v_mirovoy_voyne_file.pdf (дата звернення: 19.01.2021).
8. Лайнбарджер П. Психологическая война. Теория и практика обработки массового сознания. URL: <https://www.litres.ru/p-m-laynbardzher/psihologicheskaya-voyna-teoriya-i-praktika-obrabotki-mass-chitat-onlayn/> (дата звернення: 28.01.2021).
9. Підрозділи психологічних операцій російської армії. URL: <https://mil.in.ua/uk/articles/pidrozdily-psyhologichnyh-operatsij-rosijskoyi-armiyi/> (дата звернення: 11.01.2021).
10. Кравцов Д.Н. (2017) Информационно-психологическое оружие как средство обеспечения защиты национальных интересов государства. Communicology.2017. Vol.5. No.3 <http://www.Communicology.2017.Vol.5.No.3.P.78-89>. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/informatsionno-psiologicheskoe-oruzhie-kak-sredstvo-obespecheniya-zaschity-natsionalnyh-interesov-gosudarstva> (дата звернення: 15.01.2021).

References:

1. Prier J. (2017) Commanding the Trend: Social Media as Information Warfare. *Strategic Studies Quarterly*. Vol. 11. No. 4. pp. 50-85. https://www.airuniversity.af.edu/Portals/10/SSQ/documents/Volume-11_Issue-4/Prier.pdf (data zvernennya: 24.12.2020).
2. Aro J. (2016) The cyberspace war: propaganda and trolling as warfare tools *European*. p. 121–132. URL: <https://link.springer.com/article/10.1007/s12290-016-0395-5> (data zvernennya: 14.01.2021).
3. Golovchenko Y., Hartmann M., Adler-Nissen R. (2018) State, media and civil society in the information warfare over Ukraine: citizen curators of digital disinformation *International Affairs*. Volume 94. Issue 5. P. 975–994. <https://academic.oup.com/ia/article/94/5/975/5092080> (data zvernennya: 19.01.2021).
4. Ralph D. Thieleb (2015) Crisis in Ukraine: the emergence of hybrid warfare. *ISPSW Strategy Series*. No. 347 URL: https://www.files.ethz.ch/isn/190792/347_Thiele_RINSA.pdf (data zvernennya: 20.01.2021).
5. Kant I. K vechnomu miru. URL: http://www.civisbook.ru/files/File/Kant.K_vechnomu_miru.pdf (data zvernennya: 25.01.2021).
6. Olshanskiy D. Psikhologicheskaya voyna. Priyemy psikhologicheskoy voyny URL: <https://psyfactor.org/lib/psywar41.htm> (data zvernennya: 19.01.2020).
7. Lasvel G. Tekhnika propagandy v mirovoy voyne. URL: https://cardkit.ru/sites/default/files/page/files/tehnika_propagandi_v_mirovoy_voyne_file.pdf (data zvernennya: 19.01.2021).
8. Laynbardzher P. Psikhologicheskaya voyna. Teoriya i praktika obrabotki massovogo soznaniya. URL: <https://www.litres.ru/p-m-laynbardzher/psihologicheskaya-voyna-teoriya-i-praktika-obrabotki-mass/chitat-onlayn/> (data zvernennya: 28.01.2021).
9. Pidrozdiy psykhologichnykh operatsii rosiiskoi armii. URL: <https://mil.in.ua/uk/articles/pidrozdiy-psykhologichnykh-operatsij-rosijskoyi-armiyi/> (data zvernennya: 11.01.2021).
10. Kravtsov D.N. (2017) Informatsionno-psikhologicheskoye oruzhiye kak sredstvo obespecheniya zashchity natsionalnykh interesov gosudarstva. *Communicology.2017.Vol.5. No.3* <http://www.Communicology.2017.Vol.5.No.3>. R. 78-89. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/informatsionno-psihologicheskoe-oruzhie-kak-sredstvo-obespecheniya-zashchity-natsionalnyh-interesov-gosudarstva>(data zvernennya: 15.01.2021).

Kindratets O. M. Psychological War as an Element of Hybrid War

The article provides an overview of research into the psychological aspects of war in the past. The growing interest of scientists to the problem of psychological warfare during the world wars and in the post-war period is indicated.

A certain difference between the concepts of "information war" and "psychological warfare". The features of psychological warfare are revealed. It is noted that the methods of conducting information warfare have changed and have been constantly improved, as have the methods of psychological influence.

Attention is drawn to the fact that the use of psychological methods of influencing the population and the military of a country against which a psychological war is being waged, indirectly leads to a drop in trust between countries, a weakening of the international security system.

The high-tech nature of modern psychological wars is noted. The tendency of the growth of threats to the security of the state in the conditions of using modern information technologies in psychological warfare is indicated. The author points out the possibility of using the Internet by unfriendly states for cross-border informational influence in order to form a certain public opinion regarding state policy, political leaders, violation of political stability, and the like.

The purpose of using the psychological influence of a hostile state on the population of the country against which a hybrid war is being waged has been determined. Attention is drawn to the importance of researching methods and methods of conducting psychological warfare for the sake of improving protection against it. The factors that weaken the possibilities of protecting the security of Ukraine in the conditions of psychological warfare are considered, which is a component of the hybride war, in particular the existence of various identifications in the Ukrainian society, the preservation of old stereotypes among a part of the population and uncritical thinking.

Keywords: *psychological warfare, information warfare, information-psychological operations, information-psychological weapons, hybrid warfare, information security.*

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0392-4941>

Мельник Ю. П., Одеська районна рада Одеської області

СТАНОВЛЕННЯ ІНСТИТУТУ ПОЛІТИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В КОНТЕКСТІ СУСПІЛЬНИХ ТА ОСОБИСТИХ ІНТЕРЕСІВ В ПЕРІОД НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

Проведення дослідження динаміки становлення політичної відповідальності в контексті особистих та суспільних інтересів, перш за все, поєднується з розумінням зміни акцентів в взаємній відповідальності органів публічної влади, політичних партій, інститутів громадянського суспільства, громадян та відгуку у вигляді рівня суспільної довіри, громадської активності, протестних суспільних настроїв та рівня задоволення життям в залежності від проведення вказаних змін та впровадження державних реформ. З метою з'ясування ступеню ефективності політичної відповідальності першочерговому дослідженню підлягають динаміка своєчасності її прояву та вивчення суспільної реакції за вищевказаними критеріями.

Встановлено, що в залежності від зміщення державно-управлінських акцентів в бік парламентсько-президентської чи президентсько-парламентської форми правління в Україні, змінювалися й інструменти, процедура та розподіл політичної відповідальності та, як наслідок, підзвітність та підпорядкованість суб'єктів політичної системи. Вказані «зміщення акцентів», першочергово, були обґрунтовані вимогами політичної ситуації всередині країни, суспільними настроями, декларуванням різних векторів розвитку внутрішньої та зовнішньої політики та прийняттям за основу ставлення міжнародних організацій до внутрішніх подій та рішень.

Вивчення особливостей становлення політичної відповідальності в період незалежності України, надало змогу встановити п'ять періодів зміни інструментального апарату політичної відповідальності, які напряду пов'язані із зміною форми державного правління.

В результаті проведеного дослідження були виокремлені два раніше не вказаних в науковій літературі види політичної відповідальності – зміна форми державного правління, як політична відповідальність попередньої влади, люстрацію як інструмент політичної відповідальності державних службовців.

Ключові слова: політична відповідальність, суспільні та особисті інтереси, державне правління, політичний інститут, політична система,

Розвиток української соціально-політичної системи за демократичними принципами на засадах ліберальної, правової, соціальної держави, перетворює на одне із основних сучасних завдань дотримання гармонійного стану суспільних та особистих інтересів за допомогою державних та позадержавних механізмів та інструментів управління на основі природних зв'язків особистості та суспільства за горизонтальним та вертикальним принципами. Одним із універсальних засобів впливу на гармонійний стан суспільних та особистих інтересів, який поєднує державну та позадержавну складові, є політична відповідальність. В вказаному контексті вивчення розвитку інституту політичної відповідальності в контексті змін суспільних настроїв українського населення з метою вибору правильних шляхів її подальшого вдосконалення набуває особливої актуальності.

Мета та завдання. Вивчити основні етапи становлення політичної відповідальності в контексті змін рівня довіри, рівня задоволення життям, громадської активності та протестних настроїв населення в період незалежності України.

Методи дослідження. Методологічна основу дослідження складають інституційний та системний підходи, історичний та порівняльний методи. На основі інституційного та системного підходу було виокремлено коло суб'єктів та основні інститути політичної відповідальності, з'ясовані її основні інструменти. Історичний метод досліджень був застосований при виокремленні основних етапів розвитку політичної відповідальності. Порівняльний метод дослідження використовувався при проведенні аналізу співвідношення рівнів довіри інститутам влади та громадянського суспільства та протестних настроїв населення.

Виклад основного матеріалу. Початком першого періоду становлення політичної відповідальності в період незалежності України на рівні публічної влади та громадянського суспільства, можливо вважати запровадження інституту Президента з введенням в дію Закону УСРС від 5 липня 1991 р. «Про Президента Української РСР», що змінило вектори політичної відповідальності між органами публічної влади, створивши між ними конкуренцію, системну «залежність та підзвітність».

На законодавчому рівні був введений інститут імпічменту Президента за поданням Верховної Ради України з наступним розглядом Конституційним судом України. Президент отримав повноваження представляти визначений законом склад Кабінету Міністрів України та представляти і вносити пропозиції про звільнення Прем'єр-міністра України за погодженням з Верховною Радою України, мав право вето щодо законодавчих актів Верховної Ради України, мав право скасовувати акти Кабінету Міністрів, акти міністерств, органів виконавчої влади. У свою чергу Прем'єр-міністр мав право подання щодо призначення та звільнення інших членів Кабінету Міністрів. Таким чином, відповідно до архітектури розподілу підзвітності та контролю поміж органами публічної влади, була запроваджена парламентсько-президентська форма правління.

Інструментами політичної відповідальності органів публічної влади стали імпічмент, законодавче вето, скасування актів Кабінету, міністерств та органів виконавчої влади, примусове звільнення складу Кабінету міністрів України. Розпуск Верховної Ради України та законодавча ініціатива Президента України взагалі не передбачались.

Проведення перших парламентських та місцевих виборів в Україні відбулося на основі тимчасових Положень та згодом прийнятою Постановою Президії Верховної Ради України «Про порядок реєстрації громадських організацій» від 14 листопада 1990 р. Вказані дії були викликані гострою необхідністю зниження суспільної політичної напруги. Прийняття зазначених нормативних актів та запровадження багатопартійності на легітимній основі були інструментами підвищення суспільної довіри владі та гармонізації інтересів.

Прийняття доповнень до Конституції УРСР в 1992 р. остаточно легалізувало політичні об'єднання, проголосив право громадян України на них в ст. 32. Деталізував вказані положення Закон України «Про об'єднання громадян» від 16 червня 1992 р. Крім офіційного визначення, політичні партії отримали всеукраїнський статус. Порядок створення передбачав реєстрацію в Міністерстві юстиції України з подачею уставу, програми та підтримкою початку діяльності 1000 громадян України, які мають виборче право та обов'язок публікувати свої бюджети для загального відома, відповідальність за порушення фінансової дисципліни, також передбачалися штраф, тимчасова заборона окремих видів діяльності та розпуск у разі зменшення кількості членів політичної партії до числа, яке менше за визначене законодавством.

Інструментами політичної відповідальності політичних партій на першому етапі створення багатопартійної системи в Україні стали фінансове звітування, заборона проведення масових акцій, як можливих проявів національної та політичної нетерпимості, заборона видавничої діяльності з пропаганди фашизму та руйнування політичного устрою чи суверенітету, примусовий розпуск з причини втрати основної мети політичних партій – об'єднання громадян та представлення інтересів народу.

Слід зазначити, що на рівень гармонійності особистих та суспільних інтересів в українському суспільстві на початку 90-х років, за часів правління Президента Л. Кравчука, впливало багато факторів, від попередньої багаторічної ідеології та сформованого рівня суспільної та політичної культури, ціннісних вимірів, ідеалізації завжди правильного вибору реалізації політики державною владою до економічного занепаду, початку формування політичних еліт та груп інтересів, утвердження корупції як постійного явища в українському суспільстві.

З причини існування ярко вираженого незадоволення рівнем життя з початку 90-х років та не досягнення рівноваги інтересів та суспільного балансу завдяки політичним перебудовам, хибного розподілу політичної відповідальності поміж інститутом Президента та Верховною радою, розпочався конфлікт інтересів основних суб'єктів органів публічної влади, що на фоні економічної та суспільної кризи вилився в шахтарські страйки.

З метою узгодження вказаної ситуації та стабілізації суспільної та урядової рівноваги, 8 червня 1995 р., поміж новообраним Президентом України Л. Кучмою та Верховною Радою України в особі О. Мороза був підписаний Конституційний договір про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України, підписання якого стало початком другого періоду перерозподілу застосування інструментів політичної відповідальності в період незалежності України.

Згідно положень вказаного Договору, була запроваджена президентсько-парламентська форма правління, що виявилася в значному посиленні інституту Президента – одноособове формування та очолення Кабінету Міністрів України, ускладнення процедури політичної відповідальності Верховної Ради України у разі застосування вето президентом України (зняття вето у разі повторного голосування простої більшості складу Верховної Ради було змінено на 2/3 від її фактичного складу), право одноособового скасування актів Кабінету Міністрів України та центральних та місцевих органів державної виконавчої влади.

Попре вказаного, була збережена процедура політичної відповідальності Президента у вигляді імпічменту та введено вето указів Президента України Верховною Радою з одночасним поданням до Конституційного суду. Політична відповідальність кабінету Міністрів України набула подвійного статусу перед Президентом та перед Верховною Радою України, яка могла оголосити вотум недовіри всьому складу Кабінету Міністрів України.

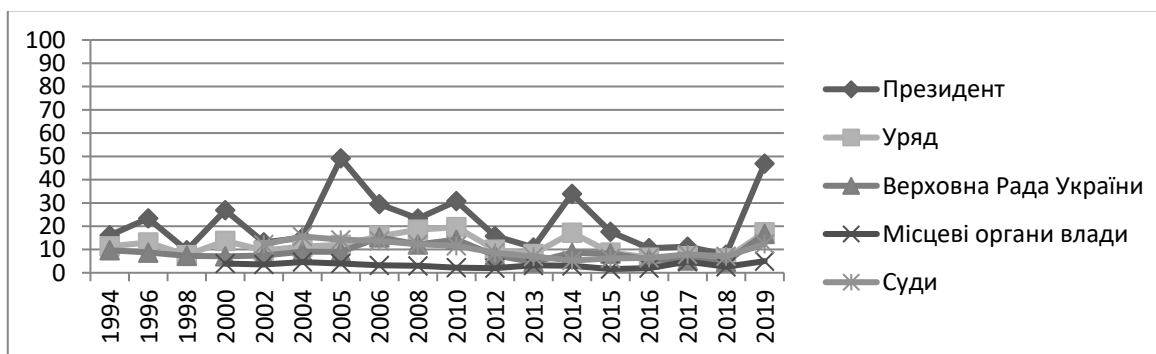
З прийняттям 28 червня 1996 р. Конституції України Президент втратив статус глави виконавчої влади та Кабінету Міністрів України. За Президентом зберігалось право ініціативи призначення та відставки Прем'єр-Міністра за погодженням з Верховною Радою України, яка передбачала відставку всього складу уряду, скасування актів Кабінету Міністрів України. Призначення та відставка складу уряду, керівників центральних органів виконавчої влади та голів місцевих державних рай адміністрацій відбувалося за поданням Прем'єр-міністра з наступним погодженням Президента України. Кабінет Міністрів одночасно був підзвітний Президенту України та Верховній Раді України, яка отримала право висловлення недовіри Кабінету Міністрів України більшістю від свого конституційного складу за рішенням Президента України.

Тенденціями зміщеннями акцентів політичної відповідальності на користь Президента стали: ускладнення зняття вето Президента шляхом збільшення кількості голосів при повторному голосуванні Верховної Ради України; скасування права Верховної Ради України ветоуати укази Президента України; наділення Президента правом розпуску Верховної Ради України; одночасне ускладнення процедури імпічменту – зміни підстав імпічменту з «порушення Конституції та інших законів» на «вчинення державної зради або іншого злочину», встановлення кількості народних депутатів, які можуть розпочати процедуру імпічменту – більшість від конституційного складу Верховної Ради України, прийняття рішення про звинувачення Президента з голосуванням за нього народних депутатів в кількості не менше 2/3 від конституційного складу Верховної Ради України, запровадження додатково спеціальної слідчої комісії окрім висновку Конституційного суду України.

Динаміка рівня довіри до Президента України за роки незалежності України, свідчить про ріст довіри на початку строку його каденцій, та спаду рівня довіри як оцінки результату його діяльності після першого року правління, що, скоріше, свідчить про суспільну відмову від завищених очікувань покращення політичного та економічного стану країни, ніж про падіння реального рівня довіри до провладних інститутів.

Необхідно зауважити, що взагалі рівень суспільної довіри в Україні до інститутів влади в порівнянні з іншими країнами світу знаходиться на низькому рівні. В літературі цей факт пояснюється трансформаційним суспільним станом, впливом ідеології СРСР та нестійким політичним та економічним положенням, негативним впливом ЗМІ. Попри вказане, існують певні взаємозалежності поміж рівнем довіри до всіх публічних інститутів.

Спостерігається також загальна залежність позитивного коливання рівня довіри всіх державних інститутів в залежності від проведення виборів Президента України (Мал. 1).

Мал. 1. Рівень суспільної довіри органам публічної влади за сумарним показником (Статистичні данні Інституту соціології НАН України) [1].

Перш за все, це пояснюється тим, що створення України на тлі спадку СРСР, очолення посади Голови держави професійними політиками до 2019 р., персоніфікувало завищену політичну відповідальність Президента країни, що втілювалося не тільки в психологічній свідомості українців, а й в періодичних спробах консолідації владних президентських повноважень.

Як результат, неконституційними інструментами політичної відповідальності Президентів України за час її незалежності стали шахтерський страйк 1993 р., Помаранчева революція 2004 р., Євромайдан 2013 р., Революція гідності 2014 р. та непереобрання на другий термін шляхом програшу виборів.

Необхідно підкреслити, що рівень суспільної довіри Верховній Раді України залишається досить низьким до моменту запровадження у другий раз парламентсько-президентської форми правління в 2004 р. О. Вишняк зазначає, що попри виборів до Верховної Ради України в 1994, 1998, 2002 рр. сплеск довіри до цього суб'єкту публічної влади не відбувся. Вказане пояснюється тим, що Верховна Рада України мала обмежені повноваження щодо формування Кабінету Міністрів України. Після їх набуття з введенням парламентсько-президентської форми правління, спостерігалось незначне підвищення рівню довіри до Верховної Ради [2, с.37].

Впливовими факторами заниженого рівня довіри до складу Верховної Ради України можуть також вважатися формування її складу переважно із представників олігархату, історичне формування незмінного сегменту народних депутатів всіх її скликань, відсутність розпуску, який був майже незмінний після проведення позачергових виборів 1994 р. аж до 2007 р.

Дослідження рівня суспільної довіри до Кабінету Міністрів України теж нашттовхує на висновки щодо взаємозалежності рівня довіри від проведення Президентських виборів, не дивлячись на постійне застосування інструментів політичної відповідальності за період незалежності: неоднократні зміни складу уряду, висловлення недовіри, розпуск, зміна його підзвітності, підконтрольності, процедури формування тощо.

Ще одним відомим актором в балансі особистих та суспільних інтересів, який має вагомий вплив на формування органів публічної влади є, як зазначалося у другому розділі дисертаційного дослідження, Конституційний суд України. Суспільна довіра до Конституційного суду трималася на рівні вищому за довіру до інших суб'єктів публічної влади, але його становище значно погіршилося з його остаточною політизацією в середині 2000 років [2, с. 38].

Введення більш складної системи підзвітності та підконтрольності органів публічної влади Конституцією 1996 р. повинно було відобразитися зростанням рівня суспільної довіри та підтримки діяльності діючої влади, гармонізацією відносин поміж інститутами влади та суспільством, але завдяки зовнішнім та внутрішнім факторам на фоні Конституційних змін відбулися інші процеси, що й підтверджується вищенаведеними статистичними даними.

Правління Президента в вказаний період, ґрунтувалось не тільки на політичному та законодавчому балансі інтересів, а й на особистих домовленостях з декількома групами інтересів, що й створювали значну противагу на вагах балансу особистих та суспільних інтересів. Порушений політичний баланс інтересів провладної еліти, суспільства й особистості створив передумови застосування самої жорсткої форми прояву дисбалансу владних і суспільних відносин – революційних дій та, як наслідок, зміни форми правління, яке теж в контексті дослідження динаміки змін в українському державотворенні можливо віднести до інструментів політичної відповідальності.

Збільшення рівня відмітки показників суспільних опитувань щодо довіри органам публічної влади «зовсім не довіряю» до середньовзвешаного відсотку 35, говорило про початок кризи довіри в 2000 році.

Інструментом балансування суспільних та особистих інтересів було обрано проведення референдуму. Всеукраїнська народна точка зору, яка повинна була відобразитися на Конституційному рівні, та могла би вважатися понесенням фактичної політичної відповідальності Верховною Радою України, при тотальному звинуваченні державних службовців в корупції та бездіяльності, неодмінно стала фактором гармонізації суспільних та особистих інтересів в 2000 р. та піднесення рівня довіри до інститутів державної влади.

Але Верховна Рада України проголосувала проти впровадження результатів референдуму, за якими скорочувався її склад та зміцнювався інститут Президента України, а згодом, 8 грудня 2004 р., у зв'язку із прийняттям змін до Конституції України, була запроваджена парламентсько-президентська форма правління. Вказані події можливо вважати початком третього етапу застосування інструментів політичної відповідальності на державному рівні.

У зв'язку із зазначеними змінами відбувся перерозподіл функціонального навантаження щодо призначення складу Кабінету Міністрів України та Прем'єр-міністра України на користь Верховної

Ради України, переглянута процедура його відставки та розпуск складу уряду – за пропозицією Президента та голосування за розпуск не менш ніж 1/3 від складу парламенту чи прийняття рішення 2/3 від складу парламенту. За Президентом зберігалось право розпуску парламенту після проведення консультацій з Головою Верховної Ради України, була введена партійна відповідальність народного депутату, індемнітет та фактично необмежена депутатська недоторканість. Право Президента щодо скасування актів уряду було збереження у вигляді права на призупинення актів уряду із паралельним зверненням до Конституційного суду.

Не дивлячись на суттєві перебудови та децентралізацію занадто консолідованої Президентської влади на Конституційному рівні, з 22 листопада 2004 р. по 23 січня 2005 р. на території України відбулось застосування самої жорсткої форми непокори – революційні дії, які мали класичні риси «кольорової» революції.

Продовженням становлення інституту політичної відповідальності, стало обрання 23 січня 2005 р. В. Ющенко на посаду Президента країни. В умовах запровадження парламентсько-президентської форми правління, яка повинна була спрямувати деконцентрацію влади, політична ситуація в країні зазнала коливаний, що призвели до нових більш жорстких змін.

Необхідно зазначити, що за період правління В. Ющенко конституційна форма політичної відповідальності застосовувалась неодноразово до Кабінету Міністрів України, а в 2006 р. були проведені позачергові вибори до Верховної Ради України з причини її розпуску із-за неможливості своєчасного формування коаліції.

Ю. Мацієвський вказує, що, з метою удержання влади в своїх руках, в умовах протистояння з Пример-міністром, В. Ющенко посилив повноваження Секретаря Ради Національної безпеки та пішов на тактичний союз з «регіоналами» – 22 вересня 2005 р. був підписаний «Меморандум порозуміння між владою та опозицією». Формування коаліційної опозиції закінчилося підписанням Універсалу 3 серпня 2006р. між Президентом, Прем'єром, Головою Верховної Ради України та всіх депутатських фракцій, який в результаті перетворив В.Януковича на ключового гравця [3, с. 289-290].

Попри підписання політичних угод між конфронтуючими політичними сторонами, майже весь термін президентства В. Ющенко відбувалося парламентсько-президентське та урядово-президентське протистояння. За вказаний період Президент звертався до Конституційного суду України понад 100 разів [4, с. 52]. Лобіювання Президентських інтересів закінчилося політичним програшем на виборах 2010 р., що й стало основним інструментом політичної відповідальності Президента.

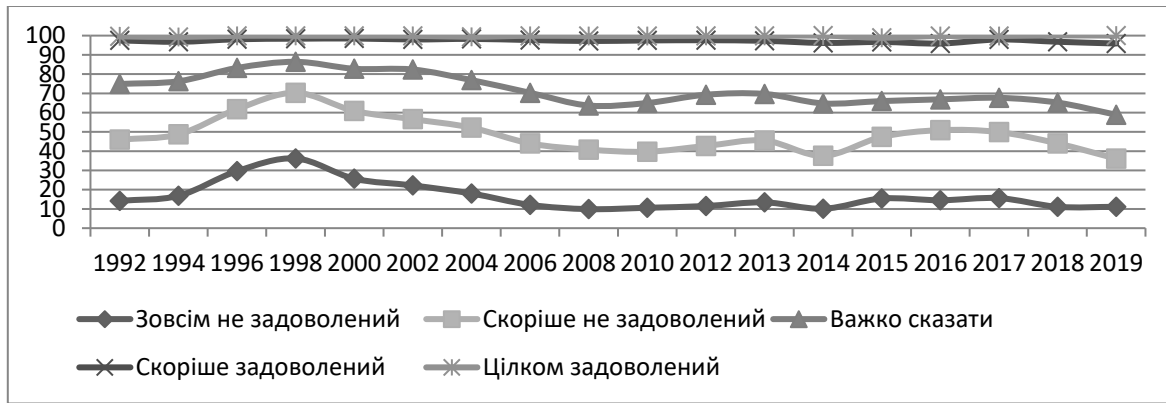
Не дивлячись на попередній регіональний конфлікт інтересів в українському суспільстві, 25 січня 2010 р. відбулася інавгурація В. Януковича, президентство якого закінчилося Революцією Гідності.

Необхідно відмітити, що середній бал рівня суспільної довіри до органів публічної влади помітно зріс одразу після обрання нового Президенту, але почав знижатися до пікової відмітки к кінцю 2013 р.

Поясненням вказаної тенденції може стати довід щодо посилення політики консолідації влади в руках Президента як і за часів Л. Кучми. Крім того, за Рішенням Конституційного Суду України від 30 вересня 2010 р., де-факто була повернена в дію Конституція 1996 р., відбулася зміна форми державного правління на президентсько-парламентську, перевагою якою було те, що вона не потребувала створення коаліції. З вказаними подіями можливо зв'язати початок четвертого етапу розвитку політичної відповідальності. Політичний баланс в системі органів публічної влади почав ґрунтуватися за жорстким вертикальним принципом, основаним на делегуванні повноважень за принципом дружби та спорідненості, який в ЗМІ та наукових дослідженнях отримав назву «кумовства» та «клієнтілізму».

Крім того, формування авторитарних принципів побудови влади посилювалось з виграшем місцевих виборів пропрезидентською партією та проведенням судової реформа, яка, фактично, заклала систему тотального контролю українських судів. Результати місцевих виборів та перерозподіл повноважень Кабінету Міністрів України щодо перерозподілу бюджету в 2011 р., надали можливість здійснення Президентом практично повного контролю виконавчої гілки влади.

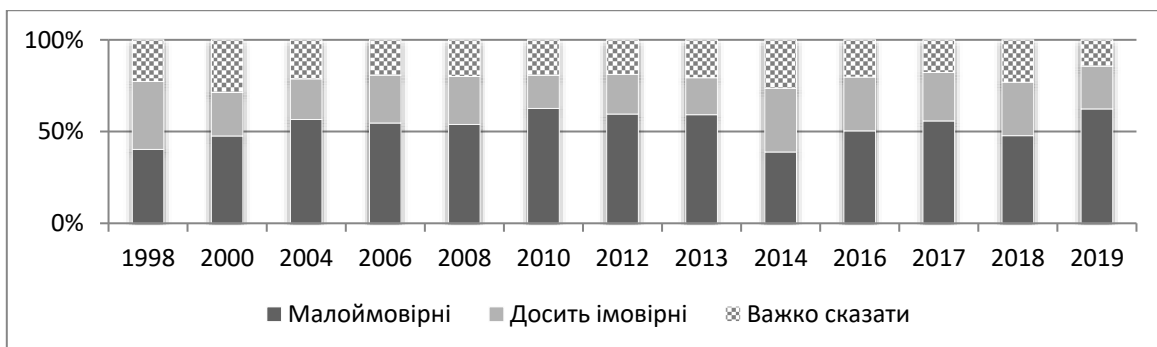
Вказане, на фоні суспільного конфлікту поглядів на спрямування зовнішньої та внутрішньої політики, релігійних переваг, росту корупції, обмеження свободи слова, стали умовами настання всеукраїнської політичної кризи та, як слідство, застосування політичної відповідальності у вигляді революційних дій на фоні суспільного незадоволення життям (Мал. 2).

**Мал. 2. Суспільне задоволення життям загалом
(Статистичні данні Інституту соціології НАН України) [1].**

Серед причин Євромайдану сучасні науковці вказують орієнтацію Півдня та Сходу країни на економічні зв'язки з Росією [5], що спричинило нерівномірний регіональний розвиток, обмеження демократичних прав та свобод [6], фальсифікація виборчого процесу, зростання соціальної напруги (політичну ситуацію вважають напруженою від 50% опитаних в 1998 р., 64% в 2010р, критичною 55% в 2014 та 13,5 % в 2019) тощо.

Вказане відобразилося й в загальному рісті протестних настроїв населення (Мал. 3).

**Мал. 3. Суспільна думка щодо масових виступів у власному місті (селі)
проти падіння рівня життя, на захист своїх прав (%)
(Статистичні данні Інституту соціології НАН України) [1].**

Одним з основних інструментів політичної відповідальності 2014 р. стало не переобрання В. Януковича на другий термін в результаті його «побігу» з території України, констатація його «самовідсторонення» Верховною Радою України та шляхом простого голосування повернення до положень Конституції 2004 р., тобто до парламентсько-президентської форми правління, формування коаліції, призначення нового складу уряду та О. Турчинова виконуючим обов'язки Президента країни.

Необхідно відмітити, що в вказаній складній політичній ситуації відбулось перевищення повноважень Верховної Ради України та застосування ще одного виду конституційної політичної відповідальності – призначення позачергових виборів Президента.

25 травня 2014 р. Президентом було обрано П. Порошенко, який одразу розпочав підготовку реформи децентралізації влади та вніс на розгляд законопроект «Про внесення змін до Конституції (в частині децентралізації влади)». 1 квітня 2015 р. кабінет Міністрів України своїм розпорядженням схвалив концепцію «Про схвалення Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні» [7].

Ще одним вагомим досягненням Президента стала боротьба з корупцією та створення Національного антикорупційного бюро, Спеціалізованої антикорупційної прокуратури, Національного агентства з питань запобігання корупції, Антикорупційного суду. Необхідно

підкреслити, що за вимірами Transparency International Індекс сприйняття корупції в Україні за часів В. Януковича почав стрімко підійматися.

Також була запроваджена люстрація згідно із Законом України «Про очищення влади», що вступив в силу в жовтні 2014 р. [8], яку теж можливо вважати інструментом політичної відповідальності посадовців щодо обмеження доступу на зайняття державних посад, що у зв'язку із суспільним розумінням справедливості повинно було позитивно відобразитися на гармонійному стані інтересів суспільства та особистості.

Отримання Томасу про автокефалію Українською Православною церквою 6 січня 2019 р., додатково повинно було відіграти позитивну роль в піднесенні довіри до Президента П. Порошенка шляхом вирішення питань майнового характеру, збільшення кількості церков, монастирів та приходів Української православної церкви. Але в вказаний рік можливо було тільки спостерігати зниження рівня довіри до інституту Президента та релігійних організацій.

Не дивлячись на вказані дії, П. Порошенко хоча й, очевидно, намагався розпочати реформи, але зниження економічного добробуту населення, військові дії, звинувачення в популізмі запровадження антикорупційних заходів призвели до програшу ним виборів 2019 р. та переорієнтацією виборців на нову кандидатуру на політичній арені.

Висновки. Таким чином, дослідження динаміки застосування інструментів політичної відповідальності та її впливу на гармонізацію суспільних та особистих інтересів, свідчить про необхідність узгодження системи інструментів конституційної політичної відповідальності, яка першочергово залежить від розподілу владних повноважень поміж інститутами державної влади та від форми державного правління. Проведене дослідження надало змогу встановити п'ять періодів зміни інструментального апарату політичної відповідальності за період незалежності України, які тісно пов'язані із зміною форми правління.

Вивчення практичного застосування політичної відповідальності в контексті політичних змін на території України, дозволило виокремити два нових види політичної відповідальності – зміна форми державного правління, як політична відповідальність попередньої влади, люстрацію як інструмент політичної відповідальності державних службовців. Також було встановлено, що частіше всього піддається політичній відповідальності Кабінет Міністрів України.

Аналіз суспільної думки в динаміці, проведений на основі дослідження рівня суспільної довіри, громадської активності, протестних суспільних настроїв та рівня задоволення життям українського суспільства за роки незалежності, показав, що рівень довіри українського суспільства до інститутів державної влади та громадянського суспільства тісно пов'язаний із застосуванням неконституційного позадержавного інструменту політичної відповідальності – суспільним осудом. Дослідження зміни рівня довіри та суспільної активності в контексті застосування конституційних інструментів політичної відповідальності, показало відсутність їх взаємної пов'язаності, та персоніфікацію влади. Таким чином, суттєві зміни рівня довіри українських громадян за період незалежності України залежали від обрання Президента країни та росту протестних настроїв, які двічі закінчилися революційними діями. Вказані висновки ускладнює велика кількість опитуваних, які не можуть визначитися зі своєю точкою зору. Необхідно зазначити, що такий сегмент суспільної невизначеності в своєму відношенні до дій суспільно-політичних інститутів, свідчить про перехідний стан суспільства та не сформованість політичних інститутів взагалі.

Бібліографічний список:

1. Українське суспільство. Моніторинг соціальних змін. Збірник наукових праць. Заснований Інститутом соціології НАН України. Київ, 2019. Вип. 6 (20). 517 с.
2. Вишняк О. Довіра до політичних інститутів: поняття, показники та тенденції змін. Українське суспільство 1992–2010. Соціологічний моніторинг / за ред. В. Ворони, М. Шульги. Київ: Ін-т соціології НАНУ, 2010. С. 24–39.
3. Мацієвський Ю. В. У пастці гібридності: зигзаги трансформацій політичного режиму в Україні (1991-2014) : монографія. Чернівці : Книги – XXI, 2016. 552 с.
4. Кармазіна М. Пріоритети й орієнтири Президента України Віктора Ющенка Аналіз документів (23 січня 2005 р. – 24 лютого 2010 р.). *Політичний менеджмент*. 2010. С.50-67.
5. Антонович І. І. Quo vadis, Україна? *Пространство и время*. 2014. № 2 (16). С. 25–33.
6. Про схвалення Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні: Розпорядження кабінету Міністрів України від 1 квітня 2014 р. № 333-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-%D1%80#Text> (дата звернення: 30.01.2021).
7. Шведа Ю. «Революція гідності» в контексті загальної теорії соціальних революцій. 1 жовтня 2012. URL: https://cathedra.io.ua/s627660/yuriy_shveda._revolyuciya_gidnosti_v_konteksti_zagalnoe_teorie_socialnih_revolyuciy (дата звернення: 30.01.2021).

8. Про очищення влади :Закон України від 16 вересня 2014 р. № 1682-VII. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2014. № 44. ст.2041.

References:

1. Ukrainske suspilstvo. Monitorynh sotsialnykh zmin. Zbirnyk naukovykh prats. Zasnovanyi Instytutom sotsiologii NAN Ukrainy. Kyiv, 2019. Vyp. 6 (20). 517 s.
2. Vyshniak O. Dovira do politychnykh instytutiv: poniattia, pokaznyky ta tendentsii zmin. Ukrainske suspilstvo 1992–2010. Sotsiologichni monitorynh / za red. V. Vorony, M. Shulhy. Kyiv: In-t sotsiologii NANU, 2010. S. 24–39.
3. Matsiievskiy Yu. V. U pastsi hibrydnosti: zygazy transformatsii politychnoho rezhymu v Ukraini (1991–2014) : monohrafiia. Chernivtsi : Knyhy – XXI, 2016. 552 c.
4. Karmazina M. Priorytety y oriientyry Prezydenta Ukrainy Viktora Yushchenka Analiz dokumentiv (23 sichnia 2005 r. – 24 liutoho 2010 r.). Politychnyi menedzhment. 2010. S.50-67.
5. Antonovych Y. Y. Quo vadis, Ukrayna? Prostranstvo y vremena. 2014. № 2 (16). S. 25–33.
6. Pro skhvalennia Kontseptsii reformuvannia mistsevoho samovriaduvannia ta terytorialnoi orhanizatsii vlady v Ukraini: Rozporiadzhennia kabinetu Ministriv Ukrainy vid 1 kvitnia 2014 r. № 333-r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-%D1%80#Text> (data zvernennia: 30.01.2021).
7. Shveda Yu. «Revoliutsiia hidnosti» v konteksti zahalnoi teorii sotsialnykh revoliutsii. 1 zhovtnia 2012. URL: https://cathedra.io.ua/s627660/yuriy_shveda_revolyuciya_gidnosti_v_konteksti_zagalnoe_teorie_socialnih_revolyuciy (data zvernennia: 30.01.2021).
8. Pro ochyshchennia vlady :Zakon Ukrainy vid 16 veresnia 2014 r. № 1682-VII. Vidomosti Verkhovnoi Rady (VVR). 2014. № 44. st.2041.

Melnyk J. P. Political Responsibility Institute Establishment in the Context of Public and Personal Interests During the Ukraine Independence

The study of the dynamics of political responsibility in the context of personal and public interests, first of all, is combined with an understanding of the changing emphasis in the mutual responsibility of public authorities, political parties, civil society institutions, citizens and response in the form of public confidence, public activity, protest public mood and level of life satisfaction depending on the implementation of these changes and the implementation of state reforms. In order to determine the political responsibility effectiveness degree, the dynamics of the timeliness of its manifestation and the public response study according to the above criteria are subject to priority research.

It has been established that depending on the shift of public administration emphasis towards the parliamentary-presidential or presidential-parliamentary form of government in Ukraine, the instruments, procedure and distribution of political responsibility and, as a result, accountability and subordination of political system actors have changed. These «shifts of emphasis» were primarily justified by the requirements of the political situation within the country, public sentiment, declaring various vectors of domestic and foreign policy and taking as a basis the attitude of international organizations to domestic events and decisions.

The study of the peculiarities of political responsibility formation during the period of Ukraine's independence made it possible to establish five periods of change in the instrumental apparatus of political responsibility, which are directly related to the government form change.

As a result of the study, two types of political responsibility not previously mentioned in the scientific literature were identified – changing the form of government as a political responsibility of the previous government, lustration as an instrument of political responsibility of civil servants.

Keywords: *political responsibility, public and personal interests, government, political institution, political system.*

СПІВВІДНОШЕННЯ КОГНІТИВНОГО ПІДХОДУ ТА ЗАСАД ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ ЩОДО НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ (НА ПРИКЛАДІ СРСП І ДЕРЖАВИ ІЗРАЇЛЬ)

Статтю присвячено аналізу змісту когнітивного підходу до трактування національної ідентичності та визначено особливості втілення прикладних висновків з цього підходу до формування національної політики в колишньому СРСП та у сучасній Державі Ізраїль. Не зважаючи на різні масштаби цих держав підставою для співставлення постає надзвичайна національна або національно-релігійна строкатість їх населення та життєва важливість врахування національно-релігійних чинників у державній політиці. В статті окреслено основні підходи до розуміння націоналізм та визначено певні переваги у цьому, які надає когнітивний підхід. Визначено, що когнітивний підхід переключається на «формуючі» та «групуючі» види діяльності, зокрема класифікацію, категоризацію й ідентифікацію та концентрується, значною мірою, на світосприйнятті простих людей. Окреслено ключові поняття при визначенні природи соціальної ідентичності. До них віднесено «соціальну категоризацію», що постає інструментом сегментації, класифікації і впорядкування соціального середовища, «соціальне порівняння», що постає процесом забезпечення міжгрупової диференціації через співставлення ознак, що характерні ін-групі й аут-групі, та «соціальну ідентифікацію», що постає результатом соціального порівняння та обумовлюється соціальними категоріями, до яких відносяться індивіди. Зроблено висновок, що як в СРСП, так і в Державі Ізраїль основою для ідентифікації та самоідентифікації виступає класифікація і категоризація. Вони використовуються для розподілу престижних робочих місць і соціальних позицій, доступу до вищої і престижної середньої освіти тощо. Однак зауважено, що в основі цих державних класифікацій і категоризацій лежать різні підстави – етнічна та територіальна національність у випадку державної національної політики в СРСП, та релігійно-конфесійна приналежність (дещо міксована лінгвістичними та (квазі)етнічними характеристиками) у випадку політики Держави Ізраїль.

Ключові слова: державна національна політика, національна ідентифікація, СРСП. Держава Ізраїль, когнітивний підхід

Як відомо, в основі численних класифікацій теорій нації і націоналізму лежать різні підстави, проте найбільш поширеною залишається двохелементна або трьохелементна (в якій третій елемент фактично проміжний). Найчастіше говорять про модерністські / конструктивістські / інструменталістські / ситуативістські теорії з одного боку, примордіалістські / есенціалістські / перенніалістські теорії – з іншого, та етносимволізм, який нібито їх врівноважує [7].

І все ж, на наш погляд, ця класифікація не здатна вмістити всі дослідницькі підходи до проблем нації і націоналізму, передусім так звані постмодерністські, що хоч і зародились всередині модерністського напрямку, якісно відмінні від нього. Серед постмодерністських підходів можна виділити, зокрема, феміністський (С. Уолбі [10], Г. Слуга [19]), постколоніальний (П. Чаттерджі [12]), постнаціональний (Ю. Габермас [11]), дискурсивний (К. Калхун [6], К. Вердері [4]) дослідження «банальних» націоналістичних практик (М. Білліг [15]), нарешті, когнітивний підхід (Р. Брубейкер [2; 3]).

Як зазначає британський дослідник націоналізму Дж. Бройі, основні труднощі, що перешкоджають чіткому визначенню терміну «націоналізм», полягають у тому, що різні дослідники розуміють під цим терміном доволі різні речі, у першому наближенні: доктрину, політику або почуття. Водночас всі ці підходи мають певні обмеження і жоден з них не може витіснити собою інші [1, с. 201-204].

У цьому напрямку розмірковує й інший знаменитий британський дослідник націоналізму Е. Хобсбаум. Він пропонує починати аналіз «національного питання» з доктрини націоналізму, з того

як націоналісти уявляють собі «націю», але водночас визнає важливість вивчення й так званих національних почуттів [16, с. 5-11]. На його думку, в основі націотворення лежить передусім конструювання зверху, проте націоналізм не можна збагнути без його сприйняття знизу, «з точки зору забобонів, надій, потреб, сподівань і інтересів простої людини які не обов'язково є національними, а ще меншою мірою націоналістичними» [16, с. 10].

Теорія «маніпуляції еліт» вважає націоналізм результатом маніпулювання зверху, з боку безпринципних еліт, які підбурюють національні емоції і почуття простих людей, що стають в процесі заручниками інтересів істеблішменту. Але розуміння націоналізму виключно у такий, вузько інструментальний спосіб, на нашу думку, є помилкою. В основі націоналізму слід бачити й інші, психологічні установки, що впливають на соціальну уяву простих людей, і через це – на політичний процес. Врешті-решт, це бачення дозволяє переформулювати позиції «примордіалістів» і «інструменталістів» як взаємодоповнюючі, спрямовані на розгляд різних питань: на те, як мисляться групи, й на те, як вони використовуються на практиці.

Саме на переживаннях простих людей, значною мірою, і концентрується когнітивний підхід. Він, за визначенням Р. Брубейкера, відходить від субстанціалістського розуміння соціального світу (як сукупності расових, етнічних і національних груп) і переключається на «формуючі» та «групуючі» види діяльності, зокрема класифікацію, категоризацію й ідентифікацію [3, с. 152-165].

Британські соціальні психологи Г. Теджфел і Дж. Тернер, до яких, значною мірою, апелює Р. Брубейкер, основним критерієм для членства в соціальній групі називають ідентифікацію та самоідентифікацію індивідів. Саму ж соціальну групу вони мислять як сукупність індивідів, які відносять себе до однієї соціальної категорії, поділяють схожі емоції та ставлення до неї та навіть до самого факту (само)визначення у такий спосіб.

Для розкриття природи соціальної ідентичності Г. Теджфел і Дж. Тернер вводять три ключові поняття:

- «соціальна категоризація», що постає інструментом сегментації, класифікації і впорядкування соціального середовища;
- «соціальне порівняння», що постає процесом забезпечення міжгрупової диференціації через співставлення ознак, що нібито характерні ін-групі й аут-групі;
- «соціальна ідентифікація», що постає результатом соціального порівняння та обумовлюється соціальними категоріями до яких індивіди відносяться.

Нарешті Дж. Тернер перевертає причинно-наслідковий зв'язок між ідентичністю та міжгруповою поведінкою. Міжгрупові процеси стають безпосереднім результатом соціальної категоризації, точніше самокатегоризації, а не навпаки [9].

Отже, як зазначає Р. Брубейкер, в останні роки «групуючі» види діяльності стали основним предметом дослідження при вивченні проблем етнічності, раси та національності. Коли конструктивістські установки отримали визнання та поширення в науковому світі, об'єктивістське розуміння етнічності, раси та національності було витіснено суб'єктивістськими підходами, в яких етнічність, раса та національність визначаються не в термінах об'єктивно існуючих спільнот, а в термінах вірувань та (само)сприйняття їх учасників [3, с. 127-128].

У цьому контексті Р. Брубейкер розглядає квазі-фрейдістську теорію «повернення придушеного», яка претендує на пояснення існуючих наразі у Східній Європі національних ідентичностей та національних конфліктів. Вони нібито були глибоко вкорінені в докомуністичну історію Східної Європи і з падінням антинаціональних комуністичних режимів, що жорстко придушували ці ідентичності та конфлікти, останні поновились з новою силою.

Звісно комуністичні режими Східної Європи та Радянського Союзу придушували націоналізм, але робили вони це у інший спосіб, ніж це стверджує теорія «повернення придушеного». Ця теорія стверджує, що комуністичні режими у Східній Європі придушували не тільки націоналізм, але й національність, але це глибоко помилкова думка, яку можна спростувати на прикладі Радянського Союзу.

Значною мірою, нації та націоналізм на сучасному пострадянському просторі розквітають сьогодні завдяки радянському режиму, що хоч і був антинаціоналістичним, ніколи не був антинаціональним, у тому сенсі, що він ніколи не придушував територіальну та етнічну національність, і навіть більше, намагався повсюди інституціоналізувати її. У такий спосіб комуністичний режим створив політичне поле, що потенційно та фактично сприяло розквіту націоналізму.

Радянський режим нарізав територію країни на більш ніж 50 національних територій, кожна з яких була визначена як батьківщина для конкретної етнонаціональної групи. Території найвищого

рівня – радянські республіки, ті, які наразі є незалежними державами, були визначені як квазінаціональні держави, що мали власну назву, територію, конституцію, законодавчі збори та адміністративний апарат, культурні та наукові установи тощо.

Водночас радянський режим розділив всіх громадян згідно вичерпної системи етнічних національностей, що виключають одна одну. Відповідно до державної системи класифікації, етнічна національність була не тільки статистичною категорією, але і, що більш важливо, означала обов'язковий і приписуваний статус, який держава давала людині на підставі його походження. Цей статус був зареєстрований в особистих документах і майже в усіх офіційних паперах, анкетах і т.п. Він використовувався для розподілу престижних робочих місць і соціальних позицій, обмежуючи можливості для одних національностей, передусім євреїв, і гарантуючи доступ до них іншим – зокрема так званим титульним національностям в їх «власних» республіках.

У такий спосіб територіальна та етнічна національність в Радянському Союзі була повсюдно закріплена як соціальна та культурна форма, що, врешті-решт, набула фундаментальний для людських почуттів характер.

Національність мала розроблену систему соціальної класифікації, яка включала до себе стандартизовану систему соціальної бухгалтерії, набір маркерів для проведення міжгрупових кордонів, легітимні форми колективних і особистих ідентичностей тощо. І коли суспільний простір різко розширився, ці повсюдно інституціалізовані форми були з легкістю політизовані. Врешті-решт, вони визначили когнітивні рамки за якими пішла політична дія, що перетворила колапс режиму в дезінтеграцію держави та продовжує формувати політичну свідомість на пострадянському просторі [2, с. 81-84].

Отже, не слід забувати, що класифікація і категоризація, які нав'язуються владними інститутами (і іншими політичними акторами), самі впливають на ідентифікацію, суспільну організацію і різноманітні (зокрема політичні) вимоги громадян. До того ж, офіційно визнані ідентичності в таких країнах як нацистська Німеччина, ПАР часів апартеїду, Радянський Союз, нарешті, Держава Ізраїль є не тільки статистичними категоріями, а й політико-правовими [3, с. 131-134].

На відміну від «західних» ліберально-демократичних країн, в Ізраїлі ще з часів Британського Мандата на Палестину і навіть раніше базовою характеристикою відмінності визнається не етнічна, а релігійно-конфесійна приналежність, яка, накладаючись на етнічну спільноту, здатна її підсилувати, а розколюючи – послаблювати [5]. До того ж ця базова характеристика відмінності доповнюється лінгвістичною та (квазі)етнічною, що, на нашу думку, є одним з найважливіших механізмів ізраїльської «політики визнання».

Сіоністське керівництво розділяє всіх громадян (і резидентів країни) відповідно до вичерпної системи категорій, які виключають одна одну. Відповідно до державної системи класифікації, персональний статус є не тільки статистичною категорією, але і підставою для розподілу престижних робочих місць і соціальних позицій, основою для доступу до вищої та престижної середньої освіти, нарешті, для служби в армії, яка в ізраїльських реаліях є скоріше правом, аніж обов'язком [13; 18].

Зауважимо, що сіонізм, як і будь-яка інша націоналістична ідеологія та практика, намагається більш-менш чітко визначити кордони «свого» національного колективу. Хоча суто теоретично націоналізм може поширюватись на весь світ і на все людство, саме партикулярне його розуміння наразі є загальноприйнятим і абсолютно домінує на практиці.

Намагаючись затушувати традиційні та природні для євреїв культурні та культурно-релігійні відмінності, сіоністська ідеологія визначає базовий національний колектив в Палестині/Ерец-Ізраїль через протиставлення конституційованому «Іншому», а саме палестинським арабам, в порівнянні з якими різні категорії євреїв мають відчуті (і насправді відчувають) свою відносну спорідненість.

Держава Ізраїль твердо та послідовно протистоїть розмиванню базової національної ідентичності – єврейської чи єврейсько-ізраїльської. В уяві її державних, квазі-державних і державно-релігійних інститутів єврейство невіддільно від юдаїзму (насамперед ортодоксального й ультраортодоксального, але також реформістського та консервативного напрямків). «Єврейська держава» апріорі визнає юдеями всіх євреїв за Галахою (традиційним єврейським/юдейським правом), не приймаючи до уваги реальний рівень їх відданості єврейській релігійній традиції [8, с. 98-101].

Іншою категорією з позиції багатьох ізраїльських інститутів і служб (зокрема Центрального статистичного бюро Ізраїлю) є ізраїльські араби, до яких зазвичай, хоч і з важливими застереженнями, відносять всіх мусульман (зокрема черкесів), арабів-християн (включно з вірменами) і навіть друзів (яких ще в 1962 р. Ізраїль визнав окремою від арабів національною меншиною) [17; 18].

Права і обов'язки різних сегментів арабського сектора не тільки суттєво відрізняються від вироблених для євреїв, але і помітно відрізняються між собою. Показовим є порядок (не)проходження ізраїльськими арабами військової служби в Ізраїлі. Військова повинність поширюється на черкесів і друзів (громадян Ізраїлю), добровільно нести службу мають право бедуїни (які нібито мають слабку арабську та арабо-палестинську самосвідомість), а також апріорі не служать в ізраїльській армії араби-християни та араби-мусульмани [13; 18]. І в цьому контексті, «національна» політика Ізраїлю не стільки прояв чуйності до особливих потреб різних категорій ізраїльських арабів, скільки направлена на сегментацію та ослаблення арабського сектора маніпуляційна політика держави.

Нарешті, до категорії «інших» наразі відносять всіх, хто з точки зору «єврейської держави» не є ані арабом, ані (повноцінним) євреєм. Мова йде про тих, кого Держава Ізраїль визначає християнами-неарабами (зокрема маронітів), бахаї і тих, хто не підпадає під традиційне (а отже і державне) визначення єврейства (переважно це члени сімей євреїв і негалахічні євреї, передусім з країн колишнього Радянського Союзу [18].

Державні інститути та служби, цілком підконтрольні єврейській громаді Ізраїлю, розглядають категорію «інших» (передусім членів сімей євреїв і негалахічних євреїв) як інтегральну частину розширеного єврейського колективу країни. Ізраїльський істеблішмент, стурбований кількісними демографічними показниками арабської меншини, вважає за необхідне інтегрувати всіх «репатріантів» не тільки в ізраїльське суспільство, але і в його національно-культурне ядро [14, с. 119-125].

Отже класифікація і категоризація, як в СРСР, так і в Державі Ізраїль – основа для ідентифікації та самоідентифікації. Вони використовуються для розподілу престижних робочих місць і соціальних позицій, доступу до вищої і престижної середньої освіти тощо. Однак в основі цих державних класифікацій і категоризацій лежать різні підстави – етнічна та територіальна національність з одного боку, та релігійно-конфесійна приналежність (дещо міксована лінгвістичними та (квазі)етнічними характеристиками) – з іншого.

Бібліографічний список:

1. Бройи Дж. Подходы к исследованию национализма *Нации и национализм* / Б. Андерсон, О. Бауэр, М. Хрох и др.; пер. с англ. и нем. Л. Е. Переяславцевой, М. С. Панина, М. Б. Гнедовского. М. : Практис, 2002. С. 201 – 235.
2. Брубейкер Р. Мифы и заблуждения в изучении национализма *Мифы и заблуждения в изучении империи и национализма* / Р. Брубейкер и др. М. : Новое издательство, 2010. С. 62 – 109.
3. Брубейкер Р. Этничность без групп : монография. М. : Изд. дом Высшей школы экономики, 2012. 408 с.
4. Вердери К. Куда идут «нация» и «национализм»? *Нации и национализм* / Б. Андерсон, О. Бауэр, М. Хрох и др.; пер. с англ. и нем. Л. Е. Переяславцевой, М. С. Панина, М. Б. Гнедовского. М. : Практис, 2002. С. 297 – 307.
5. Израильское конституционное право *Zev Farber* : веб-сайт. URL: <https://israel-law.com/ru/kpravo/> (дата звернення: 12.10.2020).
6. Calhoun С. Nationalism. Open University Press and University of Minnesota Press, 2001. 310 p.
7. Нехаев А. В. Теории наций и национализмов: проблема классификации *Омский научный вестник. Сер. Общество. История. Современность*. 2016. № 2. С. 36 – 46.
8. Равицки А. Религиозные и секулярные евреи в Израиле: культурная война *Созидание еврейского будущего* / под. ред. Б. Лайтмана и М. Брауна. М. : Мосты культуры; Иерусалим : Гешарим, 2001. С. 83 – 108.
9. Сушков И. Р. Социально-психологическая теория Джона Тернера *Психологический журнал*. 1993. Т. 14. № 3. С. 115 – 126.
10. Уолби С. Женщина и нация *Нации и национализм* / Б. Андерсон, О. Бауэр, М. Хрох и др.; пер. с англ. И нем. Л. Е. Переяславцевой, М. С. Панина, М. Б. Гнедовского. М. : Практис, 2002. С. 308 – 331.
11. Хабермас Ю. Европейское национальное государство: его достижения и пределы. О прошлом и будущем суверенитета и гражданства *Нации и национализм* / Б. Андерсон, О. Бауэр, М. Хрох и др.; пер. с англ. и нем. Л. Е. Переяславцевой, М. С. Панина, М. Б. Гнедовского. М. : Практис, 2002. С. 364 – 380.
12. Чаттерджи П. Воображаемые сообщества: кто их воображает? *Нации и национализм* / Б. Андерсон, О. Бауэр, М. Хрох и др.; пер. с англ. и нем. Л. Е. Переяславцевой, М. С. Панина, М. Б. Гнедовского. М. : Практис, 2002. С. 283-296.
13. Чернин В. Этническая карта Израиля: история, проблемы и перспективы развития *Хроники Иерусалима*. 2010. URL: <http://gazeta.rjews.net/chernin2.shtml>
14. Яаков Х. Б. Еврейский вопрос в еврейском государстве. Опыт формирования национального характера современного демократического государства : монография. Иерусалим : Гешарим, 2015. 192 с.

15. Billig M. *Banal nationalism* : monograph. London: SAGE Publications, 2002. 200 p.
16. Hobsbawm E. J. *Nations and Nationalism since 1780. Program, Myth, Reality* : monograph. Cambridge: Cambridge University Press, 1992. 206 p.
17. *Israel's Independence Day 2019* / Central Bureau of Statistics. State of Israel. Jerusalem, 2017. 3 p.
18. McGahern U. Multicultural norms and strategies: Minority policy in an ethnocratic state *Mediterranean Politics*. 2010. 15(3). P. 415 – 433. URL: https://eprint.ncl.ac.uk/file_store/production/187595/ABBA7D7B-5599-40F8-993D-BD4A11A73A97.pdf (Last accessed: 12.10.2020).
19. Sluga, G. *Identity, Gender and the History of European Nations and Nationalisms* *Nations and Nationalism*. 1998. Vol. 4. № 1. P. 87 – 111.

References:

1. Broji Dzh. Podhody k issledovaniju nacionalizma *Nacii i nacionalizm* / B. Anderson, O. Baujer, M. Hroh i dr.; per. s angl. i nem. L. E. Perejaslavcevoj, M. S. Panina, M. B. Gnedovskogo. M. : Praksis, 2002. S. 201 – 235.
2. Brubejker R. Mify i zabluzhdenija v izuchenii nacionalizma *Mify i zabluzhdenija v izuchenii imperii i nacionalizma* / R. Brubejker i dr. M. : Novoe izdatel'stvo, 2010. S. 62 – 109.
3. Brubejker R. *Jetnichnost' bez grupp* : monografija. M. : Izd. dom Vysshej shkoly jekonomiki, 2012. 408 s.
4. Verderi K. Kuda idut «nacija» i «nacionalizm»? *Nacii i nacionalizm* / B. Anderson, O. Baujer, M. Hroh i dr.; per. s angl. i nem. L. E. Perejaslavcevoj, M. S. Panina, M. B. Gnedovskogo. M. : Praksis, 2002. S. 297 – 307.
5. Izrail'skoe konstitucionnoe pravo *Zev Farber*. URL: <https://israel-law.com/ru/kpravo/> .
6. Calhoun C. *Nationalism*. Open University Press and University of Minnesota Press, 2001. 310 p.
7. Nehaev A. V. Teorii nacij i nacionalizmov: problema klassifikacii *Omskij nauchnyj vestnik. Ser. Obshhestvo. Istorija. Sovremennost'*. 2016. № 2. S. 36 – 46.
8. Ravicki A. Religioznye i sekuljarnye evrei v Izraile: kul'turnaja vojna *Sozidanie evrejskogo budushhogo* / pod. red. B. Lajtmana i M. Brauna. M. : Mosty kul'tury; Ierusalim : Gescharim, 2001. S. 83 – 108.
9. Sushkov I. R. Social'no-psihologicheskaja teorija Dzhona Ternera *Psihologicheskij zhurnal*. 1993. T. 14. № 3. C. 115 – 126.
10. Uolbi S. Zhenshhina i nacija *Nacii i nacionalizm* / B. Anderson, O. Baujer, M. Hroh i dr.; per. s angl. i nem. L. E. Perejaslavcevoj, M. S. Panina, M. B. Gnedovskogo. M. : Praksis, 2002. S. 308 – 331.
11. Habermas Ju. Evropejskoe nacional'noe gosudarstvo: ego dostizhenija i predely. O proshlom i budushhem suvereniteta i grazhdanstva *Nacii i nacionalizm* / B. Anderson, O. Baujer, M. Hroh i dr.; per. s angl. i nem. L. E. Perejaslavcevoj, M. S. Panina, M. B. Gnedovskogo. M. : Praksis, 2002. S. 364 – 380.
12. Chatterdzhii P. Voobrazhaemye soobshhestva: kto ih voobrazhaet? *Nacii i nacionalizm* / B. Anderson, O. Baujer, M. Hroh i dr.; per. s angl. i nem. L. E. Perejaslavcevoj, M. S. Panina, M. B. Gnedovskogo. M. : Praksis, 2002. S. 283-296.
13. Chernin V. *Jetnicheskaja karta Izrailja: istorija, problemy i perspektivy razvitija* *Hroniki Ierusalima*. 2010. URL: <http://gazeta.rjews.net/chernin2.shtml>
14. Jaakov H. B. *Evrejskij vopros v evrejskom gosudarstve. Opyt formirovanija nacional'nogo haraktera sovremennogo demokraticheskogo gosudarstva* : monografija. Ierusalim : Gescharim, 2015. 192 s.
15. Billig M. *Banal nationalism* : monograph. London: SAGE Publications, 2002. 200 p.
16. Hobsbawm E. J. *Nations and Nationalism since 1780. Program, Myth, Reality* : monograph. Cambridge: Cambridge University Press, 1992. 206 p.
17. *Israel's Independence Day 2019* / Central Bureau of Statistics. State of Israel. Jerusalem, 2017. 3 p.
17. McGahern U. Multicultural norms and strategies: Minority policy in an ethnocratic state *Mediterranean Politics*. 2010. 15(3). P. 415 – 433. URL: https://eprint.ncl.ac.uk/file_store/production/187595/ABBA7D7B-5599-40F8-993D-BD4A11A73A97.pdf (Last accessed: 12.10.2020).
19. Sluga, G. *Identity, Gender and the History of European Nations and Nationalisms* *Nations and Nationalism*. 1998. Vol. 4. № 1. P. 87 – 111.

Polovyi M. *The Relationship Between the Cognitive Approach and Public Policy on National Identity Grounds (on the Example of the USSR and the State of Israel)*

The paper is devoted to the analysis of the content of the cognitive approach to the interpretation of national identity. The features of the implementation of applied conclusions from this approach to the formation of national policy in the former USSR and in the modern State of Israel are identified. Despite the different scales of these states, the basis for comparison is the extraordinary national or national-religious diversity of their population and the vital importance of taking into account national-religious factors in public policy. The paper outlines the main approaches to understanding nationalism and identifies some of the advantages of this cognitive approach. It is determined that the cognitive approach switches to "formative" and "grouping" activities, in particular classification, categorization and identification, and focuses, to a large extent, on the worldview of ordinary people. The key concepts in determining the nature of social identity are outlined. These include "social categorization", which is a tool for segmentation, classification and ordering of the social environment, "social comparison", which is the

process of intergroup differentiation by comparing the characteristics of in-group and out-group, and "social identification". which is the result of social comparison and is determined by the social categories to which individuals belong. It is concluded that in both the USSR and the State of Israel, the basis for identification and self-identification is classification and categorization. They are used for the distribution of prestigious jobs and social positions, access to higher and prestigious secondary education, and so on. However, it is noted that these state classifications and categorizations are based on different grounds – ethnic and territorial nationality in the case of state national policy in the USSR, and religious affiliation (somewhat mixed with linguistic and (quasi) ethnic characteristics) in the case of policy of the State of Israel.

Keywords: *state national policy, national identification, USSR, State of Israel, cognitive approach*

СОЦІАЛЬНІ ТА ЕКОНОМІЧНІ ЦІННОСТІ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

У статті здійснено спробу продемонструвати обумовленість цінностей українського суспільства реальним станом соціально-економічних і політичних процесів у державі. Послугуючись результатами проведеного в 2017-2020 рр. «Світового дослідження цінностей» («World Values Survey»), індикаторами розвитку України, існуючим соціально-політичним контекстом, авторка дійшла наступного: 1) ціннісні орієнтації суспільства – усталені і динамічні одночасно, тому дозволяють як вимірювати стан суспільства, так і лакмувати його запити на вироблення ефективної державної політики; 2) у час серйозних зовнішньополітичних викликів суспільство здатне акумулювати внутрішній ресурс і демонструвати неочікувано раціональні (замість традиційних) реакції на безпрецедентні виклики; 3) здобуті за роки з часу Революції Гідності ціннісні установки наближають українське суспільство до високорозвинених країн Європи в економічному, міжособистісному, правовому сенсі. Визначено, що проаналізовані індикатори розвитку України як соціальної держави свідчать про вкрай низькі, деформовані, однобічні позитивні тенденції. Суперечливий і дуже повільний відхід суспільства від пострадянських орієнтацій у сферах розбудови політичного устрою, економіки, формування відносин громадянина з державою компенсується ціннісним наближенням українців до провідних європейських країн у питаннях толерантності, фінансової безпеки і відповідальності за своє життя і добробут. Тож в умовах системної кризи в Україні перебування суспільства в стані балансу між цінностями виживання і самовираження – абсолютно логічне, а рух – як відносно показників 2011 р., так і в порівнянні з країнами Європи взагалі – в напрямку демократизації, поширеності сприйняття секулярно-раціональних цінностей є свідченням завершення процесу трансформації постсоціалістичного українського суспільства і входження його в групу високорозвинених країн Європи. Констатовано, що постсоціалістичні впливи і нестабільність економіки та позиції України в міжнародній спільноті детермінують перебування українського суспільства на хиткому балансі цінностей виживання і самовираження.

Ключові слова: держава і суспільство, держава-нація, цінності суспільства, виживання і самовираження нації, традиційні цінності, секулярно-раціональні цінності, Світове дослідження цінностей.

Українське суспільство, як і будь-яке інше, – складний динамічний конструкт, який під впливом об'єктивних факторів наділений спроможністю змінюватися, зберігаючи, в той же час, свій фундаментальний стрижень, історичну пам'ять та відпрацьовані поколіннями колективні реакції на ті чи інші процеси довкола. Проте вітчизняний кейс ціннісного наповнення суспільства має вагомі ознаки унікальності. Адже як і сама держава, суспільні процеси в сучасній Україні продовжують перебувати у стані трансформації: духовна криза українського соціалістичного суспільства 1980-1990-х рр. відбувалася паралельно з процесом розбудови незалежної української держави, поверненням на історичну батьківщину цілого народу – кримських татар, лібералізацією економіки і болісною ломкою «традиційних цінностей». «Нульові» роки, у свою чергу, підсумували: українська модель господарювання створила реальні ризики формування асоціальної держави, в якій ігнорується людина як найвища соціальна цінність. Революція Гідності – її часто називають Революцією Цінностей – базувалася саме на людиноцентричній ціннісній парадигмі, і чітко продемонструвала колективну неготовність українського суспільства до подальшого поглиблення соціальної нерівності і несправедливості та ігнорування сповідуваних цінностей.

Мета статті – з'ясувати чи існує кореляція соціальних та економічних цінностей українського суспільства з поточними показниками розвитку держави.

Емпіричною основою цієї наукової розвідки слугував аналітичний звіт «Світове дослідження цінностей 2020 в Україні» колективу авторів Українського центру європейської політики,

Українського інституту соціальних досліджень імені Олександра Яременка, Інституту економіки та прогнозування НАН України, незалежних експертів [18]. «Світове дослідження цінностей» (World Values Survey – www.worldvaluessurvey.org) – довгострокове порівняльне дослідження, започатковане в 1981 р. професором Мічиганського університету Рональдом Інглхартом. Воно охоплює майже 120 суспільств (близько 95% світового населення) і дає інструментарій для формування висновків щодо основних рис і цінностей окремих суспільств, динаміки їхніх змін у суспільному розвитку на основі низки індикаторів, які охоплюють усі сфери особистої, соціальної, економічної, безпекової тощо компонент буття людини.

Україна долучилася до проекту в 1999 р. і взяла участь у чотирьох хвилях дослідження [1], результати яких дають можливість оцінити стабільність або ротацію цінностей українців та те, який вплив це має на соціальний, політичний, економічний, культурний розвиток українського суспільства.

Також задля урівноваження і порівняння тих чи інших показників автором використовувалися відомості Державної служби статистики України, показники розвитку України в міжнародних індексах.

Методологічно авторка базується на розумінні української дослідниці Т.Нагорняк, що «зрілість державності завжди корелюється з міцністю самоідентифікації нації. Якість такої кореляції стає визначальною й часто вдосконалюється під час випробувань... Кожні соціально-політичні зрушення, як аттрактори, актуалізують питання зрілості взаємовідносин Держави і Суспільства. Форматом таких взаємовідносин можуть виступати релігія, політичний режим, соціальний контракт, цінності» [15, С. 79-80].

З теоретичної точки зору, проблема ціннісних орієнтацій українського суспільства лежить на перетині філософії [12], соціології [20], культурології [8], політології, економіки, етнології тощо. Дослідженню цінностей українців присвячена низка робіт соціологині Вікторії Бриндзи [4-6], регіональний вимір ціннісних орієнтацій і політичних проєкцій на широкому історичному фоні простежений етнополітологинею Ларисою Нагорною [14]. Ольга Балакірева [3], завідувачка відділу моніторингових досліджень соціально-економічних трансформацій Інституту економіки та прогнозування НАН України, та Василь Юрчишин [22], аналітик Центру Разумкова – автори досліджень соціально-економічного стану суспільства і настроїв українців. Втім, доцільність використання ціннісних орієнтацій українського суспільства задля вироблення, коригування державної політики, свідчить про теоретичну і практичну новизну наукової розробки означеної проблеми.

Вихідною теоретичною одиницею представленого наукового тексту виступає категорія «цінності». Будучи об'єктом вивчення окремого розділу філософії – аксіології, цінності, або вартості визначаються як «фундаментальні світоглядні засади життєдіяльності будь-яких людських спільнот [12]; будь-які матеріальні або ідеальні явища, які мають значення для людини чи суспільства» [8]. Ці досить абстрактні, не завжди усвідомлювані конструкти, тим не менш, мають фундаментальне прикладне значення [14, с. 25]. Адже найбільш загальні схильності надавати перевагу певному стану речей над іншими впливають на вибір цілей життя та засобів їхнього досягнення в різних сферах [16] – від підходів до виховання дітей, міжособистісних стосунків до політичної культури, устрою держави, релігійності та економічних відносин. І навпаки, під впливом об'єктивних факторів і показників економічного розвитку суспільства, наявного політичного режиму, політичної культури тощо, відбуваються зміни ціннісних орієнтацій суспільства.

Отже, авторка виходить з позиції, що будь-яке суспільство у процесі трансформації підлягає синхронному впливу двох тенденцій. Перша: зміни у системі цінностей детермінуються соціально-економічними показниками розвитку суспільства, друга: усталена система норм і цінностей виступає регулятором соціально-економічних процесів у державі. Багатовимірність та взаємозумовленість функціонування будь-якого суспільства передбачають, що мають місце обидва взаємовпливи [20].

Спектр ціннісних орієнтацій українського суспільства, відповідно до результатів «Світового дослідження цінностей» в 2017-2020 рр., дозволяє говорити про розвиток України в напрямі поступового прийняття секулярно-раціональних цінностей (тобто відхід від традиційних) і цінностей самовираження замість цінностей виживання. Залишаючись найближчою до групи православних країн Європи (Болгарія, Румунія тощо), в культурному сенсі Україна тяжіє до більшості країн Європейського Союзу.

Зокрема, у значенні таких соціальних показників як сім'я: 86,3% визнали її для себе дуже важливою та ще 13% – скоріше важливою [19, с. 20], друзі та знайомі (34,1% надали відповідь «дуже важливо» та 56% – «скоріше важливо» [Там само, с. 21]) українці наблизилися до одного рівня з Нідерландами, Фінляндією, Естонією, Литвою.

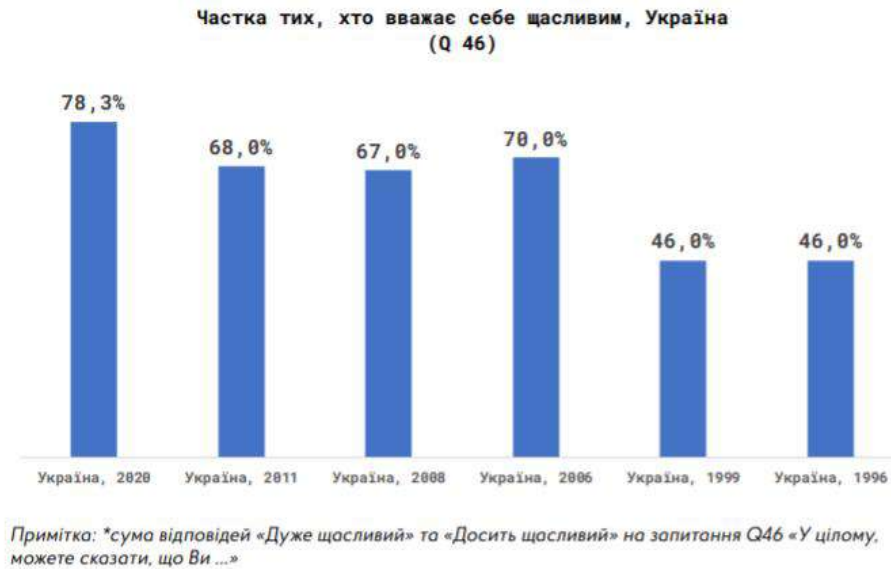

Рис. 1. Частка тих, хто вважає себе щасливим, порівняння даних для України з 1996 по 2020 рік [19, с. 41].

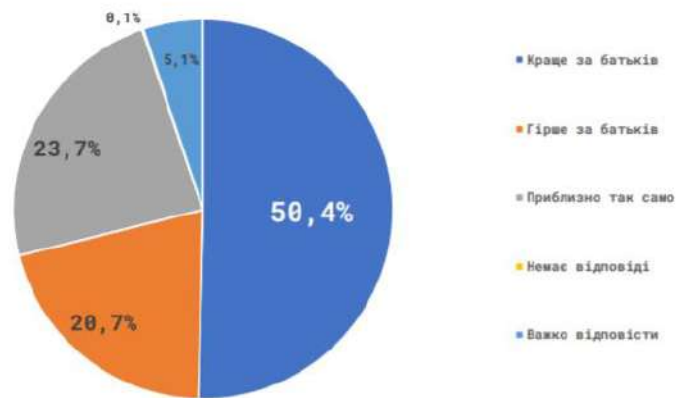
Військово-політичний конфлікт значно актуалізував в українському суспільстві процес переосмислення цінності свободи, держави і прискорив завершення національної самоідентифікації та створення української політичної нації. У порівнянні з 2011 р. значно виріс відсоток людей, готових захищати свою країну – 56,9% [19, с. 113]. Цілі держави і суспільства також ідентичні в питаннях стратегічного бачення майбутнього: забезпечення надійної обороноздатності країни в 2020 р. головною ціллю назвала п'ята частина опитаних. У той час, як в 2011 р. їх було 2,9% [Там само, с. 116]. У своєму розумінні важливості свободи і безпеки Україна найбільш близька до Німеччини та Кіпру: у дихотомічній парі «свобода або рівність» – вибір на користь на свободи (63,7% проти 23,6%), а в парі «свобода-безпека» – 65,9% на користь безпеки [Там само, с. 117], що не дивно з урахуванням стану гібридної війни, в якому перебуває Україна. Тим не менш, за даними 2020 р. кумулятивно 82,2% пишаються тим, що є громадянами України (34,7% – «дуже пишаються» та 47,5% – «скоріше, пишаються» [Там само, с. 39]), а 78,3% українців повідомили, що вони щасливі (Див. Рис. 1).

Та з іншого боку, попри позитивну тенденцію зростання громадської активності українців (наприклад, волонтерський рух) та посилення цінностей демократії, дотримання прав і свобод людини, економічні цінності та стереотипи за останні роки змінилися у бік віддалення від самовираження до виживання.

Йдеться про стабільно загрозливий рівень патерналістської традиції, що на думку автора, є наслідком десятилітніх викривлень в колективній свідомості та історичній пам'яті місця і ролі держави та всіх її інститутів. Ця деформована за радянських часів традиція не має нічого спільного, наприклад, зі Швецією, де присутність держави у повсякденному житті не заважає громадянам бути незалежними у своєму виборі (82,2%) і найщасливішими в Європі (93,8%) [5]. Щодо України, на сьогодні майже половина українського суспільства – 49,4 % покладається саме на державу у питанні відповідальності за забезпечення громадян благами, і кожен п'ятий українець, який вважає, що не впливає на власне життя, у той же час висловлює незадоволеність своїм життям [1]. Цікаво, що п'ята частина українців, порівнюючи свій добробут і рівень життя з батьківським (коли батьки були у тому ж віці), відчують його гіршим, а майже чверть – таким самим.

Дійсно, макроекономічні показники розвитку України, які мають безпосередній вплив на оцінку суспільством власного добробуту, ролі та впливу в суспільстві, зазнали значного спаду за останні роки. На фоні об'єктивних глобальних процесів та, в більшій мірі, через фактор російської військової агресії, окупації частини української території відбулася втрата національних багатств і людського капіталу, демонтаж традиційних напрямів економічної співпраці України, деіндустріалізація економіки, втрата інвестиційного потенціалу тощо.

Порівняльна оцінка власного життя та життя батьків (Q56)

Примітка: Розподіл відповідей на запитання Q56 «Порівнюючи Ваш рівень життя з рівнем життя Ваших батьків, коли вони були Вашого віку, Ви б сказали, що живете краще за них, гірше або приблизно так само?»

Рис. 2. Порівняльна оцінка респондентами власного життя та життя своїх батьків. Розподіл відповідей в Україні за результатами хвилі 7, 2017-2020 роки [19, с. 49].

Статистика свідчить, що упродовж 2013-2020 рр. ВВП на особу населення в Україні зріс у два з половиною рази: з майже 36 тис. грн. у 2014 р. до 95,7 тис. грн. у 2020 р (Див. Таб. 1). Однак у доларовому вираженні тенденція зміни ВВП на особу населення інша. Катастрофічне падіння доходів та економіки України в цілому, яке фіксувалося впродовж 2014-2015 рр. на рівні до -30%, на сьогодні становить -7,61%. І попри доволі успішні 2016-2019 рр., коли відбувалося реальне зростання української економіки, все ж таки відчуття українцями загрози власному добробуту і фінансовому становищу є не випадковим: за підсумками 2013 р. ВВП на особу населення в Україні становив 4029,7 дол. США, у 2020 р. – 3425,0 дол. США [2].

Експерти наголошують, що макроекономічна структура українського ВВП має надмірно споживчий характер [22, с. 8]. Більш того, практична відсутність інвестицій, зростання зовнішньоторговельного дефіциту (311 183 млн. грн., що дорівнює 5,4% ВВП у 2019 р. [10] для країни, яка змушена постійно боротися з кризовими процесами, привносить значні соціальні ризики, ключові з яких – безробіття та бідність.

Таблиця 1

Динаміка зміни номінального ВВП на особу населення в 2013-2020 рр.*

Рік	Номінальний ВВП на особу населення, грн	Динаміка показника у порівнянні з попереднім роком, %	Номінальний ВВП на особу населення, дол. США	Динаміка показника у порівнянні з попереднім роком, %	Чисельність населення, тис. чол.**
2014	35 834,0	+12	3014,6	-25,2	43 722
2015*	46 210,2	+29	2115,4	-29,8	42 836
2016*	55 853,5	+20,9	2185,9	+3,3	42 668
2017*	70 224,3	+25,7	2640,3	+20,8	42 477
2018*	84 192,0	+19,9	3095,2	+17,2	42 269
2019*	94 589,0	+12,4	3659,8	+18,2	42 019
2020*	95 726,0	+1,19	3425,0	-7,61	41 806

* Без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим і м. Севастополя.

** Розрахунки (оцінки) чисельності населення здійснено на основі наявних адміністративних даних щодо державної реєстрації народження і смерті та зміни реєстрації місця проживання.

*Сформовано автором за даними Державної служби статистики України [7].

Відповідно до запропонованої Міжнародною організацією праці методології розподілу населення на економічно активне і неактивне, станом на 2020 р. економічний актив України склали 18 123,4 тис. осіб, тобто 56,5% громадян віком 15-70 років. (Див. Таб. 2).

Таблиця 2

**Економічно активне населення України за статтю і типом місцевості
(без урахування АР Крим та тимчасово окупованих територій
Донецької і Луганської областей)***

Рік	Всього*:		З них:			
	тис. осіб	% до загальної кількості населення відповідної вікової групи	чоловіки	жінки	місто	сільська місцевість
2014	-**	62,4	69,3	56,1	62,6	61,8
2015	-	62,4	69,2	56,2	63,1	60,8
2016	-	62,2	69,1	55,9	62,8	60,9
2017	17 854,4	62,0	69,0	55,6	62,8	60,4
2018	17 939,5	62,6	69,0	56,8	63,5	60,6
2019	18 155,7	56,3	64,8	49,2	57,7	53,6
2020	18 123,4	56,5	64,5	49,8	57,8	53,8
		*у середньому за період ** відомості відсутні				

* Сформовано автором за даними Державної служби статистики України [18]

Аналізуючи ці відомості, авторка звертає увагу на доволі високий показник зменшення частки задіяних в економічних процесах громадян (-6% за 2014-2020 рр.) та стрімке зменшення чисельності економічно активного населення саме в сільській місцевості. Пояснення цій тенденції слід шукати у доволі високому рівні внутрішньої (відтік жителів сіл у міста задля навчання і роботи) і зовнішньої трудової міграції.

У 2017 р. Державною службою статистики України було проведено опитування населення, в якому взяли участь понад 20 тис. домогосподарств. Відповідно до отриманих даних, на момент опитування працювали за кордоном: у 2017 р. – 1,3 млн. осіб, або 4,5% громадян віком 15-70 років (без урахування населення непідконтрольних територій АР Крим та окупованих районів Донецької і Луганської областей) [20]. До речі, здійснене того ж року групою «Рейтинг» дослідження громадської думки щодо міграційних настроїв населення України зафіксувало: 44% опитаних виявили бажання працювати / отримати роботу за кордоном (молодь – 68%, особи середнього віку – 52%). 23% опитаних заявили неготовність повертатися в Україну з-за кордону і бажання стати повноцінними учасниками інших суспільств [Там само].

На думку експертів, чисельність одночасно працюючих за кордоном українців становить на сьогодні 3 млн. осіб [8]. А з часу останнього перепису населення у 2001 р. українцями було здійснено 6,3 млн. виїздів без подальшого в'їзду: близько 3 млн. через європейські кордони, та 3,2 млн. – через російський [22, с. 11]. Однак, позитивно оцінюючи для себе еміграцію з подальшою акультурацією в новому соціумі, українці виявили нетолерантність щодо іноземних мігрантів в Україні.

Стереотипи українського суспільства щодо міграції як соціально-економічного явища максимально красномовно демонструють такі висновки «Світового дослідження цінностей»: більше чверті українців висловили небажання жити по сусідству з іммігрантами, іноземними працівниками українських компаній (27,1%), людьми інших національностей (24,7%) [19, с. 31-32]. А більше половини схильні розцінювати імміграцію в якості чинника зростання рівня безробіття в Україні та джерелом соціальних конфліктів – 54,2% та 51,5% відповідно [Там само, с.101]. Автор припускає, що негативні зміни у контексті формування культури толерантного сприйняття «іншого» відбулися під впливом спаду соціально-економічних індикаторів розвитку України та фінансово-економічних збитків в результаті карантинних заходів, збільшення рівня *безробіття*.

За даними Державної служби статистики України, в абсолютному вираженні рівень безробіття досягнув у 2020 р. 8,5 %, тобто 1,6 млн. осіб [3]. Найбільш вразливою в цьому сенсі виявилася

категорія населення віком від 15 до 29 років, яка найчастіше обирає для себе зовнішню міграцію. Це знову ж таки повертає нас до проблеми одночасного толерування зовнішньої міграції та закликів посилити законодавство для бажаючих в'їхати на територію України. З іншого боку, така нетолерантність до іммігрантів пояснюється вже згадуваною тенденцією до патерналізму і неготовності частини українського суспільства до вільної конкуренції на ринку праці, що призводить до самооцінки домогосподарствами свого рівня доходів як такого, що свідчить про *бідність*.

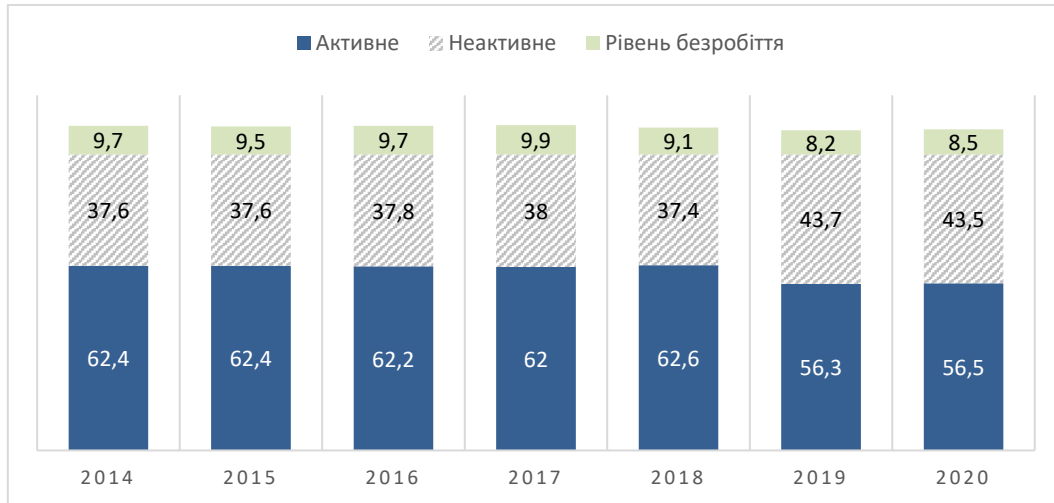

Рис. 3. Співвідношення рівня безробіття з кількістю економічно активного і неактивного населення України в 2014-2020 рр.
Сформовано автором за даними Державної служби статистики України, Звіту Фонду розвитку МОМ ООН [13; 17].

Сучасна наука визначає бідність як неможливість через брак коштів підтримувати спосіб життя, притаманний конкретному суспільству в конкретний період часу [9, с. 56].

За даними Міністерства соціальної політики України, впродовж останніх чотирьох років Україна демонструвала впевнений вихід із кризи, і мала реальні шанси досягти за рівнем бідності значення 2008 року (періоду до світової фінансово-економічної кризи). Дійсно, за абсолютним критерієм (витрати нижче фактичного прожиткового мінімуму) рівень бідності поступово знижувався: з 58,6 % у 2016 р. – до 38,5 % у 2019 р. [17].

Проте у 2020 р., у першу чергу у зв'язку із пандемією COVID-19, досягнення України щодо зменшення бідності з часів кризи 2015 р. були нівельовані. Дослідження міжнародних організацій засвідчили, що рівень бідності в Україні зріс до 50%, тобто за межею бідності опинилися близько 19 мільйонів українців [3].

Самооцінка українцями власного фінансового становища, наведена в «Світовому дослідженні цінностей» за 2017-2020 рр., підтверджує ці дані: 45,1% оцінили свій рівень доходів як низький [19, с. 51]. Ще 46% опитаних повідомляли, що за минулий період зводили кінці з кінцями, 24,6% – витрачали збереження, 5,1% – витрачали заощадження і позичали кошти (Див. Рис. 4). Тобто кумулятивно 75,7% населення України прирівняли рівень свого добробуту наблизеним до межі бідності. Однак, маючи економічне походження, бідність є набагато ширшим явищем, адже далеко не всі позбавлення та ексклюзії можуть бути переведені у грошовий еквівалент. Непрямо, проте достатньо промовисто на користь аргументу щодо обґрунтованості цінностей суспільства наявним станом соціально-економічного розвитку свідчить такий індикатор: 64,5% опитаних висловили стурбованість загрозою не забезпечити своїм дітям здобуття якісної освіти [19, с. 112]. Тож українське суспільство все ще тяжіє до суспільства виживання із взаємодією за принципом нульової суми: інших сприймає як потенційну загрозу радше, ніж як потенційних партнерів, та вважає, що добробут створюється перерозподілом, а не співтворчістю [4; 6]. Це, у свою чергу, в ціннісному сенсі повертає українське суспільство до проблеми хиткого балансування на межі виживання і самовираження, що притаманно перехідним суспільствам зі слабким імунітетом до ризиків соціально-економічного штибу в процесі трансформації держави.

Оцінка фінансового становища сім'ї (Q286)

Примітка: Розподіл відповідей на запитання Q286 «Протягом останнього року, Ваша сім'я...?»

Рис. 4. Розподіл відповідей респондентів щодо фінансового становища протягом останнього року в Україні за результатами хвилі 7, 2017-2020 роки [19, с. 51].

Отже, концептуально ціннісно-культурне наповнення українського суспільства – це пряме відображення стану розвитку держави і одночасно з тим фундаментальне підґрунтя, орієнтуючись на яке доцільно вимірювати успіх тих чи інших процесів у державі, вибудовувати державну політику у відповідь на соціальний запит тощо. Від часу участі України у попередній хвилі Світового дослідження цінностей в 2011 р. суспільство пережило низку соціальних катастроф, які позначилися на посиленні процесів внутрішньої міграції (понад 1,5 млн. ВПО), вагомому зниженні рівня доходів, переосмисленні важливості безпеки, свободи, сім'ї та щастя.

Проаналізовані індикатори розвитку України як соціальної держави свідчать про вкрай низькі, деформовані, однобічні позитивні тенденції. Суперечливий і дуже повільний відхід суспільства від пострадянських орієнтацій у сферах розбудови політичного устрою, економіки, формування стосунків громадянина з державою компенсується ціннісним наближенням українців до провідних європейських країн у питаннях толерантності, фінансової безпеки і відповідальності за своє життя і добробут. Тож в умовах системної кризи в Україні перебування суспільства в стані балансу між цінностями виживання і самовираження – абсолютно логічне, а рух – як відносно показників 2011 р., так і в порівнянні з країнами Європи взагалі – в напрямку демократизації, поширеності сприйняття секулярно-раціональних цінностей є свідченням завершення процесу трансформації постсоціалістичного українського суспільства і входження його в групу високорозвинених країн Європи.

Бібліографічний список:

1. World Values Survey Wave 7 (2017-2020). Ukraine Study # WVS-2017. v1.5.
URL: <https://www.worldvaluessurvey.org/WVSDocumentationWV7.jsp>
2. World Bank national accounts data, and OECD National Accounts data files. Ukraine. GDP per capita.
URL: <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.CD?end=2019&locations=UA&start=1991&view=chart>
3. Балакірева О. Соціально-економічні настрої населення України наприкінці 2020 року.
URL: <https://ukr-socium.org.ua/uk/archive/4-75-2020/sotsialno-ekonomichni-nastroi-naseleattia-ukrainy-naprykintsi-2020-roku/>
4. Бриндза В. День матки. Як тема гендерної рівності може травмувати жінок.
URL: <https://rozmova.wordpress.com/2020/05/01/viktoriya-bryndza-2/>
5. Бриндза В. В Україні насолода життям відходить на другий план. Тому що ми і досі продовжуємо виживати. 13.04.2020. URL: <https://rozmova.wordpress.com/2020/05/01/viktoriya-bryndza-2/>
6. Бриндза В. В українців домінує потреба виживання. 18.06.2016.
URL: https://zaxid.net/v_ukrayintsiv_dominuye_potreba_vizhivannya_n1394860
7. Валовий внутрішній продукт. Економічна статистика / Національні рахунки. Державна служба статистики України. URL: <http://ukrstat.gov.ua/>

8. Гіптерс З.В. Культурологічний словник-довідник. К.: ВД «Професіонал», 2006. 328 с.
9. Демографічні фактори бідності. Ред. Е. М. Лібанової К., Ін-т демографії та соц. дослідж. НАН України, 2009. 184 с.
10. Зовнішня торгівля товарами та послугами. Економічна статистика / Зовнішньоекономічна діяльність. Державна служба статистики України. URL: <http://ukrstat.gov.ua/>
11. Лібанова Е.М. Зовнішні трудові міграції українців: масштаби, причини, наслідки. Демографія та соціальна економіка. К., 2018. № 2(33). URL: http://iom.org.ua/sites/default/files/migration_infosheet_a4.pdf
12. Лісовий В. С. Аксиологія. Енциклопедія Сучасної України: електронна версія. Гол. редкол.: І.М. Дзюба, А.І. Жуковський, М.Г. Железняк та ін.; НАН України, НТШ. К.: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2001. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=43500
13. Міграція в Україні. Цифри і факти. Фонд розвитку МОМ. К., 2019. 20 с.
14. Нагорна Л.П. Регіональна ідентичність: український контекст. К.: ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2008. 405 с.
15. Нагорняк Т.Л. Конфлікт держави і суспільства в Україні. Грані: Політологія. № 18(10), 2015. С.79-87.
16. Невмержицька О.М. Цінність як поняття: теоретичні основи. Грані: Філософія. № 7 (123) липень 2015. К., 2015. С. 114-117.
17. Підстав очікувати суттєвого підвищення рівня бідності у 2020 році немає. Міністерство соціальної політики України. 20.05.2020. URL: <https://www.msp.gov.ua/news/18675.html?fbclid=IwAR0kdYzCcOLKhD1-Wi8Z7ennN2AJhZYhuePH0BqkUgMM5WXnnsmd1eEhM18>
18. Робоча сила за статтю, типом місцевості та віковими групами. Демографічна та соціальна статистика / Ринок праці / Зайнятість та безробіття. Державна служба статистики України. URL: <http://ukrstat.gov.ua/>
19. Світове дослідження цінностей в Україні 2020. Колектив авторів (Л. Акуленко, О. Балакірева та ін.), ред. Потапенко. К. Український центр європейської політики. К., 2020. 216 с.
20. Семенченко Ф.Г. «Цінність» як предмет соціально-гуманітарної науки: теоретико-концептуальний підхід аналізу проблеми цінностей. URL: <http://www.politik.org.ua/vid/bookscontent.php3?b=7&c=386>
21. Скільки українців поїхало за кордон і що державі з цим робити. І. Піонтківська, Д. Яблонівський та ін. Центр економічної стратегії. К., 2018. 50 с.
22. Соціально-економічний вимір України в період зміни політичних еліт. В. Юрчишин. Київ: Разумков центр, 2019. 46 с.

References:

1. World Values Survey Wave 7 (2017-2020). Ukraine Study # WVS-2017. v1.5. URL: <https://www.worldvaluessurvey.org/WVSDocumentationWV7.jsp>
2. World Bank national accounts data, and OECD National Accounts data files. Ukraine. GDP per capita. URL: <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.CD?end=2019&locations=UA&start=1991&view=chart>
3. Balakiryeva O. Social'no-ekonomichni nastroyi naseleण्या Ukrayiny` napry`kinci 2020 roku. URL: <https://ukr-socium.org.ua/uk/archive/4-75-2020/sotsialno-ekonomichni-nastroyi-naseleण्या-ukrainy-naprykintsi-2020-roku/>
4. Bry`ndza V. Den` matky`. Yak tema gendernoyi rivnosti mozhe travmuvaty` zhinok. URL: <https://rozmova.wordpress.com/2020/05/01/viktoriya-bryndza-2/>
5. Bry`ndza V. V Ukrayini nasoloda zhy`ttyam vidxody`t` na drugy`j plan. Tomu shho my` i dosi prodovzhuyemo vy`zhy`vaty`. 13.04.2020. URL: <https://rozmova.wordpress.com/2020/05/01/viktoriya-bryndza-2/>
6. Bry`ndza V. V ukrayinciv dominuye potreba vy`zhy`vannya. 18.06.2016. URL: https://zaxid.net/v_ukrayintsiv_dominuye_potreba_vizhivannya_n1394860
7. Valovy`j vnutrishnij produkt. Ekonomichna staty`sty`ka / Nacional`ni raxunky`. Derzhavna sluzhba staty`sty`ky` Ukrayiny`. URL: <http://ukrstat.gov.ua/>
8. Gipters Z.V. Kul`turologichny`j slovny`k-dovidny`k. K.: VD «Profesional», 2006. 328 s.
9. Demografichni faktory` bidnosti. Red. E. M. Libanovoyi K., In-t demografiyi ta socz. doslidzh. NAN Ukrayiny`, 2009. 184 s.
10. Zovnishnya torgivlya tovaramy` ta poslugamy`. Ekonomichna staty`sty`ka / Zovnishn`oekonomichna diyal`nist`. Derzhavna sluzhba staty`sty`ky` Ukrayiny`. URL: <http://ukrstat.gov.ua/>
11. Libanova E.M. Zovnishni trudovi migraciyi ukrayinciv: masshtaby`, pry`chy`ny`, naslidky`. Demografiya ta social`na ekonomika. K., 2018. # 2(33). URL: http://iom.org.ua/sites/default/files/migration_infosheet_a4.pdf
12. Lisovy`j V. S. Aksiologiya. Ency`klopediya Suchasnoyi Ukrayiny`: elektronna versiya. Gol. redkol.: I.M. Dzyuba, A.I. Zhukovs`ky`j, M.G. Zheleznyak ta in.; NAN Ukrayiny`, NTSh. K.: Insty`tut ency`klopedy`chny`x doslidzhen` NAN Ukrayiny`, 2001. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=43500
13. Migraciya v Ukrayini. Sy`fry` i fakty`. Fond rozvy`tku MOM. K., 2019. 20 s.
14. Nagorna L.P. Regional`na identy`chnist`: ukrajins`ky`j kontekst. K.: IPiEND imeni I.F. Kurasa NAN Ukrayiny`, 2008. 405 s.
15. Nagornyak T.L. Konflikt myzh derzhavoyu i syspilstvom v Ukrayiny. Grani. #18(10), 2015. S.79-87.
16. Nevmerzhy`cz`ka O.M. Cinnist` yak ponyattya: teorety`chni osnovy`. Grani: Filosofiya. # 7 (123) ly`pen` 2015. K., 2015. S. 114-117.

17. Pidstav ochikuvat` suttyevogo pidvy`shhennya rivnya bidnosti u 2020 roci nemaye. Ministerstvo social`noyi polity`ky` Ukrainy`. 20.05.2020. URL: <https://www.msp.gov.ua/news/18675.html?fbclid=IwAR0kdYzCcOLKhD1-Wi8Z7ennN2AJhZYhuePH0BqkUgMM5WXnnsmd1eEhM18>
18. Robocha sy`la za stattyu, ty`pom misceivosti ta vikovy`my` grupamy`. Demografichna ta social`na staty`sty`ka / Ry`nok praci / Zajnyatist` ta bezrobittya. Derzhavna sluzhba staty`sty`ky` Ukrainy`. URL: <http://ukrstat.gov.ua/>
19. Svitove doslidzhennya cinnostej v Ukraini 2020. Kolekty`v avtoriv (L. Akulenko, O. Balakiryeva ta in.), red. Potapenko. K. Ukrainy`ky`j centr yevropejs`koyi polity`ky`. K., 2020. 216 s.
20. Semenchenko F.G. «Cinnist`» yak predmet social`no-gumanitarnoyi nauky`: teorety`ko-konceptual`ny`j pidxid analizu problemy` cinnostej. URL: <http://www.politik.org.ua/vid/bookscontent.php3?b=7&c=386>
21. Skil`ky` ukrayinciv poyixalo za kordon i shho derzhavi z cy`m roby`ty`. I. Piontkivs`ka, D. Yablonovs`ky`j ta in. Centr ekonomichnoyi strategiyi. K., 2018. 50 s.
22. Social`no-ekonomichny`j vy`mir Ukrainy` v period zminy` polity`chny`x elit. V. Yurchy`shy`n. Ky`yiv: Razumkov centr, 2019. 46 s.

Stanislavenko L. A. Social and Economic Values of Ukrainian Society

The article attempts to demonstrate the conditionality of the values of Ukrainian society by the real socio-economic and political processes in the state.

Using the results of the "World Values Survey" conducted in 2017-2020, the indicators of Ukraine's development, the existing socio-political context, the author summarized the following: value orientations of society – both stable and dynamic, so they can both measure the state of society and litmusize its demands and needs for effective public policy; in times of serious challenges, society is able to accumulate internal resources and demonstrate unexpectedly rational (instead of traditional) responses to unprecedented challenges. For example, increasing the feeling of security during the war or a positive assessment of financial situation and well-being in the context of pandemic and lockdown; the values acquired over the years since the Revolution of Dignity bring Ukrainian society closer to the highly developed in economic, interpersonal, legal sense of European societies. It is determined that the analyzed indicators of Ukraine's development as a welfare state indicate extremely low, distorted, one-sided positive trends. Contradictory and very slow departure of society from post-Soviet orientations in the areas of political system, economy, formation of relations between the citizen and the state is compensated by the value approach of Ukrainians to leading European countries in tolerance, financial security and responsibility for their lives and well-being. Therefore, in the context of the systemic crisis in Ukraine, society is in a state of balance between the values of survival and self-expression – absolutely logical, and the movement – both relative to 2011 and in comparison with European countries in general – towards democratization, widespread perception of secular and rational values. is evidence of the completion of the process of transformation of post-socialist Ukrainian society and its entry into the group of highly developed European countries. It was stated that post-socialist influences and the instability of Ukraine's economy and position in the international community determine the presence of Ukrainian society on a shaky balance of survival and self-expression values.

Keywords: values, survival and self-expression values, traditional values, secular-rational values, World Values Survey.

ПОЛІТИЧНІ ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНИХ СИСТЕМ ТА ГЛОБАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

DOI 10.31558/2519-2949.2021.1.14

УДК 327.913:323.173:94(478).047.072

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-0911-7649>

Баканова А. О., Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

РОЛЬ ПРИДНІСТРОВСЬКОГО КОНФЛІКТУ В МОЛДОВСЬКО-РОСІЙСЬКИХ ВІДНОСИНАХ

Разом із незалежністю Республіка Молдова здобула проблему, яка весь досліджуваний період негативно впливала на розвиток внутрішньої та зовнішньої політики держави – це Придністровський конфлікт, який відносять до категорії «заморожених конфліктів». Метою статті є дослідження ролі та місця Придністровського конфлікту у відносинах між Молдовою та Російською Федерацією, яка від початку була залучена у його хід та наслідки. Серед завдань роботи є виявлення основних чинників, що впливають на цю проблему. Позиція Росії фактично заморозила статус-кво щодо Придністровського конфлікту. Своєю підтримкою РФ запевнила Придністров'я у можливості успіху створення держави. Російські війська на території ПМР стали зброєю проти Молдови. Чим більше Молдова вимагала від Росії їх виведення, тим більше остання усвідомлювала значимість цього аргументу. Незважаючи на численні зобов'язання, РФ не виводить війська із території Молдови, оскільки вона будь-якими засобами хоче зберегти свою присутність у регіоні. Придністровська проблема негативно впливає на зовнішньополітичний курс Молдови, для якої повернення втраченої території є однією з головних цілей. Наявність конфліктної зони негативно відбивається на європейських прагненнях Молдови, а присутність російських військ у Придністров'ї спричиняє напруженість у двосторонніх відносинах Молдови і Росії, ЄС і Росії, негативно впливає на сусідів Молдови по регіону НСЄ. Прогрес в обговоренні питання конституційного статусу Придністров'я є малоімовірним, як і виведення російських військ з території ПМР – два головні питання, що стоять у центрі конфлікту. Російські війська є єдиною опорою придністровського режиму й основною перешкодою для досягнення миру в регіоні. Навіть якщо економічний тиск Заходу збільшиться, режим Придністров'я, імовірно, не погодиться на демократизацію та демілітаризацію, адже це є прямою загрозою його існуванню. Тож будь-яка молдавська стратегія не має шансу на успіх, тому що для Придністров'я всі «червоні лінії» вже пройдені.

Ключові слова: Придністровський конфлікт, Молдова, Росія, двосторонні відносини.

Постановка проблеми. Разом із незалежністю Республіка Молдова здобула проблему, яка весь досліджуваний період негативно впливала на розвиток внутрішньої та зовнішньої політики держави – це Придністровський конфлікт, який відносять до категорії «заморожених конфліктів». Війна, що спалахнула у Молдові після розпаду СРСР, призвела до менших втрат, аніж в Абхазії й Нагірному Карабасі: тут не було етнічних чисток чи масових порушень прав людини, проблем переміщених осіб. Сторони протистояння були етнічно й лінгвістично неоднорідні (молдаване, румуни, росіяни, українці) [11]. Придністровський конфлікт спалахнув перш за все внаслідок розбіжностей зовнішньополітичних орієнтацій: Кишинів узяв курс орієнтації на Румунію, передбачаючи навіть варіант інтеграції; Тирасполь підтримував радянську систему, а після розпаду СРСР проголосив незалежність й орієнтувався на Росію.

Метою статті є дослідження ролі та місця Придністровського конфлікту у відносинах між Молдовою та Російською Федерацією, яка від початку була залучена у його хід та наслідки. Серед завдань роботи є виявлення основних чинників, що впливають на цю проблему.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Особливості розвитку Придністровського конфлікту вивчала низка дослідників, зокрема, важливими для розуміння складності процесу врегулювання

були статті І. Максименко, А. Девяткова, А. Толкачової. Іншим аспектом, що впливав на конфлікт, є взаємодія / суперництво на теренах Нової Східної Європи між РФ та ЄС, що стало предметом дослідження статей Т. Ростокса, С. Степаненко та О. Сірбу. Узагальнюючою з цієї проблеми стала монографія американського політолога М. Оренштейна «Землі-поміж. Росія vs Захід і нова політика гібридної війни». Європейському чиннику в трикутнику РФ – ЄС – Молдова присвячені праці європейських науковців Ж. Манготта та К. Сміт. Однак, необхідним залишається дослідження ролі Придністровського конфлікту в молдово-російських відносинах протягом останніх двох десятиліть, тому що він позначився на всіх аспектах та сферах їх взаємин та позиціях Молдови та РФ на міжнародній арені.

Виклад основного матеріалу дослідження. У березні 1992 року конфлікт між Кишиневом та Тирасполем перейшов у збройне протистояння. На боці Тирасполя виступила 14-та російська армія, пізніше реорганізована в Оперативну групу російських військ, офіційно покликану для підтримання миру. Припинення вогню було досягнуто Московським договором 21 липня 1992 року, підписаним президентом Молдови М. Снегуром і Б. Єльциним [6, с. 140]. Під час саміту ОБСЄ у Стамбулі в 1999 році Молдові вдалося переконати Росію вивести війська із молдавської території [4, с. 81]. Однак, з приходом до влади В. Путіна цей процес було призупинено на невизначений час.

Тому Молдова зацікавлена в інтернаціоналізації проблеми як засобу протидії домінуванню російської позиції. Україна відіграє важливу роль у врегулюванні Придністровської проблеми, насамперед через свою безпосередню географічну близькість до зони конфлікту. Українська сторона з першого дня засудила придністровський сепаратизм і виступала за повне виведення російських військ із Молдови, а пізніше сприяла транспортуванню зброї і боєприпасів через свою територію назад у Росію.

«Московський меморандум» 1997 року між Молдовою та Придністров'ям, із Росією й Україною у якості гарантів, передбачав, що будь-яке врегулювання ґрунтуватиметься на принципові територіальної цілісності Молдови, але поділ повноважень між центром та автономією не було погоджено. На пропозицію України у липні 2002 року, Молдова прийняла Закон про надання спеціального статусу Придністров'ю [4, с. 82]. У наступні роки Україну часто критикували за недостатню увагу до придністровської проблематики, однак, важливим було те, що українська сторона усвідомлювала правові межі, яких необхідно було би дотримуватися всім учасникам процесу врегулювання.

Незважаючи на серію перемовин у форматі «5+2» (Росія, Україна, ОБСЄ, США, ЄС + Молдова та ПМР), вирішити питання не вдається. Залишаються суперечки з приводу формату «спільної держави» і статусу Придністров'я. Принципова позиція Молдови – це збереження територіальної цілісності; вона готова надати Придністров'ю широку автономію за прикладом Гагаузії, проте ПМР вимагає повної незалежності.

За базовим молдавсько-російським Договором «Про дружбу й співробітництво» 2001 року РФ фактично визнала територію Придністров'я складовою частиною Молдови [3]. Однак на практиці Росія не дотримувалася цього пункту. Завдяки всеохоплюючій підтримці Москви ПМР отримала всі ознаки суверенітету: уряд, силові й митні служби й власну валюту (придністровський рубль). У 2003 році Росія підписала Стамбульські зобов'язання, що припускали виведення російських військ з Молдови в обмін на згоду західних держав ратифікувати Договір про звичайні збройні сили в Європі [2].

У червні 2003 року серед членів ОБСЄ було поширено неофіційний документ під грифом «Інформація до обміркування» з назвою «Місія зі зміцнення миру в Молдові» («голландська ініціатива»). У документі йшлося про те, що «протягом перехідного періоду» (тобто після досягнення угоди про остаточне врегулювання придністровської проблеми) у Молдову має бути введено сили з підтримки миру під контролем ОБСЄ, діяльність яких доповнювалася би міжнародною цивільною місією для моніторингу й реалізації політичного врегулювання. Багатонаціональний військовий контингент мав бути невеликим, із легким озброєнням, достатнім для забезпечення демілітаризації й контролю над зоною безпеки і з обмеженим у часі мандатом. Жодна з держав не могла би надавати більше за 50% цього контингенту, а сама операція мала бути передана під керування Європейському Союзу [4, с. 83].

РФ сприйняла «голландську ініціативу» як нав'язування Росії ролі молодшого партнера ЄС, тому що саме Брюссель діставав право керування миротворчою місією, у якій права Росії як не-члена ЄС обмежувалися би. Пропозиція, незважаючи на те, що це був неофіційний документ (non-paper), спричинила негативну реакцію; офіційний представник МЗС РФ О. Яковенко заявив, що доки не буде

визначено реальні потреби військово-гарантійного забезпечення політичного врегулювання, спільні миротворчі сили, «ефективність яких підтверджується понад десятилітнім досвідом і ніким не ставиться під сумнів», повинні продовжувати діяти [2].

У російського керівництва посилювалося відчуття конкуренції із Заходом за роль лідера у миротворчому процесі в Придністров'ї. Саме у цей час у Росії почалася надцентралізація політичної системи, символом якої стала «справа Ходорковського» [4, с. 84]. Антизахідна риторика стала інструментом конструювання образу «сильної Росії», «що піднімається з колін». Як писав головний ідеолог російських політичних змін, заступник голови Адміністрації Президента РФ В. Сурков, у Росії має бути реалізовано «проект суверенної демократії», концентрування основного прибутку від енергоресурсів у руках російської еліти, яка діє «задля блага народу». У цього проекту, зазначав В. Сурков, є внутрішні вороги («маргінальні союзи колишніх чиновників та нових олігархів, яких підбадьорюють заїжджі дипломати») і зовнішні (ті, хто «має намір підкорити Росію») [2]. У Москві вбачали у будь-якій активності Заходу на пострадянському просторі прагнення «витиснути» Росію. Це стосувалося розширення НАТО й нератифікації ДОВСЕ, «кольорових революцій», а також пропозицій щодо заміни російських миротворців у зонах «заморожених конфліктів».

Питання Придністров'я набуло в РФ стратегічного значення. У липні 2003 року в Молдові побувало два представники адміністрації президента РФ – її глава О. Волошин і його заступник Д. Козак, місія якого тривала декілька місяців. Як повідомляла російська «Незалежна газета» з посиланням на «джерела у молдавському МЗС», на зустрічі О. Волошина з В. Вороніним ішлося не про створення військової бази у звичному їй розумінні, а про значний військовий контингент, який Росія готова розмістити у Молдові у межах військово-гарантійної операції [1]. Д. Козак здійснював у серпні-листопаді «човникову дипломатію» між Кишиневом і Тирасполем, узгоджуючи підходи Придністров'я й Молдови до врегулювання конфлікту. Головна відмінність місії – таємність і відсутність координації дій із ОБСЄ.

14 листопада відбулося парафування першого варіанту тексту Меморандуму про основні принципи державного устрою об'єднаної держави, а через декілька днів посол Росії в Молдові Ю. Зубаков офіційно передав проект документу сторонам конфлікту й ОБСЄ, а також оприлюднив його [4, с. 85]. Відповідно до російського плану мала бути утворена Федеративна Республіка Молдова (ФРМ) у кордонах Республіки Молдова. У її складі статус суб'єктів федерації здобували Придністров'я й автономне територіальне об'єднання Гагауз-Ері. Проголошувалося, що ФРМ має бути нейтральною демілітаризованою державою. У первісній версії Меморандуму російська мова здобувала статус офіційної. Істотна частина державних повноважень в об'єднаній державі перебувала б у спільному віданні суб'єктів і федерального центру (митне регулювання, організація правоохоронних органів, федеральний бюджет і податки, розмежування державної власності, права людини, загальні принципи зовнішньоекономічної діяльності). Федеральні органічні закони мали б ухвалюватися більшістю нижньої й верхньої палат парламенту. Якщо у нижній палаті представники Придністров'я були би присутні пропорційно кількості населення, то у Палаті законодавців із 26 сенаторів квота Придністров'я становила 9 місць, Гагауз-Ері – 4. Таким чином, 1/6 населення країни була би представлена у верхній палаті третиною місць. Самостійно федеральний центр міг би вирішувати тільки питання валютного регулювання й грошової емісії, зовнішньої політики й торгівлі [4, с. 86]. Створювана держава була би по суті не федерацією, а конфедерацією.

20 листопада з'явилися Пропозиції керівництва Придністров'я щодо доповнення проекту Меморандуму, де йшлося про необхідність підписання Молдовою договору з РФ про розміщення на території ФРМ терміном на 30 років військового контингенту Росії [10].

Після заяви О. Яковенка про неприйнятність такого формату й терміну військово-гарантійної операції міністр оборони РФ С. Іванов оперативно «дав команду» почати розробку проекту перебування російських миротворців чисельністю не більше 2 тисяч й терміном до 2020 року без важкого озброєння [10]. Так з'явилася друга версія Меморандуму із секретними статтями, де ЄС, ОБСЄ й Україна надавали би Молдові політичні й економічні гарантії, а військові гарантії залишалися за Росією [2]. Факти свідчать, що особисто президент Росії прагнув будь-що зберегти лідерство у військово-політичному аспекті миротворчої операції [4, с. 86]. Д. Козак потім стверджував, що В. Воронін погодився на присутність російського контингенту назавжди [2]. При цьому Д. Козак знав про чітко виказану позицію ОБСЄ, голова якої Я. Х. Схеффер у вересні 2003 року заявив, що миротворчі сили в об'єднаній Молдові мають перейти під мандат організації й бути багатонаціональними [2]. Козак квапився, закликаючи Молдову й Придністров'я скоріше підписати текст Меморандуму, а міністр закордонних справ РФ І. Іванов офіційно запевняв молдовську сторону

в позитивній реакції ОБСЄ. Насправді Я. Х. Схеффер 18 листопада повідомив, що йому необхідний час, щоб порівняти російську пропозицію з попередніми текстами по придністровському врегулюванню, тому він не може дати оцінки запропонованому Росією плану [4, с. 87].

В останню хвилину президент Молдови В. Воронін відмовився підписати Меморандум про основні принципи державного устрою об'єднаної держави. Президент Молдови позначив відсутність схвалення з боку міжнародного співтовариства як основну причину своєї відмови поставити підпис. В. Воронін зазначив, що курс на європейську інтеграцію обумовлює неодмінне схвалення запропонованого плану врегулювання європейськими структурами [4, с. 88]. Постійний представник Росії при ОБСЄ О. Алексеев інтерпретував негативне рішення молдовського керівництва як прийняте «через тиск з боку деяких держав, політичних організацій та інститутів» [2]. Провал «Меморандуму Козака» став причиною закріплення російсько-західних протиріч по придністровському врегулюванню. Росія переконалася у небажанні західних партнерів надати РФ право самостійно виконувати миротворчі функції, а Захід одержав доказ неоімперських амбіцій Москви. Як писали самі російські експерти, для Москви провал «Меморандуму Козака» був рівнозначний невдачам у Грузії й Україні.

Провал «Меморандуму Козака» ознаменував поворотний момент, коли молдовська політика змінилася у бік Заходу. Зустріч президентів РФ та Молдови у липні 2006 року не змогла відновити колишній рівень співпраці. Напруженість у двосторонніх відносинах підсилила участь Молдови у ГУАМ, організації, що розглядалася у Москві як суто антиросійська.

П'ятисторонній формат перемовин (з Росією, Україною й ОБСЄ у якості посередників) було розширено у 2005 році завдяки ЄС і США як спостерігачів [11], але вони не мали жодних результатів. Кишинів наполягав на тому, що не буде обговорювати питання остаточного статусу, поки Придністров'я не буде демократизоване й – головне – російські війська не буде виведено. Росія тим часом збільшила економічну допомогу Придністров'ю й підписала Протокол про співробітництво з І. Смирновим, якого визнала «президентом Придністров'я» після впровадження нового митного українсько-молдавського режиму [8, с. 265].

Керівництво Придністров'я давно намагалось перевести свою де-факто державність у формальну незалежність. Ця надія отримала новий поштовх, коли міжнародна спільнота визнала Чорногорію після референдуму 2006 року. Наступного дня міністр закордонних справ Придністров'я В. Лишкай сказав: «Це виглядає й нашим святом, що чорногорці проголосували за незалежність» [7, с. 123]. Через десять днів після голосування в Чорногорії, І. Смирнов заявив, що Придністров'я проведе свій власний референдум 17 вересня 2006 року. У результаті 97% населення проголосували за незалежність [12]. У цей час В. Путін почав стверджувати, що рішення щодо Чорногорії та Косово повинні поширюватися на сепаратистські проблеми колишнього Радянського Союзу.

Але існували істотні відмінності між цими ситуаціями. Референдум у Чорногорії був проведений загальноновизнаним й легітимним урядом, а Придністров'я не було визнано незалежним навіть Росією. Чорногорія й Сербія у Белградській угоді 2002 року визнавали право кожного відділитися від державного союзу шляхом референдуму через три роки, а Кишинів і Тирасполь не мали такої угоди (Кишинів визнав лише, що Придністров'я має право на відокремлення у випадку об'єднання Молдови з Румунією). Умови голосування в Чорногорії були погоджені всіма сторонами за посередництва ЄС, а придністровський референдум був одностороннім кроком Тирасполя. Визначення статусу Косово було вирішено резолюцією 1244 Ради Безпеки ООН (1999 рік), а аналогічної резолюції щодо Молдови не існувало [4, с. 89].

Місія ЄС EUBAM невдовзі засвідчила, що Придністров'я стало шляхом організованої контрабанди у великих масштабах; прибуток від неї дорівнював десяткам мільйонів євро на рік. Кордон між Молдовою й Україною у 1200 км у деяких місцях не був позначений, а подекуди численні озера й ріки з заростями очерету забезпечували прикриття для контрабандистів. 95% товарів, які входили й виходили через придністровські прикордонні контрольно-пропускні пункти, перевозилися поїздами. «Ви можете переправити що завгодно в цих поїздах», – коментував прикордонний експерт міжнародній кризовій групі. Хоча Місія ЄС не знайшла доказів торгівлі зброєю, вона не могла бути упевнена, що така торгівля не відбувалася. Важливою залишалася проблема корупції, що виходила далеко за рамки патрулювання; це стосувалося у цілому прикордонних відомств обох країн. «Одна із причин, чому передовим агентам не вистачає ініціативи, це те, що вони часто не знають, наскільки висока корупція в їхньому власному пункті» [7, с. 98].

Відсутність демократичних інститутів обмежує суспільну дискусію, дає придністровцям перекручену картину життя у Молдові. Переговори про статус Придністров'я при відсутності довіри й непривабливості Молдови для більшості придністровців, у тому числі бізнес-товариства, не мали

шансів на успіх. Кожна сторона обвинувачувала іншу у порушенні слова: Молдова виступала проти Ігоря Смирнова, а Придністров'я – Володимира Вороніна [7, с. 102]. Нарешті керівництво було вперше оновлено: з березня 2012 року президентом Молдови став Н. Тимофті, президентом ПМР із грудня 2011 року – Є. Шевчук. Але нічого не змінилося: замість налагодження діалогу на вищому рівні під пресінгом міжнародної спільноти контактували міністри.

Це свідчило на користь експертної думки, що головною перешкодою для мирних зусиль й подолання контрабанди були російські війська. Н. Тимофті заявив, що для реінтеграції необхідне виведення військовослужбовців, озброєнь і боєприпасів РФ із території країни, відповідно до документів, підписаних Росією на самітах ОБСЄ в Стамбулі (1999) і Порту (2002): «Влади Республіки Молдова наполягають на заміні російських миротворчих сил у Зоні безпеки на Дністрі на цивільну місію з міжнародним мандатом. Однак Москва виявляє політичну, військову й фінансову підтримку тираспольському сепаратистському режиму. ...Створюючи вогнище напруженості у цій зоні Європи, вона намагається блокувати процес європейської інтеграції країни. Усі ці дії націлені на зрив процесу врегулювання конфлікту. Нинішній механізм урегулювання у форматі "5+2" трохи застарів і сьогодні демонструє свою неспроможність» [5].

У 2014 році Молдова й Україна змінили свою стратегію на більш наступальну. Перш за все, вони посилили економічну блокаду ПМР, після чого у Придністров'ї почалася гостра економічна криза, найскладніша з моменту завершення гарячої фази 1992 року. Крім того, влада України заборонила провезення через усі пункти пропуску на кордоні з Придністров'ям підакцизних товарів (етилового спирту, спиртних напоїв, пива, тютюнових виробів, нафтопродуктів, зрідженого газу, легкових автомобілів). Увезити їх на територію Придністров'я можна було тепер тільки через Молдову. Сама Молдова почала карні переслідування економічних агентів Придністров'я. Влада Придністров'я підрахувала, що це нанесло республіці збиток у розмірі близько 20 млн. \$ [9, с. 236].

Якщо метою Молдови та України був тиск на Придністров'я, слід було довести цю політику до кінця. Однак цього не сталося. ПМР зосередила зусилля на збереженні незалежності де-факто шляхом вільної конфедерації з Молдовою. Станом на 2020 рік ПМР, не маючи міжнародного визнання, є місцем, у якому зацікавлені всі економічні еліти, що беруть участь у незаконних оборудках з обох боків кордону.

Таким чином, позиція Росії фактично заморозила статус-кво щодо Придністровського конфлікту. Своєю підтримкою РФ запевнила Придністров'я у можливості успіху створення держави. Російські війська на території ПМР стали зброєю проти Молдови. Чим більше Молдова вимагала від Росії їх виведення, тим більше остання усвідомлювала значимість цього аргументу. Незважаючи на численні зобов'язання, РФ не виводить війська із території Молдови, оскільки вона будь-якими засобами хоче зберегти свою присутність у регіоні.

Придністровська проблема негативно впливає на зовнішньополітичний курс Молдови, для якої повернення втраченої території є однією з головних цілей. Наявність конфліктної зони негативно відбивається на європейських прагненнях Молдови, а присутність російських військ у Придністров'ї спричиняє напруженість у двосторонніх відносинах Молдови і Росії, ЄС і Росії, негативно впливає на сусідів Молдови по регіону НСЄ.

Прогрес в обговоренні питання конституційного статусу Придністров'я є малоімовірним, як і виведення російських військ з території ПМР – два головні питання, що стоять у центрі конфлікту. Російські війська є єдиною опорою придністровського режиму й основною перешкодою для досягнення миру в регіоні. Навіть якщо економічний тиск Заходу збільшиться, режим Придністров'я, імовірно, не погодиться на демократизацію та демілітаризацію, адже це є прямою загрозою його існуванню. Тож будь-яка молдавська стратегія не має шансу на успіх, тому що для Придністров'я всі «червоні лінії» вже пройдені.

Бібліографічний список:

1. Воронин В. Мы с Владимиром Путиным давно потеряли вкус к собственным хотелкам. URL: <http://ru.interlic.md/2008-03-11/4303-4303.html> (дата звернення: 20.11.2020).
2. Девятков А. В. «Меморандум Козака» в истории приднестровского урегулирования. *Известия Алтайского государственного университета*. 2010. № 4 – 2. URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/memorandum-kozaka-v-istorii-pridnestrovskogo-uregulirovaniya#ixzz4KQoIVxBv> (дата звернення: 20.11.2020).
3. Договор о дружбе и сотрудничестве между Российской Федерацией и Республикой Молдова 19 ноября 2001. URL: http://www.mid.ru/ru/maps/md/-/asset_publisher/dfOotO3QvCij/content/id/571548 (дата звернення: 20.11.2020).
4. Максименко И., Девятков А., Толкачова А. Приднестровское урегулирование – пилотный проект Россия-ЕС «перезагрузка»? *Актуальные проблемы международных отношений*. Спеціальний випуск. 2011. № 102. II. С. 80–93.

5. Приднестровский формат «5+2» устарел, поэтому его стоило бы заменить.
URL: <http://sensor.net.ua/n330846> (дата звернення: 20.11.2020).
6. Степаненко С. В. Транскордонне співробітництво на нових східних кордонах Європейського Союзу. *Актуальні проблеми державного управління*. 2008. № 1 (33). С. 137 – 143.
7. International Crisis Group. Moldova's Uncertain Future. *The New Eastern Europe: Ukraine, Belarus, Moldova* / ed. D. Hamilton, G. Mangott. Washington: Centre for Transatlantic Relations, 2007. P. 77 – 126.
8. Mangott G. Deconstructing a Region. *The New Eastern Europe: Ukraine, Belarus, Moldova* / ed. D. Hamilton, G. Mangott. Washington: Centre for Transatlantic Relations, 2007. P. 261 – 286.
9. Orenstein M. *The Lands in Between. Russia vs the West and the New Politics of Hybrid War*. Oxford: Oxford Univ. Press, 2019.
10. Rostoks T. Forms of Russian and EU Power in the 'New Eastern Europe'. *The Different Faces of "Soft Power": The Baltic States and Eastern Neighborhood between Russia and the EU* / ed. T. Rostoks, A. Spruds. Riga: Latvian Institute of International Affairs, 2015. P. 8 – 29.
11. Sirbu O. Review – Cross Border Cooperation Development of European Union with Russia, Belarus, Ukraine and Moldova (2004-2010). *Cross-border cooperation as a tool of spatial integration and cooperation between EU and eastern partner countries* / ed. S. Devetak, O. Sirbu. Maribor: Iscomet, Institute for Ethnic and Regional Studies, 2012. URL: <http://www.iscomet.org> (дата звернення: 20.11.2020).
12. Smith K. E. Is the European Union's soft power in decline? *Current History*. 2014. No. 113 (761). P. 104 – 109.

References:

1. Voronin V. My s Vladimirom Putinyim davno poterjali vkus k sobstvennym hotelkam.
URL: <http://ru.interlic.md/2008-03-11/4303-4303.html> (Access date: 20.11.2020).
2. Devjatkov A. V. «Memorandum Kozaka» v istorii pridnestrovskogo uregulirovaniya. *Izvestija Altajskogo gosudarstvennogo universiteta*. 2010. № 4 – 2. URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/memorandum-kozaka-v-istorii-pridnestrovskogo-uregulirovaniya#ixzz4KQoIVxBv> (Access date: 20.11.2020).
3. Dogovor o družbe i sotrudnichestve mezhdru Rossijskoj Federacij i Respublikoj Moldova 19 nojabrja 2001.
URL: http://www.mid.ru/ru/maps/md/-/asset_publisher/dfOotO3QvCij/content/id/571548 (Access date: 20.11.2020).
4. Maksimenko I., Devjatkov A., Tolkachova A. Pridnestrovskoe uregulirovanie – pilotnyj proekt Rossija-ES «perezagruzka»? *Aktual'ni problemi mizhnarodnih vidnosin*. Special'nij vipusk. 2011. № 102. II. S. 80–93.
5. Pridnestrovskij format «5+2» ustarel, pojetomu ego stoilo by zamenit'. URL: <http://sensor.net.ua/n330846> (Access date: 20.11.2020).
6. Stepanenko S. V. Transkordonne spivrobotnictvo na novih shidnih kordonah Evropejs'kogo Sojuzu. *Aktual'ni problemi derzhavnogo upravlinnja*. 2008. № 1 (33). S. 137 – 143.
7. International Crisis Group. Moldova's Uncertain Future. *The New Eastern Europe: Ukraine, Belarus, Moldova* / ed. D. Hamilton, G. Mangott. Washington: Centre for Transatlantic Relations, 2007. P. 77 – 126.
8. Mangott G. Deconstructing a Region. *The New Eastern Europe: Ukraine, Belarus, Moldova* / ed. D. Hamilton, G. Mangott. Washington: Centre for Transatlantic Relations, 2007. P. 261 – 286.
9. Orenstein M. *The Lands in Between. Russia vs the West and the New Politics of Hybrid War*. Oxford: Oxford Univ. Press, 2019.
10. Rostoks T. Forms of Russian and EU Power in the 'New Eastern Europe'. *The Different Faces of "Soft Power": The Baltic States and Eastern Neighborhood between Russia and the EU* / ed. T. Rostoks, A. Spruds. Riga: Latvian Institute of International Affairs, 2015. P. 8 – 29.
11. Sirbu O. Review – Cross Border Cooperation Development of European Union with Russia, Belarus, Ukraine and Moldova (2004-2010). *Cross-border cooperation as a tool of spatial integration and cooperation between EU and eastern partner countries* / ed. S. Devetak, O. Sirbu. Maribor: Iscomet, Institute for Ethnic and Regional Studies, 2012. URL: <http://www.iscomet.org> (Access date: 20.11.2020).
12. Smith K. E. Is the European Union's soft power in decline? *Current History*. 2014. No. 113 (761). P. 104 – 109.

Bakanova A. O. The Role of the Transnistrian Conflict in Moldovan-Russian Relations.

Along with independence, the Republic of Moldova has acquired a problem that throughout the period under study had a negative impact on the development of domestic and foreign policy – the Transnistrian conflict which is classified as a “frozen conflict”. The aim of article is a research of the role and place of the Transnistrian conflict between Moldova and the Russian Federation which was originally involved in the process and its implications. Among the tasks of the work is to identify the main factors influencing this problem. Russia's position has effectively frozen the status quo over the Transnistrian conflict. With its support Russia assured Transnistria of the possibility of success in creating a state. Russian troops on the territory of Transnistria became weapons against Moldova. The more Moldova demanded that Russia withdraw them, the more the latter realized the importance of this argument. Despite numerous commitments, Russia is not withdrawing troops from Moldova because it wants to maintain its presence

in the region by any means. The Transnistrian problem has a negative impact on Moldova's foreign policy for which the return of lost territory is one of the main goals. The existence of a conflict zone has a negative impact on Moldova's European aspirations, and the presence of Russian troops in Transnistria causes tensions in bilateral relations between Moldova and Russia, the EU and Russia, and has a negative impact on Moldova's neighbors in the New Eastern Europe. Progress in discussing the constitutional status of Transnistria is unlikely as is the withdrawal of Russian troops from Transnistria – the two main issues at the heart of the conflict. Russian troops are the only pillar of the Transnistrian regime and the main obstacle to achieving peace in the region. Even if Western economic pressure increases, the Transnistrian regime is unlikely to agree to democratization and demilitarization as it is a direct threat to its existence. Therefore, any Moldovan strategy has no chance of success because for Transnistria all “red lines” have already been passed.

Keywords: *the Transnistrian conflict, Moldova, Russia, bilateral relations.*

DOI 10.31558/2519-2949.2021.1.15

УДК 327-044.247(477:ЄС)

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2850-2059>*Дудкевич В. І., Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника*

ПРОЦЕС ІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ ДО ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ В КОНТЕКСТІ СУПЕРЕЧНОСТЕЙ ВНУТРІШНЬО ЄВРОПЕЙСЬКОГО РОЗВИТКУ

У статті досліджується процес інтеграції України до Європейського Союзу. Зокрема, обґрунтовуються зовнішньо зумовлені фактори, що впливають на ефективність євроінтеграційного процесу. Основними визначено геополітичні умови, стратегічні засади та внутрішньоєвропейські суперечності, що можуть нести загрозу розвитку України. Систематизовано наукові підходи до вивчення європейських інтеграційних процесів, з'ясовано геополітичні умови євроінтеграції України та розкрито вплив суперечностей внутрішньоєвропейського розвитку на процес євроінтеграції України.

Серед стратегічних засад здійснення інтеграційного процесу виділено зовнішній вимір, який полягає у налагодженні тісних політичних та економічних зв'язків з ЄС. Подальший розвиток відносин України та ЄС визначається підписанням Угоди про асоціацію та її ратифікація Верховною Радою України та Європарламентом, а також її виконання Україною означених вимог.

Визначено суперечності внутрішньоєвропейського розвитку, які можуть нести потенційну загрозу та створювати додаткові ризики для процесу інтеграції України. Сюди можна віднести критичне ставлення деяких країн-членів ЄС щодо спроможності України системно реформувати політичну й економічну системи, щоб вони відповідали європейським стандартам; існуючі в ЄС проблеми стосовно остаточної інтеграції країн, які отримали членство у XXI ст. та послаблений консолідаційний потенціал країн-членів щодо внутрішньої політики ЄС.

Зроблено висновок, що інтенсивність та результативність євроінтеграційного процесу в Україні залежить найбільшою мірою від суб'єктивних чинників, тобто позиції релевантного політичного лідера.

Ключові слова: інтеграція України; Європейський Союз; внутрішньо європейський розвиток; євроінтеграційний процес; геополітичні умови євроінтеграції України

Постановка проблеми та її зв'язок із важливими науковими та практичними завданнями

Актуальність дослідження зумовлена складною політичною, соціально-економічною ситуацією в контексті проблем, що виникли в процесі європейської інтеграції. Потреба науково-теоретичної розробки сутності та змісту інтеграційних процесів сучасного світу, суперечливий і непослідовний характер вироблення та втілення європейської парадигми української геополітики зумовили важливість нашого наукового дослідження.

Метою дослідження є науково-теоретичне обґрунтування зовнішньо зумовлених факторів, що впливають на ефективність євроінтеграційного процесу, основними з яких визначено геополітичні умови, стратегічні засади та внутрішньо європейські суперечності, що можуть нести загрозу розвитку України

З огляду на поставлену мету визначено дослідницьке **завдання** – систематизувати наукові підходи до вивчення європейських інтеграційних процесів; з'ясувати геополітичні умови євроінтеграції України; розкрити вплив суперечностей внутрішньоєвропейського розвитку на процес євроінтеграції України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми

Необхідно зазначити, що європейська інтеграція в сучасному розумінні – це явище XX ст. У цей період такі науковці, як Ж. Монне, П.-А. Спаак, К. Аденауер зазначали, що для європейців «європеїзм» є найконструктивнішою ідеєю століття, а логіка потребує від них об'єднання зусиль, досвіду, енергії, навичок у спільних інтересах [6, с. 10]. А загальним доктринальним підґрунтям

наукового пошуку стали праці вітчизняних учених: Барабаша Ю.Г., Батанова О.В., Білої-Тіунової Л.Р., Бориславської О.М., Крестовської Н.М., Ковалю В.С., Колісника В.П., Крусян А.Р., Марцеляка О.В., Мяловицької Н.А., Оборотова Ю.М., Орзіха М.П., Рабіновича П.М., Скрипнюка О.В., Совгіри О.В., Стецюка П.Б., Федоренка В.Л., Фрицького Ю.О., Шемшученка Ю.С., Юзькова Л.П. та ін.

Виклад основного матеріалу дослідження. Вигідне географічне положення (Україна знаходиться в Центрально-Східній Європі на перехресті важливих транспортних шляхів між державами і континентами, межує з багатьма країнами і має вихід до Чорного і Азовського морів, доступні гірські перевали Українських Карпат не створюють значних труднощів для різних сухопутних видів транспорту [2, с. 5]), з одного боку, дозволяє Україні мати економічні переваги від певного посередництва між країнами Західної, Центральної та Східної Європи та Російською Федерацією, а з іншого, спричиняє боротьбу релевантних геополітичних гравців (ЄС, США, РФ) за необхідний їм вектор української зовнішньої політики. А враховуючи масштаб розширення ЄС у XXI ст., яке призвело до того, що саме по Україні проходить кордон між Євросоюзом та Росією, відзначаємо надвисоку роль геополітичного чинника, який впливає не лише на розбудову зовнішньої, а і на внутрішню політику України.

Вище керівництво країни, розуміючи вигідне, проте однозначно складне геополітичне становище України, протягом усієї історії незалежності намагалося поводити витриману зовнішньополітичну лінію. Характеризуючи одним словом спрямування зовнішньої політики України, можна обрати термін «багатовекторність». Вигідність геополітичного становища України несе великі приховані ризики. Україну можна відносити до «буферної зони» між Російською Федерацією та Європейським Союзом, «спільного простору» зовнішньої безпеки для РФ та ЄС, яка протягом тривалого часу була внутрішньо поділена у своїй зовнішньополітичній орієнтації між Сходом і Заходом та спрямовувала свої зусилля щодо співробітництва в напрямі двох систем. Така геополітична невизначеність, на нашу думку, сприяла зовнішній та внутрішній політичній напруженості, що призвела до підвищення рівня конфліктності в країні.

Аналіз наукових досліджень цього питання дає змогу констатувати, що, незважаючи на заявлену (ще в Постанові Верховної Ради УРСР від 25 грудня 1990 р. «Про реалізацію Декларації про державний суверенітет України у сфері зовнішніх зносин») європейську спрямованість зовнішньополітичного курсу України, перші реальні кроки в забезпеченні цього наміру були зроблені після Помаранчевої революції Президентом В. Ющенком.

Визнаючи потужний інтеграційний потенціал України, і ЄС, і РФ намагаються залишити її у полі свого геополітичного впливу, пропонуючи певні переваги. Важливість утримання України в напрямку т. зв. «проросійського вектору» пояснюється такими чинниками:

- Україна є важливою складовою ідеї «російського світу», який являє собою ідеологічну основу євразійства. Тим більше, що одним із трьох «стовпів» його є православ'я, коріння і міцна база якого є в Україні;
- Україна забезпечує «імперськість» Російської Федерації, про що стверджують як російські, так і західні геополітики;
- Україна (через Київську Русь) забезпечує історичну спадковість державної влади в РФ;
- Україна забезпечить Росії переваги використання свого вигідного транзитного становища;
- Україна залишається більш вигідним економічним партнером, ніж, наприклад, країни Середньої Азії;
- і, що головне, Україна може забезпечити непотрібний авторитарній політичній системі РФ «перелив» демократії, який несе загрозу стабільності недемократичних політичних режимів пострадянських країн. Саме тому Російська Федерація намагається (використовуючи як легальні, так і такі, що суперечать нормам міжнародного права, методи) утримати Україну в полі свого геополітичного впливу..

Вважаємо, що саме європейський поступ забезпечить проведення системних реформ у всіх галузях суспільства, тому що без них перспектива вступу України до ЄС стане неможливою. Послідовний євроінтеграційний процес приведе до розбудови фактичного, а не формального демократичного політичного режиму, формування функціонально дієздатного громадянського суспільства, забезпечить внутрішньоконсолідовану політичну націю, дієву реалізацію прав і свобод громадян, модернізацію економічної системи тощо.

Говорячи про перспективи економічного співробітництва, відзначимо, що підписана з Україною Угода про асоціацію передбачає створення Зони вільної торгівлі на таких вигідних для України умовах, які ще не надавалися ЄС будь-якій іншій державі. Тим більше, що виконання економічних

критеріїв вступу до ЄС уже сприятиме побудові сильної конкурентної економіки. Таким чином, абсолютні переваги (перш за все, докорінна трансформація політичної та економічної систем), які отримає Україна від європейського вектора розвитку очевидні.

Однак, саме стратегія характеризує засоби адаптації організації до свого зовнішнього середовища. Таким чином, ефективна реалізація курсу на інтеграцію з ЄС полягає в здійсненні системної адаптації до вимог, що висуваються Європейським Союзом до країн-кандидатів на членство. Проаналізувавши основні документи ЄС (Римський договір 1957 р., Маастрихтський договір 1992 р., Копенгагенську Декларацію Європейської Ради 1993 р., рішення Мадридського саміту Європейської Ради 1995 р.), ми виокремили п'ять груп вимог, відповідність яким забезпечує членство держави в ЄС: географічні критерії (країна-кандидат повинна географічно належати до Європи); економічні критерії (ефективність функціонування національної ринкової економіки); політичні критерії (ЄС являє собою союз демократичних націй, де гарантуються права людини, виборність органів влади, демократична організація влади, децентралізація, конкурентність, дієвість громадянського суспільства тощо); критерій членства або інституційний, який включає 31 розділ *acquis communautaire* – «спільного доробку ЄС»; «незалежний» критерій (спроможність Європейського Союзу абсорбувати нових членів).

Проведене дослідження дозволяє констатувати повну відповідність України лише географічному критерію, що, безумовно, не є досягненням політичного керівництва країни.

Зовнішнім виміром реалізації інтеграційної стратегії є налагодження зовнішньополітичних зв'язків між Україною та ЄС, а також формування відповідної законодавчої бази для підтримки цих відносин. Виділяємо п'ять етапів у розвитку цього процесу: 1) 1991–1994 рр. – утвердження принципу «багатовекторності» як засадничого для зовнішньополітичного курсу країни; 2) 1994–2004 рр. – реальне впровадження багатовекторності в зовнішній політиці при формальному декларуванні Європейської інтеграції України як стратегічної мети розвитку; 3) 2005–2010 рр. – із перемогою В. Ющенка в президентських виборах 2004–2005 рр. відбулася часткова зміна політичної та управлінської еліти країни із рекрутуванням на керівні посади проєвропейських лідерів. Відбулися фактична зміна державної зовнішньої політики України, початок реального впровадження курсу реформ, спрямованих на членство України в ЄС, на тлі задекларованої у 2004 році програми «східного» розширення Європейського Союзу; 4) 2010–2013 рр. – охоплює період від проголошення підтримки Президентом В. Януковичем євроінтеграційної стратегії розвитку країни, початку парафування Угоди про асоціацію до раптової відмови уряду М. Азарова продовжувати підготовку до підписання Угоди на Саміті Східного партнерства у Вільнюсі; 5) 2014 р. – дотепер – унаслідок масових акцій протесту, однією з вимог яких було відновлення європейського поступу України, часткове переформатування складу політичної та управлінської еліти в результаті президентських виборів і кадрових перестановок, відбулося підписання Угоди про асоціацію та її ратифікація Верховною Радою України та Європейським Парламентом. Подальший розвиток відносин України та ЄС визначається цією Угодою та ефективністю виконання Україною означених вище вимог. Отже, можна зробити висновок, що інтенсивність і результативність євроінтеграційного процесу в Україні залежать найбільшою мірою від суб'єктивних чинників, тобто позиції релевантного політичного лідера.

Також необхідно визначити суперечності внутрішньоєвропейського розвитку, які можуть нести потенційну загрозу та створювати додаткові ризики для процесу інтеграції України. Сюди можна віднести:

- критичне ставлення деяких країн-членів ЄС щодо спроможності України системно реформувати політичну й економічну системи, щоб вони відповідали європейським стандартам;
- існуючі в ЄС проблеми стосовно остаточної інтеграції країн, які отримали членство у XXI ст.;
- послаблений консолідаційний потенціал країн-членів щодо внутрішньої політики ЄС;
- проблеми економічного розвитку ЄС, який демонструє останніми роками падіння темпів приросту ВВП;
- підвищення впливовості в Європарламенті групи т. зв. «євроскептиків», які виступають за звуження повноважень наднаціональних органів ЄС, аж до розпаду останнього [8, с.20].

Проте історія існування ЄС доводить його спроможність вирішувати подібні кризові явища, а перемогу скептично налаштованих до існування ЄС політичних партій ми відносимо до своєрідної оцінки за провальну діяльність національних урядів. Усі члени ЄС – це держави з високим рівнем демократії, захисту прав і свобод людини, прозорою системою відносин між владою та громадянином. Тож, незважаючи на кризові моменти, рівень життя і соціального захисту навіть у так

званих «бідних» країнах ЄС залишається вищим, ніж в Україні, що виступає додатковим стимулом у дотриманні євроінтеграційного курсу.

Демократизація є основною умовою успішної євроінтеграції, прискорити яку спроможні інститути громадянського суспільства. Для аналізу процесу демократизації в Україні були залучені критерії демократичного політичного режиму, запропоновані Р. Скідельські (виборність влади; свобода слова, зібрань, вільні ЗМІ; демократичний характер політичного лідерства; конституційне обмеження демократії; максимальна децентралізація влади), а також дані рейтингів міжнародної правозахисної організації Freedom House.

За всіма показниками констатуємо формальний підхід з боку політичних акторів до конституювання основ демократичного політичного режиму. Відзначаємо падіння явки виборців і тотальне зниження рівня довіри громадян до основних політичних інститутів, уповільнені темпи ротації органів влади. За наявності значної кількості засобів масової інформації їхня діяльність характеризується заангажованістю, тенденційністю, великою кількістю «замовних» матеріалів, які спотворюють дійсність, а також політичною цензурою. Доволі поширеними є випадки тиску на журналістів, перешкоджання їхній професійній діяльності – аж до фізичного впливу. Все це дає змогу організації Freedom House віднести Україну до категорії країн із частково обмеженою свободою ЗМІ. При цьому в мережевому просторі Україна визначається умовно вільною країною. Говорячи про розвиток і впливовість ЗМІ, необхідно наголосити, що вони мають значний рейтинг довіри від громадян, набагато вищий, ніж до політичних інститутів. Тому демократизація ЗМІ однозначно сприятиме підвищенню якості демократії. Аналізуючи роль лідерства у формуванні української демократії, стверджуємо про абсолютну персоніфікацію політичного процесу в Україні. Дані соціологічних досліджень демонструють готовність громадян віддавати свої голоси за лідера, а не організацію (що, у свою чергу, приводить до формування та існування в країні виключно лідерських політичних партій). При цьому існує суспільний запит на політичного лідера нового типу, який відзначатиметься такими якостями, як чесність, некорумпованість і готовність захищати інтереси простих людей. Стосовно конституційного обмеження влади, то воно повинно забезпечуватися ефективною судовою системою.

Істотно знижує можливість подолання проблем внутрішніх суперечностей між країнами-членами можливі прийнятні варіанти їхнього вирішення. Основними опонентами виступають Франція та Німеччина. Якщо Франція виступає за обмеження впливу ЄС на національні уряди з метою максимального збереження суверенітету (при цьому пропонується ідея «комунізації європейського боргу»), то Німеччина пропонує посилити внутрішньополітичні зв'язки (мова йде про необхідність реформування по суті конфедеративного устрою ЄС у федеративний) та зауважує, що без наднаціонального контролю над національними бюджетами політика «комунізації європейського боргу» є нездійсненою.

Проте історія існування та здобутки ЄС демонструють високу економічну та політичну ефективність даного інтеграційного об'єднання. Усі члени ЄС – це держави з високим рівнем демократії, захисту прав та свобод людини, прозорою системою відносин між владою та громадянином [4], [5].

Зрозуміло, що для просування інтересів України на рівні ЄС нашій державі потрібне потужне проукраїнське лобі в політичних і бізнесових колах ЄС. Найбільш активною є підтримка Польщі, яка є найбільшим українським патроном в євроінтеграційних справах, «адвокатом України» у Європі, держав Балтії (особливо Литви), можливо Чехії, Словаччини, Угорщини, Румунії, Болгарії, а також Швеції та Данії, які, зокрема, неодноразово заявляли про свою підтримку євроінтеграційних прагнень України.

Однак, необхідно констатувати, що наразі в Україні немає злагоджених механізмів ефективного представлення та відстоювання своїх національних інтересів у Євросоюзі. При цьому найпотужніші держави ЄС – Франція та Німеччина, незважаючи на відсутність єдності між ними щодо низки аспектів інтеграції, обидві недвозначно виступають проти надання Україні європейських перспектив. Тому сьогодні відчутною є потреба пошуку прихильників України всередині самого інтеграційного утворення та лобювання поширення такого підходу до єдиної Європи, який включатиме й Україну [3].

Висновки. Інтеграційний потенціал держави формується під впливом зовнішніх та внутрішніх чинників, що склалися в країні. Геополітичні умови євроінтеграції зумовлюються вигідним географічним положенням України. З моменту отримання незалежності зовнішньополітичний курс держави визначався парадигмою багатовекторності, яка почала трансформуватися у європейську

лише після подій «Помаранчевої революції» та перебування на посаді Президента В. Ющенка. Така геополітична невизначеність призвела до перетворення України на зону потенційної конфліктності та боротьби за переважний вплив не неї з боку найбільш релевантних геополітичних суб'єктів. Зараз ЄС визначає свої відносини з Україною через реалізацію Ініціативи «Східного партнерства», яка спрямована на укладання Угоди про асоціацію і поглиблену та всеосяжну зону вільної торгівлі, секторальну інтеграцію до європейського ринку, лібералізацію візового режиму, поширення формату регіональної інтеграції та взаємодії на рівні громадянського суспільства.

Досліджуючи зовнішні чинники, які впливають на процес євроінтеграції України, необхідно також враховувати внутрішньоєвропейські суперечності, що можуть нести певні ризики для соціально-економічного розвитку України. До останніх можна віднести послаблення консолідаційного потенціалу країн-членів щодо внутрішньої політики ЄС; необхідність завершення ряду системних реформ, необхідність яких зумовлена останнім розширенням ЄС; економічні проблеми, що виникли внаслідок неоднорідного економічного розвитку окремих регіонів.

Бібліографічний список:

1. Байков А. А. «Мягкая мощь» Европейского Союза в глобальном силовом равновесии: евро-российский трек. *Вестник МГИМО-Университета*. 2018. № 2. С. 36–46.
2. Заремба О. В. Геополітичні ідеї та гіпотези в українській політичній думці ХХ – початку ХХІ століття. / Заремба О. В., Федоренко О. А. К. : «Золотые ворота», 2019. 209 с.
3. Лях М. Роль внутрішніх і зовнішніх чинників у процесі європейської інтеграції Польщі: уроки для України. *Науковий блог НаУ «Острозька Академія»*. 24.05.2012. URL: <http://naub.oa.edu.ua/2012/rol-vnutrishnih-i-zovnishnih-chynnykiv-u-protseji-jevropijskoji-intehratsiji-polschi-uroky-dlya-ukrajiny/>
4. Нагорна Л. П. Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань. К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. 272 с.
5. Report for Selected Countries and Subjects *Official website of The International Monetary Fund*. URL : <http://www.imf.org>
6. Расширение ЕС на Восток: предпосылки, проблемы, последствия / [Под ред. Арбатовой Н. К., Гутника В. П., Хесина С. Е., Юданова Ю. И.]. М. : Наука, 2003. 344 с.
7. Східне партнерство *Урядовий портал*. URL: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article%3Fart_id=224168250&cat_id=223345569
8. Тиркус Ю. С. Особливості стратегії інтеграції України до Європейського Союзу. *Політологічні записки* : зб. наук. пр. / [голов. ред. Г.П. Щедрова]. Луганськ : Вид-во СЛУ ім. В. Даля, 2014. Вип. 1 (9). С. 319–327.

References:

1. Bajkov A. A. «Myagkaya moshh» Evropejskogo Soyuz v global'nom silovom ravnesii: evro-rossijskij trek *Vestnik MGIMO-Universiteta*. 2018. № 2. С. 36–46.
2. Zarembo O. V. Neopolitychni ideji ta hipotezy v ukrainskii politychnii dumtsi KhKh – pochatku KhKhI stolittia. / Zarembo O. V., Fedorenko O. A. K. : «Zolotie vorota», 2019. 209 s.
3. Liakh M. Rol vnutrishnikh i zovnishnikh chynnykiv u protseji yevropejskoji intehratsii Polshchi: uroky dlia Ukrainy *Naukovyi blog NaU «Ostrozka Akademiia»*. 24.05.2012. URL: <http://naub.oa.edu.ua/2012/rol-vnutrishnih-i-zovnishnikh-chynnykiv-u-protseji-jevropijskoji-intehratsiji-polschi-uroky-dlya-ukrajiny/>
4. Nahorna L. P. Sotsiokulturna identychnist: pastky tsinnisnykh rozmezhuvan / L. P. Nahorna. – K. : IPiEND im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 2011. – 272 s.
5. Report for Selected Countries and Subjects [Electronic resource] // Official website of The International Monetary Fund. — Mode of access : <http://www.imf.org>
6. Rasshirenie ES na Vostok: predposylki, problemy, posledstviya / [Pod red. Arbatovoj N. K., Gutnika V. P., Xesina S. E., Yudanova Yu. I.]. — M. : Nauka, 2003. — 344 s.
7. Skhidne partnerstvo [Elektronnyi resurs] // Uriadovyi portal. — Access mode : http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article%3Fart_id=224168250&cat_id=223345569
8. Tyrkus Yu. S. Osoblyvosti stratehii intehratsii Ukrainy do Yevropeiskoho Soiuzu / Yu. S. Tyrkus // Politolohichni zapysky : zb. nauk. pr. / [holov. red. H.P. Shchedrova]. – Luhansk : Vyd-vo SNU im. V. Dalia, 2014. – Vyp. 1 (9). С. 319–327.

Dudkevych V. I. The Process of Ukraine's Integration into the European Union in the Context of the Contradictions of Internal European Development

The article examines the process of Ukraine's integration into the European Union. In particular, externally conditioned factors influencing the efficiency of the European integration process are substantiated. The main ones are geopolitical conditions, strategic principles and internal European contradictions that may threaten the development of Ukraine. The scientific approaches to the study of European integration processes are systematized, the geopolitical conditions of Ukraine's European

integration are clarified and the influence of the contradictions of internal European development on the process of Ukraine's European integration is revealed. Among the strategic principles of the integration process is the external dimension, which means the establishment of close political and economic connections with the EU. The further development of relations between Ukraine and the EU is determined by the signing of the Association Agreement and its ratification by the Verkhovna Rada of Ukraine and the European Parliament, as well as the implementation of these requirements by Ukraine.

Contradictions of intra-European development have been identified, which may pose a potential threat and create additional risks for the process of Ukraine's integration. These include criticism from some EU member states of Ukraine's ability to systematically reform its political and economic systems to reach European standards; existing problems in the EU regarding the final integration of countries that have gained membership in the XXI century. and the weakened consolidation capacity of member states in EU domestic policy.

It is concluded that the intensity and effectiveness of the European integration process in Ukraine depends largely on subjective factors, namely the position of the relevant political leader.

Keywords: *integration of Ukraine; European Union; intra-European development; European integration process; geopolitical conditions of Ukraine's European integration*

КОЛАБОРАЦІЙНІ ПЛАТФОРМИ ЯК ІНСТРУМЕНТ ГЛОБАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ

У статті подано аналіз категорії колабораційної платформи у контексті становлення глобального політичного партнерства. Під колабораційними платформами розуміються відносно стабільні структури для забезпечення більш гнучкого режиму управління, здатного адаптуватися до нових можливостей або мінливих умов. Автором ідентифіковані властивості колабораційних платформ, а саме: гнучкість, відносна часова стабільність, реконфігурація, модульність та еволюційність, що дозволяє відрізнити платформи від інших інструментів фасилітації співробітництва. Комбінація організаційних аспектів і структурних елементів колабораційних платформ надає змогу підключитися до модульних інституціональних інтерфейсів, сконфігурованих з урахуванням локальних потреб і умов, усім зацікавленим сторонам. Окрему увагу було сфокусовано на ефектах позитивного зворотного зв'язку та синергізмі зусиль стейкхолдерів з метою полегшення координації дій та створення своєрідної екосистеми політичних суб'єктів і процесів. У статті також представлена типологія та приклади колабораційних платформ залежно від домінуючих цілей співпраці та вузлів взаємозалежності, які свідчать про функціональну варіативність платформ у контексті забезпечення спільного вирішення проблемних ситуацій. Окремим блоком було ідентифіковано низку проблем, які супроводжують дослідження колабораційних платформ. Серед них особливу увагу було зосереджено на суперечності критеріїв ефективності співпраці, ступенях потенційного контролю та проблемах міжсекторального партнерства. Авторкою також окреслені перспективи подальшого вивчення колабораційних платформ як механізмів адаптивного управління, а саме: урахування мікроелементів співробітництва та інституційної динаміки платформ, визначення алгоритмів моделювання та впливу платформ на стабільність політичної системи у цілому.

Ключові слова: колабораційна платформа, колаборація, колабораційне управління, партнерство, посередництво

Постановка проблеми. Колабораційне управління все частіше розглядається як проактивний інструмент політики, що дозволяє екстраполювати стратегію співпраці з поточного контексту на міжнародний рівень. Якщо в минулому уряди, місцеві спільноти та НУО зверталися до практики колаборації як до останнього засобу у випадку провалу односторонніх стратегій, то сьогодні чимало інституцій, наприклад, World Vision International, прописують формування колабораційних інструментів в якості обов'язкового пункту на порядку денному.

Класичні конференції, партнерства і політичні мережі поступово замінюються новою категорією – колабораційна платформа. Остання набула популярності завдяки успішним технологічним інструментам на кшталт Apple iPhone, а також інноваціям з відкритим вихідним кодом (open source innovation) або краудсорсингу. З ІТ-сфери термін «платформа» поступово переходить до політичного простору, що демонструють, наприклад, Європейська платформа боротьби з бідністю та соціальною ізоляцією або Платформа управління FramingNano. Проте залишається відкритим питання: чим власне виступає колабораційна платформа – даниною моді чи новим кроком у логіці державного управління?

Приватизація і передача низки державних функцій на аутсорсинг у зв'язку з появою концепції нового публічного менеджменту, а також активність НУО, призвели до вибуху партнерств між державними структурами, бізнесом і громадянським сектором. Ідеї колабораційного управління посилюються за рахунок розуміння обмеженості традиційних галузевих рішень і необхідності їх посилення логікою запозичення з інших секторів управління.

Колабораційні платформи вже визнані успішною стратегією вирішення проблем у таких питаннях, як надання гуманітарної допомоги [19], сільськогосподарські інновації [18], регіональна

економіка [6] і сталий розвиток [20]. Займаючи особливу нішу в системі управління, платформи спрямовані на фасилітацію та регулювання відносин співробітництва між максимальною кількістю стейкхолдерів. Аналогічно багатосторонній ринковій платформі Uber, колабораційна платформа здатна зіграти роль своєрідного «мета-простору» в політиці, об'єднавши усі зацікавлені сторони у спільному прагненні знайти вирішення локальної або глобальної проблеми.

Мета статті полягає у спробах прояснити концепцію колабораційної платформи, освітивши її відмінні риси та властивості в контексті колабораційного управління, а також простежити логіку формування колабораційних платформ як інструменту стимулювання співпраці між зацікавленими сторонами. Для внесення конкретики і ясності в категорію платформи слід чітко усвідомлювати синонімічні їй явища та критерії виявлення потенційних відмінностей, що дозволить адаптувати розроблений теоретичний фундамент стосовно платформ до сфери управління.

Незважаючи на пул академічних робіт щодо співпраці за участю зацікавлених сторін, у політологічній літературі платформи в якості механізмів каталізації спільного управління практично не згадуються. Проте концепція архітектури віртуальних платформ привела дослідників до необхідності поступової переорієнтації на колабораційні платформи як стратегію створення електронного уряду [23].

Теоретики організаційного підходу розуміють під колабораційними платформами «організації або програми зі спеціальними компетенціями і ресурсами з метою створення загального фундаменту для проведення поточних спільних проєктів» [13, с.3]. Важливим винятком серед наукових робіт, присвячених виключно аналізу платформ співпраці, слугує стаття С. Намбісана [17]. Використовуючи критерій функціональності, вчений розрізняє три типи платформ, а саме: дослідницькі платформи для формулювання спільного бачення проблеми; експериментальні платформи з метою вивчення та попередньої оцінки можливих рішень і сценаріїв розвитку подій і платформи реалізації, що сприяють застосуванню спільних зусиль для імплементації розроблених рішень.

К. Сіборра одним з перших проаналізував бізнес-структури як потенційні колабораційні платформи на прикладі стратегії італійської фірми Olivetti. На його думку, платформа виступає «... тим контекстом, який формує інституції та процедури вирішення проблем за допомогою відомих форм, таких як ієрархія, матриця або мережа, але на досить гнучкій основі» [5, с.103]. Суть концепції платформи, розробленої К. Сіборра, полягає в ідеї, згідно з якою платформи створюють стабільну структуру для забезпечення більш гнучкого режиму управління, який з часом адаптується до нових можливостей або мінливих умов. Відповідно, колабораційні платформи можуть виконувати роль стратегії адаптивного управління, формуючи або реорганізуючи проєкти з появою додаткових ресурсів або проблем.

Виклад основного матеріалу. Концепція платформи істотно доповнює ідею режимів колабораційного управління, розроблену К. Емерсоном і Т. Набатчі. За їх визначенням, режим колабораційного управління представляє собою «систему, в умовах якої транскордонне співробітництво є переважаючим способом поведінки, прийняття рішень і діяльності між автономними учасниками, об'єднаними заради досягнення колективної мети» [9, с.18]. У зазначеному контексті платформу можна розглядати як ключовий компонент незалежно створеного або керованого ззовні режиму. Однак якщо типологія режиму враховує перспективу співпраці, концепція платформи фокусується саме на організації процесу співробітництва між зацікавленими сторонами.

К. Емерсон і Т. Набатчі справедливо відзначають, що обов'язкові або встановлені заздалегідь форми співпраці з огляду на наявність зовнішнього тиску не завжди супроводжуються практиками колабораційного управління [9, с.174-175]. Проте концепція колабораційної платформи здатна привернути увагу до впливу початкових умов на можливість застосування механізму співпраці. Якщо ідея режиму передбачає комплексний і стійкий характер спільного управління, то концепція платформи фокусується на вузькоспеціалізованому завданні щодо спрощення та адаптивного управління сукупністю спільних проєктів або мереж.

Хоча визначення колабораційних платформ, перш за все, підкреслює організаційні аспекти, маючи на меті відрізнити їх від самого механізму співпраці, на практиці зазначені поняття часто сприймаються як синонімічні. З одного боку, платформи полегшують встановлення співпраці, у той час як сама співпраця може здатися простим розширенням платформи. Навіть там, де існує більш чітке розмежування між організацією платформи і пов'язаними з нею взаємодіями, елементи платформи можуть виявитися органічно вбудованими у взаємодії, які вона, своєю чергою, допомагає організувати.

Визначення К. Сіборра дозволяє виділити кілька характеристик колабораційних платформ. По-перше, вони забезпечують фундамент, за допомогою якого можуть бути організовані інші різновиди спільної діяльності. По-друге, структура платформ відносно стабільна в часі, проте дії, які виконуються за її посередництвом, можна реорганізувати і підкорегувати. По-третє, платформа виступає не просто пасивною опорною конструкцією, але полегшує реконфігурацію процесів. Отже, платформи створюють простір для фасилітації взаємодії стейкхолдерів через обмін інформацією та ресурсами, створюючи стандартизовані технологічні інтерфейси або комунікаційні форуми.

Однією з характерних властивостей колабораційних платформ виступає модульність, яка дозволяє досягти координації дій між зацікавленими сторонами і «одночасно зменшити ступінь управлінського контролю» [10, с.791]. Оскільки тактика колабораційних платформ зазвичай передбачає добровільну участь незалежних або автономних суб'єктів, вони рідко володіють достатньою владою над стейкхолдерами для здійснення безпосереднього контролю над процесом взаємодії. Певною мірою управління платформою є екологічним, що досягається шляхом розробки інституціональної структури співпраці і постає непрямим наслідком спільної діяльності.

Такий узгодженості сприяють єдині правила проектування, стандартизовані інтерфейси співпраці і протоколи зв'язку. Комбінація модульності та реконфігурованості створює потенціал для формування колабораційних екосистем політичних процесів і суб'єктів. Проте ключовою проблемою дизайну, пов'язаного з посередництвом, контролем і продуктивністю, постає відносна відкритість платформи.

Платформи часто асоціюються з відкритими інноваціями, які дозволяють учасникам вільно отримувати доступ до основних ресурсів та інфраструктури задля досягнення власних цілей. К. Будро пропонує два різні способи доступу до платформи [3, с.1855]. Перший надає відкритий доступ до платформи, але контроль залишається за її ініціаторами, другий – передає певну ступінь контролю над платформою обмеженій кількості зацікавлених осіб.

З одного боку, відкритість платформ надає певні переваги, які можна побачити на прикладі краудсорсингу. Так, С. Рос [21] описує дві регіональні краудсорсингові платформи з різним ступенем відкритості. Одна з них дозволяє подавати ідеї лише тим, хто знаходиться у межах регіону, а інша є відкритою для пропозицій з інших локацій. Згідно з С. Росом, більша відкритість підвищує ймовірність виходу з так званого «регіонального блокування». З іншого боку, платформи можуть прагнути до закритості через посилення контролю з позиції діючих зацікавлених сторін, котрі прагнуть впевненості в очікуваннях відносно правильності вкладених інвестицій. Більша відкритість платформ тягне за собою збільшення ризиків, що може підірвати бажання стейкхолдерів інвестувати у платформу.

Як зазначають М. Янссен і Е. Естевес, «ідея платформи полягає в тому, щоб створити спільноту однодумців і, тим самим, знизити транзакційні витрати, надавши певний рівень контролю користувачам» [13, с.5]. Але в цьому і криється проблема. Посилаючись на платформи електронного уряду, дослідники визнають, що «жорсткий контроль може налякати учасників колаборації, тоді як занадто демократичний контроль може призвести до анархії» [13, с.6]. Відповідно, надмірний контролінг здатний підірвати легітимність переговорного процесу, перешкодити появі актуальних ідей та обмежити можливості для синергізму зусиль стейкхолдерів.

Еволюційність також виступає однією з властивостей платформ, зважаючи на їхню потребу адаптуватися до мінливих умов. Взаємозв'язок між відкритими цілями та еволюційністю платформи можна побачити на прикладі адаптації партнерств у сфері охорони здоров'я. А. Чідл [4] проводить відмінності між партнерствами, які займаються конкретними питаннями, і партнерствами з узагальненими цілями (на кшталт поліпшення здоров'я нації). Дослідження виявили, що партнерство з більш широкими цілями має тенденцію з часом розширюватися, залучаючи додаткові зацікавлені сторони до розробки нових проєктів, тоді як партнерства, спрямовані на вирішення конкретних проблем, з плином часу звужуються і перетворюються на професійні клуби. Проте, взаємозв'язок між відкритими цілями і можливістю розвитку одночасно є проблемою для подальшого існування платформи. Як зазначає С. Недерлоф, «вельми проблематично спроектувати систему управління, де замість свідомо прогнозованих результатів доводиться постійно змінювати критерії ефективності в процесі налагодження співпраці» [18, с.14].

Колабораційні платформи можуть використовуватися для відтворення спільного управління на різних ієрархічних рівнях або для розширення масштабів співробітництва з плином часу. Підтримка довгострокового співробітництва ускладнюється з появою додаткових спільних проєктів. Чудовим прикладом слугує Водний форум району Сакраменто, де управління водними ресурсами

супроводжувалося паралельним вирішенням політичних конфліктів між федеральною владою, бізнесом і місцевим соціумом.

Платформи також здатні забезпечити багаторівневе посередництво між локальними спільними проектами і національними / міжнародними ресурсами. Щоправда, подібне вертикальне посередництво може виявитися складним завданням. Так, І. Деспортес описує політичні та інституційні обмеження, з якими зіткнулася колабораційна платформа в Кейптауні, для вирішення проблеми повеней. Платформа успішно налагодила співпрацю між місцевими жителями, але «не змогла винести проблему повені на порядок денний офіційних осіб і чиновників, які опинилися за межами цільової групи» [7, с.79].

Тому низка платформ спочатку прагнуть вирішити проблему залучення політиків до своїх ініціатив. Наприклад, перш ніж розпочати кампанії боротьби з дитячим ожирінням, платформа EPODE (Ensemble Prévenons l'Obésité Des Enfants) забезпечила високий рівень політичної підтримки по всій країні шляхом мобілізації понад 500 зацікавлених сторін на національному та місцевому рівнях у шести країнах (Франція, Бельгія, Іспанія, Греція, Австралія і Мексика). Тобто колабораційні платформи беруть на себе роль, яку В. Медд і С. Марвін називають «стратегічними посередниками» [15, с.321], розсуваючи межі розподіленої дії, подібно до політичних мереж.

Серед прикладів таких «опорних організацій» варто навести платформу СТС (Coral Triangle Center), програма забезпечення виняткової морської різноманітності на території між Індонезією, Малайзією, Філіппінами, Папуа-Новою Гвінеєю, Східним Тимором і Соломоновими островами. Сформована в результаті співпраці міжнародної екологічної неурядової організації Nature Conservancy і уряду Індонезії, її діяльність зосереджена на створенні захищених морських районів в окресленому регіоні (MOP). Або платформа East Africa Dairy Development (EADD) виступає в якості платформи сільськогосподарських інновацій з метою просування малого молочного виробництва в Кенії, Танзанії та Уганді. Програма представляє собою консорціум, що складається з Heifer International, Міжнародного науково-дослідного інституту тваринництва (ILRI), Technoserve, African Breeders Services Total Cattle Management Limited і Всесвітнього центру агролісоводства за фінансування Фонду Гейтсів [12]. Платформа об'єднує молочних фермерів і ключових зацікавлених сторін заради розширення ринку молочної продукції в Східній Африці і підвищення рівня життя місцевих фермерів.

У кожному прикладі сприяння співробітництву виступає основним інструментом політики, що використовується для досягнення загальних цілей. І в кожному випадку розподілене співробітництво полегшується, дозволяючи зацікавленим сторонам підключатися до модульних інституціональних інтерфейсів, сконфігурованих з урахуванням локальних потреб і умов.

Низка досліджень доводить, що екосистеми платформ породжуються позитивними зворотними зв'язками або «мережевими ефектами» [11; 15; 20]. Останні часто виникають у результаті колабораційних інновацій, які дозволяють третім сторонам використовувати платформу у власних цілях. З метою створення критичної маси зацікавленості, успішні платформи повинні володіти стійкістю до різних комбінацій навичок, знань або інтересів стейкхолдерів. У контексті колабораційного управління так званий «ефект атрактора» схиляє зацікавлені сторони вкладати час, енергію і ресурси у співробітництво, яке, за спостереженнями, дає відчутні та успішні результати. Наприклад, Е. Вебер описує еволюцію платформи Blackfoot Challenge, вододільного управління в Монтані, яка з часом ініціювала понад 100 проектів. За словами дослідника, сам процес взаємодії був побудований на ефекті зворотного позитивного зв'язку, коли «...Blackfoot Challenge, наче магніт, притягувала зацікавлені сторони в уже створену ініціативну групу» [25, с.41].

К. Анселл і Е. Геш [1] ідентифікують кілька ефектів позитивного зворотного зв'язку для колабораційних платформ. По-перше, зацікавлені сторони, які працюють за посередництвом платформи, можуть дізнатися щось нове про природу проблеми, що спонукає до розширення або адаптації спільних зусиль. Гарний приклад такого типу навчання пропонує інституційна адаптація партнерства за естуаріями, описана К. Емерсоном і К. Герлаком [8] – Партнерство з естуаріями регіону Піскатаква (PREP). Згодом PREP розширила географічний обсяг, що призвело до появи нових зацікавлених сторін, при цьому тригером подібного масштабування стало визнання обмеженості потенційних варіантів вирішення проблем з огляду на звужену географічну базу.

По-друге, позитивний зворотний зв'язок може виникнути під час пролонгації співпраці між зацікавленими сторонами. Приклад «екологічного моста» від DCDC (Decision Center of Desert City) ілюструють зазначений сценарій. Створення цієї організацією «політично нейтрального» простору для спільного навчання зменшило культурні бар'єри на шляху до розширення взаємодії

між зацікавленими сторонами. Спільне надбання знань за допомогою розробки регіональної моделі водних ресурсів сприяло поліпшенню взаємодії, що, своєю чергою, зміцнило мотивацію до подальшої співпраці.

Л. Томас стверджує, що успішність колабораційних платформ залежить від використання «архітектурних важелів», під якими розуміється «процес створення впливу, непропорційно більшого за початкові передумови» [24, с.206]. Тобто платформа створює мультиплікативний ефект за рахунок розробки загальних активів, дизайну і стандартів, які можна комбінувати, тим самим полегшуючи координацію і управління спільними зусиллями. У своєму дослідженні Дж. Борис також відзначає стратегічну важливість «здатності створювати ефекти соціального мультиплікатора (наприклад, за рахунок залучення зацікавлених сторін у різні формати діалогу і партнерства або ефективних каналів комунікації) і комбінації множинних втручань» [2, с.312].

Проте посередницька роль платформ та їх роль у встановленні правил проектування для учасників можуть різнитися залежно від переважаючого типу вузлів взаємозалежності. Колабораційні платформи демонструють два типи взаємозалежності: вертикальна (між платформою та її складовими, себто учасниками, союзниками, постачальниками тощо) і горизонтальна (між самими елементами). Платформи несуть відповідальність за управління обома категоріями.

Так, в умовах горизонтальної взаємозалежності роль посередника полягає в агрегуванні або об'єднанні окремих входів залучення різних складових. З посиленням зв'язку між складовими, посередники повинні брати участь в більшій «реляційній роботі» [16, с.1486] для координування їхніх дій. Виходячи з критерію вузлів взаємозалежності, К. Анселл і Е. Геш розрізняють наступні види колабораційних платформ:

Платформи краудсорсингу передбачають об'єднане посередництво та обмежений контроль над розподіленими входами системи за стандартизованого інтерфейсу [1, с.11]. Так, Агентство ООН у справах біженців, UNHCR, створило краудсорсингову платформу під назвою «UNHCR Ideas» з метою заохочення відкритих інновацій навколо своєї ініціативи. У процесі пілотного запуску веб-порталу платформа сформулювала наступне завдання: «Яким чином можна поліпшити доступ до інформації та послуг, що надаються UNHCR та партнерами, для біженців і підмандатних людей, які проживають у міських районах?» Веб-сайт дозволив учасникам представити і проголосувати за ідеї шляхом коментарів до онлайн-обговорень. Хоча краудсорсинг може бути більш інтерактивним порівняно з традиційними методами консультацій, взаємодії через краудсорсингову платформу зазвичай не є виявом повноцінного колабораційного управління, оскільки процеси колективного прийняття рішень носять формальний і дорадчий характер.

Платформи знань передбачають сильну вертикальну взаємозалежність між платформами та їх складовими, ніж краудсорсинг. Платформи знань виконують функцію центру обміну інформацією, збираючи відповідні знання від тристоронніх учасників і поширюючи їх серед зацікавлених сторін шляхом зворотного зв'язку [1, с.12]. Міжнародне агентство з атомної енергії (МАГАТЕ), наприклад, сприяє створенню національних платформ знань в галузі ядерної безпеки через формування відповідної віртуальної платформи обміну довідковою інформацією. Такі платформи можуть служити національним, регіональним і глобальним стейкхолдерам у якості авторитетного джерела даних, що підтримується безпосередньо державами-членами МАГАТЕ.

Бенчмаркінг-платформи, подібно платформам краудсорсингу і знань, збирають інформацію щодо результативності діяльності національних урядів. Однак компаративні платформи часто створюють вимоги до звітності своїх учасників, надаючи повну інформацію щодо останніх шляхом зворотного зв'язку з метою поліпшення результатів. Організація економічного співробітництва та розвитку (OECD) широко використовувала бенчмаркінг як стратегію заохочення відносно поліпшення національних показників. Бенчмаркінг-платформи «необов'язково є інструментами колабораційного управління» [1, с.12], хоча вони мають у своєму розпорядженні чимало елементів співпраці, порівняно з платформами знань або краудсорсингу. Наприклад, концепція «демократичного експерименталізму» С. Сабеля і Дж. Цейтліна [22] поєднує в собі порівняльний аналіз з елементами колаборації.

Окреслені вище приклади колабораційних платформ репрезентують наявність сильних структурованих зв'язків, проте їхня посередницька роль є обмеженою стосовно функції агрегування внесків усіх зацікавлених сторін. У даному контексті мета-мережа відіграє більш широку посередницьку роль без нав'язування єдиних правил проектування. Вона постає проміжною ланкою між існуючими мережами взаємодії. Так, Світовий соціальний форум створює нейтральний простір для організації антиглобалістських соціальних рухів. Проте, заради уникнення розколу, Форум

ретельно ухиляється від озвучування єдиної колективної позиції. Такий нейтралітет виступає критичним правилом проектування зазначеної мережі.

Іншим прикладом слугує мережа співтовариств і Альянсу дій щодо клімату Сполученого Королівства (ССАА). Окреслена мета-мережа сприяє співробітництву між низкою мереж, що працюють над проблемами зміни клімату та енергетики у складі таких гравців, як Мережа низьковуглецевих спільнот, Транзитна мережа і Мережа кліматичних дій шотландських спільнот. ССАА описує себе як «неформальну групу представників мереж, які підтримують дії на низовому рівні», де «[кожен] член взаємодії бере на себе відповідальність за зв'язок з власною мережею» [1, с.13]. Як впливає з цього опису, ССАА представляє собою колабораційну платформу, але її роль обмежена посередництвом між мережевими компонентами.

Платформи стандартизації або сертифікації створюють чіткі правила проектування, відіграючи скромну посередницьку роль. Вони встановлюють стандарти, які добровільно приймаються учасниками взаємодії. У деяких випадках ці платформи підтверджують відповідність зацікавлених сторін ухваленим стандартам, покладаючись на сторонніх сертифікаторів. Стандарти і процес сертифікації розуміються як «чітко сформульовані правила проектування, що визначають алгоритм дій учасників на колабораційній платформі» [1, с.13].

Співпраця може відбуватися двома способами. По-перше, стандарти часто встановлюються в процесі взаємодії. По-друге, зацікавлені сторони повинні брати участь в заявленій колаборації. Наприклад, Морська піклувальна рада (MSC) є інституцією сертифікації розвитку сталого рибальства, що встановлює стандарти, принципи і показники ефективності відповідної галузі. MSC розуміє розроблені стандарти як орієнтири, що відображають передовий міжнародний досвід якісного управління рибальством. Однак MSC виходить за межі добровільної звітності та об'єднання інформації стосовно ефективності імплементації програми, оскільки учасники отримують сертифікат MSC лише в разі їх сертифікації третьою стороною [1, с.14]. Незважаючи на те, що MSC забезпечує технічну та інституційну підтримку промислів, які прагнуть пройти сертифікацію, вона не відіграє пріоритетної ролі посередника під час організації співпраці.

«Опорні» структури, які наводять мости взаєморозуміння, відіграють важливу каталітичну роль у сприянні співпраці, одночасно нав'язуючи мінімальні правила проектування зацікавленим сторонам. Гарним прикладом платформи-посередника слугує Ecomuseum Kristianstads Vattenrike (EKV), шведська організація, яка об'єднує зусилля зі збереження екологічних і культурних цінностей, пов'язаних з великими водно-болотними угіддями. Організація є центральним вузлом у більш широкій мережі «проектів спільного навчання», які заохочуються або ініціюються, проте не адмініструються EKV [11, с.581]. EKV дійсно здійснює певний контроль над цими проектами шляхом ініціювання певних заходів і відбору учасників. Проте вагома частина енергії EKV витрачається на стратегічне визначення «безпрограшних» стратегій, формування довіри, а також на прив'язку місцевих проектів до локальних інституцій та спонсорів. Іншими словами, EKV активно бере участь у заходах, але її роль можна охарактеризувати як посередництво, а не контроль.

Франчайзингові платформи орієнтовані на створення базових структур або технологій колабораційного управління за допомогою механізму відтворення в різних локаціях [1, с.14]. Такі платформи, контролюючи дизайн базового інтерфейсу для колабораційного управління і циклічно повторюючи його, сприяють розширенню масштабів співробітництва. Так, платформа EPODE просуває базову технологію соціального маркетингу, на основі якої організуються локальні кампанії проти ожиріння; STC просуває концепцію співпраці навколо основного модуля морського заповідника; EADD відтворює базову концепцію «хаба» в різних фермерських спільнотах.

Функціональні модульні платформи виконують як сильну посередницьку роль, так і суворий контроль проектування. Модульні компоненти платформ такого типу повинні мати можливість легко взаємодіяти з самою платформою, а згодом працювати як частина функціонального цілого. Така системна функціональність вимагає «суворого контролю конструкції модульних блоків» [1, с.14]. Хрестоматійним прикладом колабораційного управління з таким типом функціональної модульності слугує Каліфорнійська водна спільнота, відома як CALFED. Незважаючи на те, що на зміну їй прийшли нові ініціативи, за час свого існування CALFED створила платформу для співпраці, яка полегшила і скерувала безліч різних спільних проектів.

Мобілізаційні платформи, або платформи відповідності, орієнтовані на фасилітацію реципрокного обміну між зацікавленими сторонами, хоча їхня посередницька роль за умов вертикальної координації дій є вельми обмеженою. Наразі платформи відповідності використовуються в якості стратегії управління. Наприклад, Global Hand описує себе як простір

для узгодження доступних донорських ресурсів з гуманітарними потребами суспільства. Вона управляється міжнародною неурядовою організацією Crossroads Foundation і дійсно виходить за межі вузької ролі в просуванні співробітництва, називаючи себе «...некомерційною брокерською компанією для сприяння державно-приватному партнерству» [19, с.112].

Отже, вузли взаємозалежності між елементами колабораційної платформи у комбінації з її відмінними властивостями призводять до актуалізації різних сполучень і функцій під час реалізації посередницької функції між глобальними стейкхолдерами.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Державні агентства, місцеві спільноти, фонди та НУО часто сприймали колабораційне управління як механізм виходу з політичної безвиході і спосіб вирішення локальних проблем. Сьогодні на зміну локально-реактивному баченню приходить усвідомлення колабораційного управління як глобального і проактивного інструменту політики, що може бути використаний в широкому масштабі за допомогою логіки запозичення місцевого контексту і синтезу з національними інтересами.

Крім опису колабораційних платформ як механізмів поглиблення спільного управління, мета статті полягала в розширенні використання концепції платформи за межами ІТ-сфери та її екстраполяції в область державного управління. Платформи мають і демонструють організаційні властивості, які поки що є недостатньо вивченими, але потенційно важливими для розуміння того, як політичний сектор справляється з вимогами збалансувати стабільність системи і необхідність трансформацій. Представляючи собою постійно діючі структури, на основі яких можуть бути побудовані більш гнучкі інституції, платформи можуть бути реорганізовані задля задоволення мінливих потреб. Подібна реконфігурованість посилюється модульністю платформ, що дозволяє «підключати периферійні модулі взаємодії до створеної базової платформи» [24, с.202] в індивідуальному порядку. Отже, колабораційні платформи призначені для «забезпечення гетерогенних розподілених дій через інтеграцію множинних компонентів» [1, с.15].

Комбінація модульності та високої варіативності дозволяє платформам реагувати на зворотний зв'язок від їх власної діяльності. Ефекти позитивного зворотного зв'язку слугують важливими механізмами еволюції платформи. Маючи в своєму розпорядженні обмежені примусові повноваження щодо учасників колаборації, платформи, проте, здатні координувати дії різних зацікавлених сторін, що має вирішальне значення для успіху потенційного проєкту. Таке стратегічне посередництво колабораційних платформ має здійснюватися з розумінням впливу ефектів атрактора, навчання і синергії.

Звичайно, платформи можуть досягти певного ступеня контролю за допомогою встановлення правил проєктування, що визначають доступ учасників колаборації до спільних ресурсів. Приклади локальних кампаній створення морських заповідників і центрів молочного виробництва свідчать про те, що контроль над дизайном модульних спільних проєктів може стати критичним механізмом у розширенні масштабів співробітництва. Проте посередницька роль деяких платформ у більшості випадків є агрегатною і зводиться лише до об'єднання розподілених внесків зацікавлених сторін. Деякі платформи відіграють більш каталітичну роль у створенні спільних взаємодій між стейкхолдерами. Подібна варіативність залежить від цілей колабораційного управління, очікуваних результатів і вузлів взаємозалежності, які безпосередньо впливають на ступінь контролю з боку платформи.

Однією з ключових проблем у дослідженнях колабораційного управління постає встановлення критеріїв результативності, оскільки фінальні очікування корпоративних і державних гравців, а також організацій громадянського суспільства можуть істотно різнитися. Наприклад, С. Марвін [15] пропонує розрізняти прямі і непрямі результати. На його думку, у динамічних коаліціях партнери можуть отримувати або сприймати виключно непрямі вигоди, оскільки прямі ефекти від спільних зусиль стають очевидними лише в довгостроковій перспективі.

Ряд досліджень також показує, що міжсекторальне партнерство може мати неоднозначні результати. Так, стейкхолдери екологічних партнерств відзначають зрушення у вирішенні деяких серйозних проблем, тоді як зацікавлені сторони партнерств важкої промисловості побачили появу додаткових ризиків [14; 19]. Однією з причин такого розриву є формулювання цілей колаборації в контрпродуктивному напрямку, що загрожує «зсувом балансу сил у вирішенні питань державної політики» [6, с.190] на користь одного з учасників колаборації.

Концептуальним питанням подальшого вивчення колабораційних платформ виступає алгоритм їх моделювання. Проста модель системи введення-виведення гравців використовується в якості шаблону в більшості досліджень. Такі моделі лежать в основі визначення «функціонально корисних

вимірювань багатосторонніх партнерств» [5, с.116] і причинних факторів, що впливають на результати спільної діяльності. Хоча подібні моделі, безумовно, корисні для практики та розвитку теорії колабораційного управління, вони, як правило, не враховують вбудованість політико-соціальних процесів у більш великі інституційні структури.

Концепції соціального руху також залишаються в силі, оскільки мінливі очікування суспільства сприяють появі нових викликів і корекції традиційних проблем. Дослідникам слід зосередити увагу на впливі колабораційних платформ відносно стійкості політичних систем, з якою пов'язані завдання багатьох партнерств. Моделі нелінійного виникнення політичних процесів можуть також пролити нове світло на управління стратегічними аспектами платформи, зосередивши увагу на петлях зворотного зв'язку.

Варто відзначити, що більшість академічних робіт, присвячених колабораційному управлінню і платформам, має тенденцію фокусуватися на макро-питаннях, але далеко не всі досліджують мікро-проблеми, такі як лідерство, необхідне для галузевих інтерфейсів, або міжкультурні процеси. Тому цінним внеском були б дослідження мікроелементів колабораційних платформ, що стимулюють пролонгування співпраці між зацікавленими сторонами. У зазначеному контексті непогано було б зробити акцент на інституційній динаміці платформи, яка фактично закладає фундамент для ідентифікації та вирішення заявлених проблем.

Таким чином, тематика колабораційних платформ є перспективною не лише з аспектів поглиблення теоретичного базису таких наукових питань, як державне управління або інтерактивне багатостороннє партнерство, а й з позиції практиків, які прагнуть отримати реальні результати і додаткову легітимацію прийнятих рішень.

Бібліографічний список/References:

1. Ansell, C., and Gash A. 2017. Collaborative platforms as a governance strategy. *Journal of Public Administration Research and Theory*:1-17.
2. Borys, J. M., Y. Le Bodo, S. A. Jebb, J. C. Seidell, C. Summerbell, D. Richard, S. De Henauw, et al. 2012. EPODE approach for childhood obesity prevention: Methods, progress and international development. *Obesity Reviews* 13:299–315.
3. Boudreau, K. 2010. Open platform strategies and innovation: Granting access vs. devolving control. *Management Science* 56:1849–72
4. Cheadle, A., M. S. Senter, L. Solomon, W. L. Beery, and M. P. M. Schwartz. 2005. A qualitative exploration of alternative strategies for building community health partnerships: Collaboration versus issue-oriented approaches. *Journal of Urban Health* 82:638–52.
5. Ciborra, C. U. 1996. The platform organization: Recombining strategies, structures, and surprises. *Organization Science* 7:103–18.
6. Cooke, P. 2007. To construct regional advantage from innovation systems first build policy platforms. *European Planning Studies* 15:179–94.
7. Desportes, I., J. Waddell, and M. Hordijk. 2016. Improving flood risk governance through multi-stakeholder collaboration: A case study of Sweet Home informal settlement, Cape Town. *South African Geographical Journal* 98:61–83.
8. Emerson, K., and A. K. Gerlak. 2014. Adaptation in collaborative governance regimes. *Environmental management* 54:768–81.
9. Emerson, K., and T. Nabatchi. 2015. *Collaborative governance regimes*. Washington, DC: Georgetown Univ. Press.
10. Furlan, A., A. Cabigiosu, and A. Camuffo. 2014. When the mirror gets misted up: Modularity and technological change. *Strategic Management Journal* 35:789–807
11. Hahn, T., P. Olsson, C. Folke, and K. Johansson. 2006. Trust-building, knowledge generation and organizational innovations: The role of a bridging organization for adaptive comanagement of a wetland landscape around Kristianstad, Sweden. *Human Ecology* 34:573–92.
12. Heifer International. 2016. East African Dairy Development. <http://www.heifer.org/ending-hunger/our-work/programs/eadd/index.html> (accessed July 13 2016).
13. Janssen, M., and E. Estevez. 2013. Lean government and platform-based governance – Doing more with less. *Government Information Quarterly* 30:S1–S8.
14. Leach, W. D., C. M. Weible, S. R. Vince, S. N. Siddiki, and J. C. Calanni. 2013. Fostering learning through collaboration: Knowledge acquisition and belief change in marine aquaculture partnerships. *Journal of Public Administration Research and Theory* 24:591–622.
15. Medd, W., and S. Marvin. 2007. Strategic intermediation: Between regional strategy and local practice. *Sustainable Development* 15:318–27.
16. Moss, T. 2009. Intermediaries and the governance of sociotechnical networks in transition. *Environment and Planning A* 41:1480–95.

17. Nambisan, S. 2009. Platforms for collaboration. *Stanford Social Innovation Review* 7:44–9.
18. Nederlof, S., M. Wongtschowski, and F. van der Lee. 2011. Putting heads together: agricultural innovation platforms in practice. Bulletin 396, Amsterdam, the Netherlands: KIT Publishers.
19. Ogelsby, R. and J. Burke. 2012. Platforms for private sector-humanitarian collaboration. London, UK: Humanitarian Futures Programme
20. Reid, S., J. P. Hayes, D. Stibbe. 2014. Platforms for partnership: Emerging good practice to systematically engage business as a partner in development. Oxford, UK: The Partnering Initiative.
21. Roth, S., J. Kaivo-Oja, and T. Hirschmann. 2013. Smart regions: Two cases of crowdsourcing for regional development. *International Journal of Entrepreneurship and Small Business* 20:272–85.
22. Sabel, C. F., and J. Zeitlin. 2010. Experimentalist governance in the European Union: Towards a new architecture. Oxford: Oxford Univ. Press.
23. Selsky, J. W., and Parker, B. 2010. Platforms for cross-sector social partnerships: Prospective sensemaking devices for social benefit. *Journal of business ethics* 94:21–37.
24. Thomas, L. D., E. Autio, and D. M. Gann. 2014. Architectural leverage: Putting platforms in context. *The Academy of Management Perspectives* 28:198–219.
25. Weber, E. P. 2012. Unleashing the potential of collaborative governance arrangements: Getting to robust durability in the Blackfoot Valley. *Journal of Sustainable Development* 5:35.

Sychova A. O. Collaborative Platforms as a Tool of Global Politics

The article represents an analysis of the category of collaboration platform from the standpoint of the formation of a global political partnership. Collaborative platforms are relatively stable structures to provide a more flexible mode of governance, able to adapt to new opportunities or changing conditions. The author identified the properties of collaborative platforms, namely: flexibility, relative temporal stability, reconfiguration, modularity, and evolution, which allows distinguishing platforms from other tools for facilitating cooperation. The combination of organizational aspects and structural elements of collaborative platforms allows all stakeholders to connect to modular institutional interfaces patterned to local needs and resources. Particular attention was focused on the effects of positive feedback and the synergy of stakeholders' efforts for facilitating coordination and the creation a unique ecosystem of political actors and processes. The article also presents the typology and examples of collaborative platforms depending on the dominant goals of cooperation and interdependence nodes, which indicate the functional variability of platforms in terms of ensuring a joint solution to problem situations. A separate block identified some issues that accompanied the study of collaborative platforms. Among them, special attention was paid to the contradictions of the effective cooperation criteria, the degree of a potential control, and the problems of intersectoral partnership. The author also outlines the prospects for further study of collaborative platforms as mechanisms of adaptive governance, namely: taking into account the elements of cooperation and institutional dynamics of platforms, determining algorithms for modeling, and the impact of platforms on the stability of the political system as a whole.

Keywords: collaborative platform, collaboration, collaborative governance, partnership, mediation

DOI 10.31558/2519-2949.2021.1.17

УДК: 321.7:323.2

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7636-9088>

Хлівнюк Т. П., Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

«ВІКНА МОЖЛИВОСТЕЙ» ДЕРЖАВ В УМОВАХ ГЛОБАЛЬНОЇ ПАНДЕМІЇ COVID-19

Глобальна пандемія COVID-19 наочно продемонструвала усі «больові точки» країн, незважаючи на тип державного устрою та ступень соціально-економічного розвитку. Визначено, що економіки більшості країн уже увійшли в глибоку рецесію, зростають показники державного боргу. Відсутні перспективи очікуваного зростання на найближчі роки, яке вже намітилося після глобальної фінансової кризи 2008 року, але у теперішній час прогрес останнього десятиліття для виходу з фінансової кризи є знівельований, у зв'язку з подіями, пов'язаними з COVID-19 та його глобальними наслідками у соціально-політичній сфері будь-якої держави. Країни та регіони розробляють нові стратегії соціальної політики, тактики та стратегії подальшого розвитку, адаптивні до вимог часу, наприклад, на рівні ЄС було озвучено потребу навіть нового «Плану Маршалла».

Не менш важливим є і питання стану психічного здоров'я людини, погіршення якого пов'язане з соціальною ізоляцією, дистанціюванням, а порою і з втратою робочого місця, що, безумовно, деструктивно впливає на людину і потребує посилення уваги державних інституцій до цих важливих питань.

Очікуваною є нова хвиля популізму, породжена піднесенням економічної нерівності на тлі наслідків пандемії, що наочно і продемонструвала більшість країн світу.

Є всі підстави вважати, що глобальна пандемія COVID-19 стала визначальним чинником суспільно-політичного життя та соціальних взаємодій. Отже, можна стверджувати, що глобальна пандемія COVID-19 відкрила «вікна можливостей» у світовому політичному просторі, в якому державі в залежності від рівня розвитку демократії, соціальності та правотворчості приймають ті чи інші рішення щодо обмеження певних прав населення, що має як позитивні, так і негативні наслідки.

Отже, «вікна можливостей» у період глобальної пандемії розкрили всі «Ахіллесові п'яти» держав, продемонструвавши їх можливості / неможливості знайти адекватні події-відповіді на складні виклики часу світового масштабу, що цілком залежало від розвиненості країни в цілому, її важливого атрибуту громадянського суспільства, вектору спрямованості державної політики, інструментів здійснення контролю за владою, спрямованістю визначати завдання першочергового значення і можливістю держав завищити своїх громадян від цих викликів,

Ключові слова: глобальна пандемія, громадянське суспільство, виклики часу, події-відповіді, «вікна можливостей».

Кінець 20-х років змінив світ настільки різко, що навіть світові економічні кризи минулого століття і першого десятиліття XXI ст. (2008 р.) не мали «таких шоківаних результатів і наслідків. Глобальна пандемія COVID-19 наочно продемонструвала усі «больові точки» країн, незважаючи на тип державного устрою та ступень соціально-економічного розвитку.

Глобальна пандемія коронавірусної інфекції – це не лише показники захворюваності та смертності, а й уповільнення глобальної економіки, і як наслідок – зростання безробіття, проблеми продовольчої забезпеченості, а також багатьох інших негараздів. Економіки більшості країн уже увійшли в глибоку рецесію, зростають показники державного боргу. Відсутні перспективи очікуваного зростання на найближчі роки, яке вже намітилося після глобальної фінансової кризи 2008 року, але нині прогрес останнього десятиліття для виходу з фінансової кризи є знівельований [1].

Країни та регіони розробляють нові стратегії соціальної політики, тактики та стратегії подальшого розвитку, адаптивні до вимог часу, наприклад, на рівні ЄС було озвучено навіть потребу нового «Плану Маршалла» [2].

Дійсно, саме ця проблема стала пріоритетною в минулому році і визначила низку глобальних питань. Насамперед, це змінені підходи до соціального захисту населення з урахуванням не миттєвого завершення початої епідемії. Будь-які зміни у соціально-економічній сфері не можуть не торкнутися і політичних змін, пов'язаних, перш за все, з правовими межами. Так, впровадження систем відстеження та моніторингу розповсюдження хвороби, порядку перетину державних кордонів, рівень обмежень права на мирні збори та інші зібрання людей тощо – є певною мірою обмеження прав і свобод людини з метою захисту її здоров'я і навіть життя. У той же час ці обмеження можуть бути і змаганнями наступу на ліберально-демократичні цінності та їх подальшим обмеженням чи пристосуванням до сучасних світових реалій. І це один бік світової глобальної проблеми. З іншого боку – це необхідність радикальної зміни вектору діяльності влади, яка у нових умовах повинна забезпечити якнайбільшу стійкість державних фінансів, щоб уряди могли якісно надавати державні послуги та адекватно реагувати на проблеми в національних системах охорони здоров'я.

Не менш важливим є і питання стану психічного здоров'я людини, погіршення якого пов'язане з соціальною ізоляцією, дистанціюванням, а порою і з втратою робочого місця, що, безумовно, деструктивно впливає на людину і потребує посилення уваги державних інституцій до цих важливих питань.

Проблемою є максимальна відповідність чинних урядових соціальних програм принципу справедливості з метою підтримки тих соціальних груп, які опинилися чи потенційно можуть опинитися в стані соціальної дезадаптації, потребують соціальної реабілітації тощо. Очевидно, що в цих умовах національним урядам доведеться інвестувати в різноманітні експериментальні технології, які можуть і не принести очікуваного результату.

Світова сучасна криза, пов'язана з епідемією, стала викликом і для політичних лідерів, урядів, одні з яких зміцнюють свій авторитет завдяки результативним соціально-економічним ініціативам, а інші – ще більше поглиблюють недовіру до себе.

Цілком зрозуміло, що якщо проблеми, породжені пандемією COVID-19, не вирішувати належно через соціальну, економічну та ін. політику, то висхідна соціальна криза збільшить нерівність, виключення, дискримінацію та глобальне безробіття у середньо- та довгостроковій перспективі. Не викликає ніяких сумнівів необхідність додаткових інструментів політики щодо подолання очікуваних негативних наслідків від кризи. Найперше, ці інструменти мають мінімізувати негативний вплив карантинних обмежень на зайнятість та бідність, а також модернізувати систему охорони здоров'я, адаптовану до нових викликів і загроз. Очевидно, що ця криза стане вагомим чинником подальшого поглиблення кризового стану та зміни моделі інституту соціальної держави [3].

Незважаючи на те, що майже всі держави з початком розповсюдження коронавірусної інфекції розпочали розробку та реалізацію програм, які мали б стати ефективною відповіддю на ці виклики, все ж у багатьох випадках запропоновані заходи були популістськими – відповідь на поточні очікування громадян. На практиці навіть у високорозвинених державах виникли складності впровадити ініційовані пакети соціально-економічного порятунку. Окрім цього, динамічно змінювана ситуація з показниками інфікованості постійно актуалізує нові проблеми, які потребують оперативного реагування найперше інститутів держави.

Безумовно, пандемія COVID-19 стала викликом для держав, зокрема й високорозвинених, та показала низку проблем у соціальній сфері, освіті, охороні здоров'я та інших сферах життєдіяльності. Криза, зумовлена коронавірусною інфекцією, заактуалізувала проблему нерівності та несправедливості, які загрожують добробуту, безпеці та життю людей.

Є всі підстави для ствердження, що глобальна пандемія COVID-19 стала визначальним чинником суспільно-політичного життя та соціальних взаємодій. Загроза інфікування населення змінила стиль життя людей, впровадила обмеження та соціальне дистанціювання тощо. Нового звучання набула цінність солідарності щодо обмежень одних громадян (молодих і здорових) для захисту уразливих категорій (літнього віку, з хронічними недугами).

На тлі викликів, зумовлених карантинними обмеженнями, наростає відчуття безсилля урядів справитися з висхідною кількістю проблем у сферах охорони здоров'я, освіти, зайнятості населення, підтримки малого бізнесу та ін. Це, своєю чергою, позначається на рівневі довіри громадськості до інститутів політики, особливо владних акторів. Очевидно, що економічні проблеми, які поглибилися на тлі карантинних обмежень, посилять культурні та інші соціальні розриви; радикалізують політику, що відтак зумовить чергове піднесення популістів, консервативно-націоналістичних та інших радикальних політичних акторів; активізується протестна «сила вулиці» [4] тощо.

Упродовж карантину уряди змінюють стратегії від значних соціальних обмежень до більш помірних обмежувальних заходів, які мають відповідати інтересам держав та суспільств з урахуванням епідеміологічної ситуації. Соціальна політика конструюється з розумінням того, що нинішня коронавірусно-карантинна криза не є короткочасною та матиме хвилеподібний характер. Очевидно, що пандемія COVID-19 прискорить уже наявні тенденції висхідного націоналістичного популізму, неоавторитаризму, дефектів ліберальної демократії тощо [5]. Ймовірно є ще більше посилення розбіжностей між державами. Не виключено є деякий відступ від глобалізації (найперше – економічної) через появу нових бар'єрів для міжнародної торгівлі, інвестування, туризму. Уряди, особливо держав недемократичних або ж тих, у яких стрімко погіршується якість демократії, набувають щораз більше повноважень для відстеження та моніторингу життя населення. Можна спрогнозувати, що світ на «постковідному» етапі може стати менш вільним, менш конкурентоспроможним, аніж та його перспективна модель, яка прогнозувалася нещодавно. Соціальна ж політика стане однією з тих, які мають найперше адаптуватися до потенційних новітніх ризиків різного кшталту.

У теперішній час можна стверджувати, що немає держав, які б не вважали себе соціальними, тобто безпосередньо пов'язаними із закріпленням на конституційному рівні соціальних прав людини. Соціальні права, у свою чергу, пов'язані із соціальними відносинами людини, із суспільством, із державою тощо. У цілому соціальні права стосуються задоволення таких потреб, які б давали змогу підтримувати життя соціуму, забезпечували людині гідний життєвий рівень, право на працю та винагороду за неї, на житло, тощо. Забезпечення соціальних прав пов'язують із солідарністю, яка має статус найголовнішої фундаментальній цінності, наданий Декларацією тисячоліття ООН та Хартією основних прав Європейського союзу. Отже, здійсненість таких прав є визначальною рисою жодної сучасної держави

Виходячи з вищезазначеного, варто звернути увагу на те, що кінець ХХ – початок ХХІ ст. чітко висвітлює такі соціальні проблеми, як зростаючий розрив між елітою та малозабезпеченими масова низхідна мобільність середнього класу, втрата почуття соціальної захищеності [6]. Отже, всі ці серйозні проблеми сучасності набули нового значення і потужної сили під впливом глобальної пандемії COVID-19.

Очікуваною є нова хвиля популізму, породжена піднесенням економічної нерівності на тлі наслідків пандемії [7]. Вочевидь, ця хвиля буде сильнішою, позаяк і економічні наслідки будуть руйнівніші за ті, які стали результатом глобальної фінансової кризи 2008 року. Поточна криза очікувано принесе значно вищий рівень збіднення більшості населення планети. Результати вже перших виборчих кампаній, проведених в умовах карантинних обмежень, засвідчують розвиток такої деструктивної тенденції. Наведемо приклади. У Сербії на парламентських виборах 21.06.2020 р. перемогу з великим приростом голосів здобула популістська, консервативно-націоналістична Сербська прогресивна партія (SNS). У Хорватії на виборах парламенту 05.07.2020 р. найбільше голосів набрав консервативно- націоналістичний, правоцентристський Християнський демократичний союз (HDZ); у складі цієї партії історично наявні як помірковані, так і екстремістські фракції, які радикалізують хорватську політику.

Існує серйозний ризик того, що на тлі протестів проти затяжних карантинних обмежень виникатимуть щораз нові протестні рухи, які своєю чергою стрімко інституціоналізуватимуться та пройдуть до парламентів, як це уже було в випадках іспанської партії «Podemos», італійської партії «Movimento 5 Stelle» та ін. Така гіпотеза ґрунтується на аналізі наслідків глобальної фінансової кризи, яка розпочалася у 2008 році та мала серед своїх наслідків появу громадянських рухів на взірць «Occupy Wall Street» (2011 р., США) [8], «Indignados» (2011–2012 рр., Іспанія) та ін. Дедалі частіше звучать гасла на взірць «Ми – 99 %» (We are the 99 %), обґрунтовується ідея доцільності впровадження безумовного базового доходу тощо.

Таким чином, зазначені проблеми значно вплинули та обґрунтували зміну форм протесту – замість звичних транспарантів під час вуличних акцій – популярні комп'ютерні ігри, замість натовпів – автомобільні гудки, написи на масках тощо. Це приклад того, що новітні проблеми потребують новітніх підходів до розв'язання. Прикладами є цифрові страйки, на зразок ініційованих екоактивістами Г. Тунберґ та ін. (#digitalstrike). Американський молодіжний політичний рух «Sunrise Movement» як альтернативу масовим зібранням використав телефонні дзвінки та листи для роз'яснення необхідності нового політичного курсу «Green New Deal» з метою збалансування економіки в умовах викликів сучасності.

У даному контексті важливо звернути увагу на таке поняття як «вікно можливостей». Як відомо, це складова моделі порядку денного політики американського ученого Д, Кінґдона, за якою у межах

політико-управлінського процесу виокремлені такі його складові, як «потік проблеми», тобто показники значущості проблеми, що надають їй публічного характеру, роблять її видимою для «виробників політики»; «потік розроблення проблеми», тобто можливих політичних рішень чи альтернатив, розроблених тими, хто зацікавлений у цих рішеннях; «потік політичних взаємовідносин», тобто політичні події у вигляді виборів, демонстрації різного рівня, соціальні заворушення тощо, у результаті яких можлива навіть зміна уряду, які організовані групами інтересів. За Кінгдоном, у критичні моменти зазначені потоки можуть з'єднатися, і саме тоді і відкриваються так звані «вікна можливостей», тобто той час, коли певна проблема становиться найголовнішою і стає предметом необхідності прийняття політичного рішення [9].

Інші американський вчений Д. Овертон розуміє поняття «вікна можливостей» як «межу тих ідей, які можуть бути сприйняті суспільством у будь-який конкретний момент» [Цит. за : 9]. Інакше кажучи, це певні політичні ідеї, які підтримані громадською думкою, вже не сприймаються як радикальні і очікуються суспільством у якості політичних рішень. Зі зміною громадської думки відбувається зрушення «вікон можливостей».

Отже, можна стверджувати, що глобальна пандемія COVID-19 відкрила «вікна можливостей» у світовому політичному просторі, в якому державі в залежності від рівня розвитку демократії, соціальності та правотворчості приймають ті чи інші рішення щодо обмеження певних прав населення, що має як позитивні, так і негативні наслідки.

Пандемія 2020 року лише прискорила розвиток широкого спектра новітніх соціальних ініціатив. Так, наведемо відомі приклади онлайн-подій непокори під час пандемії COVID-19. Так, вже другий рік поспіль, від 31.03.2019 р., у Гонконгу проходять антикитайські протести, спрямовані проти законопроекту про екстрадицію підозрюваних у порушенні закону осіб до материкового КНР. Власне нові правові норми потенційно могли б бути використані для передачі в руки китайського правосуддя дисидентів і несправедливо переслідуваних людей. Від середини січня 2020 року акції протесту почали набувати віртуалізованого формату. Наприклад, онлайн-гра «Animal Crossing: New Horizons» стала майданчиком для акцій та протестів на підтримку свободи Гонконгу. Також активно почав використовуватися автономний месенджер «Bridgify», що дозволяє анонімно й децентралізовано спілкуватись, виключаючи можливість стеження за учасниками розмов.

Прикладом онлайн-демонстрацій є й акції міжнародного кліматичного руху «Fridays for Future» [10]. Зокрема, у Німеччині онлайн-демонстрація модерувалася з відкритого простору перед будівлею Рейхстагу в Берліні (24.04.2020 р.). У ході цієї акції на траві було викладено близько 10 тисяч транспарантів і банерів, які традиційно несуть демонстранти [11]. Окрім цього, щоп'ятниці в Інтернеті, на основних соціальних медіа, проводиться обговорення екологічних проблем. Для цього використовується Instagram (<https://www.instagram.com/fff.digital/>), Twitter (https://twitter.com/fff_digital), Facebook (<https://www.facebook.com/fffdigital/>), YouTube (https://www.youtube.com/channel/UChRvsurw_0qeaPgGP2ff7hA) тощо [12].

Можна навести і приклади акції опозиції на захист демократії в Ізраїлі проти уряду Б. Нетаньягу (19.04.2020 р.), у Російській Федерації, основна частина протестів в якій у період карантину пройшла в онлайн-форматі (віртуальні мітинги). Використовувалася функція «Розмови» в мобільній версії «Yandex.Maps» і «Yandex.Navigator» та ін.

В Україні першим онлайн-мітингом стала проведена 27.03.2020 р. на платформі Zoom акція «Ні – знищенню культури!» проти скорочення фінансування у сфері культури. Усі охочі з плакатами могли доєднатися до протесту проти планів Міністерства фінансів України скоротити державне фінансування культури у зв'язку з пандемією коронавірусу.

Отже, «вікна можливостей» у період глобальної пандемії розкрили всі «Ахіллесові п'яти» держав, продемонструвавши їх можливості /неможливості знайти адекватні події-відповіді на складні виклики часу світового масштабу, що цілком залежало від розвиненості країни в цілому, її важливого атрибуту громадянського суспільства, вектору спрямованості державної політики, інструментів здійснення контролю за владою, спрямованістю визначати завдання першочергового значення і можливістю держав захищати своїх громадян від цих викликів,

Бібліографічний список:

1. Хлівнюк Т. П. Зміна завдань соціальної політики на тлі викликів глобальної пандемії COVID-19. *Міжнародна спільнота в умовах змін: багатовимірний підхід: колективна монографія*. Т. 4 / за ред.

О. Кордонської, Р. Кордонського. Ольштин – Львів: Інститут політичних наук Вармінсько-Мазурського університету в м. Ольштин (Польща), 2020. С. 191-202.

2. COVID-19: How to Get Tested, <https://www.dhs.wisconsin.gov/covid-19/testing.htm>, [17.08.2020]. Dixon R., No lockdown here: Belarus's strongman rejects coronavirus risks. He suggests saunas and vodka, «The Washington Post» 2020, 27 Mar.

3. Legrain P. A *COVID-19 Marshall Plan for Europe*. URL: <https://www.project-syndicate.org/commentary/european-union-covid-marshall-plan-by-philippe-legrain-2020-04?barrier=accesspaylog>, [10.04.2020].
4. Хлівнюк Т. П. Соціальний вплив COVID-19: видозміна громадсько-політичного активізму. *Міжнародна спільнота в умовах змін: багатомірний підхід: колективна монографія*. Т. 2 / за ред. О. Кордонської, Р. Кордонського. Ольштин – Львів: Інститут політичних наук Вармінсько-Мазурського університету в м. Ольштин (Польща), 2020. С. 10-20.
5. Della Porta D., Fernández J., Kouki H., Mosca L. *Movement Parties Against Austerity*, Cambridge 2017.
6. Хома Н. М. Моделі соціальної держави: світовий та український досвід: монографія. Київ: Видавництво «Юридична думка», 2012. С. 397
7. Cohen N. Beware a new wave of populism, born out of coronavirus-induced economic inequity, «*The Guardian*». 2020, 18 Apr.
8. Gould-Wartofsky M. A. *The Occupiers: The Making of the 99 Percent Movement*, New York, 2015.
9. Семигіна Т. Вікна можливостей. *Новітня політична лексика (неологізми, оказіоналізми та інші новотворення. Енциклопедичний словник-довідник*. За заг. ред. Н. М. Хоми. Львів: «Новий Світ – 2000», 2015. С. 54.
10. *Global digital strike*, <https://fridaysforfuture.org/next-big-strike-april-24/>, [18.03.2020].
11. Van der Wolf M. *Economic, Environmental Interests Compete in a Post-COVID Europe*, <https://www.voanews.com/covid-19-pandemic/economic-environmental-interests-compete-post-covid-europe>, [12.08.2020].
12. Sharma G. *Covid-19 is changing the way people protest around the world*, <https://www.trtworld.com/magazine/covid-19-is-changing-the-way-people-protest-around-the-world-35229>, [08.04.2020].

References:

1. Khlivnyuk T. P. Zmina zavdan' sotsial'noї politiki na tli viklikiv global'noї pandemii COVID-19. *Mizhnarodna spil'nota v umovakh zmin: bagatovimirmii pidkhid: kolektivna monografiya*. T. 4 / za red. O. Kordons'koi, R. Kordons'kogo. Ol'shtin – L'viv: Institut politichnikh nauk Varmins'ko-Mazurs'kogo universitetu v m. Ol'shtin (Pol'shcha), 2020. С. 191-202 [In Ukraine].
2. COVID-19: How to Get Tested, <https://www.dhs.wisconsin.gov/covid-19/testing.htm>, [17.08.2020].
Dikhon R., No lockdown here: Belarus's strongman rejects coronavirus risks. He suggests saunas and vodka, «*The Washington Post*» 2020, 27 Mar. [In English].
3. Legrain R. A *COVID-19 Marshall Plan for Europe*. URL: <https://www.project-syndicate.org/commentary/european-union-covid-marshall-plan-by-philippe-legrain-2020-04?barrier=accesspaylog>, [10.04.2020]. [In English].
4. Khlivnyuk T. P. Sotsial'nii vpliv COVID-19: vidozmna gromads'ko-politichnogo aktivizmu. *Mizhnarodna spil'nota v umovakh zmin: bagatovimirmii pidkhid: kolektivna monografiya*. T. 2 / za red. O. Kordons'koi, R. Kordons'kogo. Ol'shtin – L'viv: Institut politichnikh nauk Varmins'ko-Mazurs'kogo universitetu v m. Ol'shtin (Pol'shcha), 2020. S. 10-20. [In Ukraine].
5. Della Porta D., Fernández J., Kouki N., Mosca L. *Movement Parties Against Austerity*, Cambridge 2017. [In English].
6. Khoma N. M. Modeli sotsial'noї derzhavi: svitovii ta ukraïns'kii dosvid: monografiya. Kiïv: Vidavnistvo «Yuridichna dumka», 2012. S. 397 [In Ukraine].
7. Cohen N. Beware a new wave of populism, born out of coronavirus-induced economic inequity, «*The Guardian*». 2020, 18 Apr. [In English].
8. Gould-Wartofsky M. A. *The Occupiers: The Making of the 99 Percent Movement*, New York, 2015. [In English].
9. Semigina T. Vikna mozhlivostei. Novitnya politichna leksika (neologizmi, okazionalizmi ta inshi novotvorennia. Entsiklopedichnii slovník-dovidnik. Za zag. red. N. M. Khomi. L'viv: «Novii Svit – 2000», 2015. S. 54. [In Ukraine].
10. *Global digital strike*, <https://fridaysforfuture.org/next-big-strike-april-24/>, [18.03.2020]. [In English].
11. Van der Wolf M. *Economic, Environmental Interests Compete in a Post-COVID Europe*, <https://www.voanews.com/covid-19-pandemic/economic-environmental-interests-compete-post-covid-europe>, [12.08.2020]. [In English].
12. Sharma G. *Covid-19 is changing the way people protest around the world*, <https://www.trtworld.com/magazine/covid-19-is-changing-the-way-people-protest-around-the-world-35229>, [08.04.2020]. [In English].

Khlivnyuk T. P. «Windows of opportunities» of states in the conditions of the COVID-19 global pandemic

The global COVID-19 pandemic has clearly demonstrated all the «pain points» of countries, regardless of the type of government and the degree of socio-economic development. It is determined that the economies of most countries have already entered a deep recession, growing public debt. There are no prospects for the expected growth in the coming years, which has already emerged since the global

financial crisis of 2008, but currently the progress of the last decade to overcome the financial crisis is offset, due to events related to COVID-19 and its global consequences in the socio-political sphere of any state. Countries and regions are developing new social policy strategies, tactics and strategies for further development that are adaptable to the demands of the times, for example, at the EU level the need for even a new «Marshall Plan» has been voiced.

Equally important is the issue of human mental health, the deterioration of which is associated with social isolation, distancing, and sometimes with job loss, which, of course, has a destructive effect on people and requires increased attention of state institutions to these important issues.

A new wave of populism is expected, caused by the rise of economic inequality against the background of the effects of the pandemic, which is clearly demonstrated by most countries.

There is every reason to believe that the global pandemic COVID-19 has become a determining factor in socio-political life and social interactions. Thus, it can be argued that the global pandemic COVID-19 has opened «windows of opportunity» in the global political space, in which the state, depending on the level of democracy, sociality and lawmaking, make certain decisions to restrict certain rights of the population. and negative consequences.

Thus, the «windows of opportunity» during the global pandemic opened all the «Achilles' heel» states, demonstrating their capabilities / inability to find adequate events-responses to the complex challenges of the world, which depended on the development of the country as a whole, its important civic attribute. society, the vector of direction of public policy, tools for exercising control over power, the focus on identifying priorities and the ability of states to overestimate their citizens from these challenges.

Keywords: *global pandemic, civil society, challenges of time, response events, «windows of opportunity».*

DOI 10.31558/2519-2949.2021.1.18

УДК 327.56(5-15)

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9197-4609>

Чебан О. Я., Одеський центр з питань нерозповсюдження

ПРОТИРІЧЧЯ США ТА ЄС ЩОДО ІРАНСЬКОЇ ЯДЕРНОЇ ПРОГРАМИ У ПЕРІОД ПРЕЗИДЕНТСТВА ДОНАЛЬДА ТРАМПА: НАСЛІДКИ ДЛЯ ЄВРОАТЛАНТИЧНОЇ ЄДНОСТІ

У статті розглянуті відносини між США та ЄС у питаннях, що стосуються проблеми іранської ядерної програми та шляхів її вирішення, у період президентства Дональда Трампа (2017 – 2021 роки). Проаналізовано, наскільки протиріччя між американською адміністрацією президента Дональда Трампа та країнами Євросоюзу щодо ядерної угоди з Іраном похитнули євроатлантичну солідарність. Уточнено, у чому саме полягає відмінність між підходами Європейського Союзу та Сполучених Штатів до проблематики іранської ядерної програми у період президентства Д. Трампа. Розглянуто, як обидві сторони намагалися подолати ці протиріччя і як вони намагалися знайти спільний підхід до вирішення проблеми іранської ядерної програми у рамках євроатлантичної солідарності.

Доведено, що головним джерелом занепокоєності як Сполучених Штатів Америки, так і Європейського Союзу є не стільки іранська ядерна програма сама по собі, скільки іранська агресивна політика на Близькому Сході, а також успіхи Тегерану у розвитку ракетно-космічної програми. Вивчено вплив близькосхідних союзників США (Ізраїль, Саудівська Аравія, Об'єднані Арабські Емірати та інші монархії Аравійського півострова) на формування позиції Вашингтону щодо іранської ядерної програми та на взаємодію з Євросоюзом у цьому питанні. Виявлено, що адміністрація Дональда Трампа у проведенні політики щодо Ірану знаходить більше спільного зі своїми близькосхідними союзниками, ніж з країнами ЄС.

Розглянуті наслідки радикалізації іранської ядерної політики у зв'язку з убивствами іранського генерала Касема Солеймані та ядерного фізика Мохсена Фахрізаде. Проаналізовано, наскільки реальною є перспектива набуття Іраном ядерної зброї або повернення Тегерану до виконання підписаної Іраном у 2015 році ядерної угоди з провідними світовими державами, яка суттєво обмежила розвиток іранської ядерної програми і знизила шанси на появу іранської атомної бомби. Здійснено порівняльний аналіз реакції США та ЄС на останні кроки Ірану щодо збільшення рівня збагачення урану, що потенційно може наблизити Тегеран до володіння ядерною зброєю. У статті проаналізовані наслідки політики президента Трампа щодо Ірану для євроатлантичної єдності та розглянуті можливі перспективи розвитку взаємодії США та ЄС у питанні вирішенні проблеми іранської ядерної програми після завершення каденції Д. Трампа.

Ключові слова: іранська ядерна програма, політика адміністрації президента Дональда Трампа, Спільний всебічний план дій, позиція ЄС щодо СВПД, євроатлантична солідарність.

Постановка проблеми. Іранська ядерна програма впродовж тривалого часу була однією з найсерйозніших проблем міжнародної безпеки. Однак, за часів перебування на посаді президента США Дональда Трампа ця проблема ще більше загострилася, а на початку 2020 р. США та Іран ледь не розв'язали повномасштабну війну. При цьому незадовго до приходу Дональда Трампа до влади, за часів його попередника президента Барака Обами було знайдено прийнятний для більшої частини міжнародної спільноти варіант зниження напруги довкола іранської ядерної програми у вигляді так званого Спільного всебічного плану дій (СВПД) [1]. СВПД – це історична угода між Іраном та шістьма великими державами – переговірниками з питання ядерної програми Ірану (Великобританія, Китай, Німеччина, Росія, США та Франція), яка була укладена у 2015 році і яка суттєво обмежила можливості Ірану щодо набуття ядерної зброї. Іран сумлінно виконував положення цієї угоди і більше не давав підстав для обвинувачень себе у намаганнях набутти ядерну зброю [2], однак попри це адміністрація Дональда Трампа відновила санкції проти Тегерану та вийшла з СВПД [3]. Така політика не знайшла підтримки в Євросоюзі, який зіграв досить активну

роль в досягненні ядерної угоди з Іраном, і ключові країни ЄС виступили проти дій президента Трампа щодо Ірану та за збереження СВПД [4].

Через проблему ядерної програми Ірану відбулося певне охолодження відносин США та ЄС та подальше ослаблення єдності НАТО, яка і без того зазнала удару після того, як адміністрація президента Трампа почала висловлювати сумніви у доцільності підтримки Сполученими Штатами своїх європейських союзників по Північно-Атлантичному альянсу. Протиріччя щодо іранської ядерної програми надалі послабили традиційну співпрацю між США та ЄС і між НАТО та ЄС і внесли розлад у єдність блоку НАТО, більшість членів якого становлять саме країни Євросоюзу. Таким чином, вивчення причин та наслідків суперечностей між ЄС та США щодо іранської ядерної програми дозволяє розв'язати наступні наукові та практичні завдання:

З'ясувати важливий аспект динаміки розвитку відносин між США і ЄС та перспективи його впливу на НАТО;

Вивчити можливі перспективи покращення відносин ЄС та США у питаннях щодо іранської ядерної програми

Мета дослідження. Метою даної статті було встановити наслідки впливу суперечностей між США та ЄС щодо іранської ядерної програми у період президентства Дональда Трампа на подальший розвиток НАТО та євроатлантичної солідарності.

Аналіз вивчених джерел. Тематиці відносин між Іраном та Євросоюзом і впливу на них американського фактору присвячені чисельні наукові праці. Серед них слід виділити зокрема підготовлену для Європейської ради з зовнішніх справ аналітичну доповідь Е. Геранмайє [5], яка зосереджує увагу на впливі політики адміністрації президента Трапа на внутрішню та зовнішню політику Ірану і на те, як це може позначитися на відносинах між Іраном та ЄС. Інша доповідь, підготовлена аналітиками Європейського Союзу для Європейського парламенту, вивчає сучасний стан відносин між ЄС та Іраном і вплив на їх розвиток внутрішньо- та зовнішньополітичних факторів, у тому числі чинника адміністрації Дональда Трампа [6]. Робота українських дослідниць Поліни Сіновець та Валерії Гергієвої [7] порівнює миротворчий підхід ЄС до проблематики іранської ядерної програми з наступальною політикою адміністрації Д. Трампа. Тематика формування єдиної європейської політики щодо іранської ядерної програми описана також у дослідженні італійських учених Рікардо Акларо та Марка Сідді [8].

При цьому слід відзначити, що ці та інші праці, присвячені тематиці даного дослідження, не давали ґрунтовного аналізу того, як розбіжності між США та ЄС у період президентства Дональда Трампа відобразилися на євроатлантичній єдності, і тому дана стаття покликана заповнити цю прогалину у наукових дослідженнях.

Виклад основного матеріалу. Досягнення ядерної угоди з Іраном у 2015 році можна вважати одним із найбільших зовнішньополітичних успіхів президента Барака Обами. Проте Дональд Трамп вважав це провалом і після приходу до влади взяв курс на демонтаж СВПД. У травні 2018 року США офіційно заявили про свій вихід з СВПД і почали відновлювати санкції проти Ірану. В Євросоюзі така політика не знайшла розуміння, через що в черговий раз похитнулася євроатлантична солідарність.

Політика президента Трампа щодо Ірану попри її імпульсивність і мало передбачуваність, тим не менше, не позбавлена логіки. До виходу США з ядерної угоди з Іраном активно спонукали американські союзники на Близькому Сході – Ізраїль, Саудівська Аравія, Об'єднані Арабські Емірати та інші арабські монархії Перської затоки [9]. Причиною занепокоєння цих близькосхідних країн СВПД був той факт, що ця угода не усунула повністю ризик набуття ядерної зброї Іраном. Адже Іран, хоч і суттєво обмежив масштаби своєї ядерної програми, відмовившись від використання важкої води на плутонієвому реакторі в Араку та скоротивши кількість газових центрифуг зі збагачення урану у Натанзі, тим не менше, зберіг можливість і надалі збагачувати уран, тобто виробляти сировину для ядерної бомби. За оцінками експертів, після підписання СВПД Іран все одно зберігав технічну можливість виробити ядерну зброю впродовж приблизно одного року [10]. Щоправда, до укладення ядерної угоди, в 2012 – 2013 рр. Іран мав настільки масштабну програму збагачення урану, що від виробництва атомної бомби його відділяли лише кілька тижнів чи 2 – 3 місяці [11]. Однак і після зменшення кількості центрифуг та відмови від найбільш сучасних їх типів Іран все одно має теоретичну можливість накопичити достатню для виробництва однієї ядерної бомби кількість високозбагаченого урану (ВЗУ) всього на протязі року, що є також досить коротким часом. Така перспектива насамперед лякає Ізраїль, який Іран неодноразово закликав «стерти з лиця землі» [12].

В ЄС спокійно ставляться до збереження Іраном можливості і надалі збагачувати уран, адже СВПД суворо лімітує кількість ВЗУ, який Іран може накопичувати (300 кг) та обмежує рівень

збагачення усього 3,67 %, що дуже далеко від рівня збагачення у понад 90% (а саме такого рівня необхідно досягти, щоб ВЗУ став придатним для використання у ядерній бомбі) [13]. А головне, СВПД зобов'язує Іран тримати процес збагачення урану та всі інші види ядерної діяльності під суворим міжнародним контролем.

За період своєї участі в СВПД у 2015 – 2019 рр. Іран сумлінно дотримувався усіх її положень, переконливо продемонструвавши цим відсутність спроб виробити ядерну зброю. Тому країни ЄС негативно сприйняли вихід адміністрації президента Дональда Трампа з СВПД, адже цей крок фактично провокував Іран до відновлення курсу на набуття ядерної зброї.

Тим не менше, в консервативних колах США та їх близькосхідних союзників обмеження СВПД не знімають занепокоєності щодо іранської ядерної програми. СВПД не дав можливості повністю ліквідувати іранську програму збагачення урану і у такий спосіб у багато разів зменшити імовірність набуття Іраном ядерної зброї у найближчі роки. Натомість, існує ситуація, що якщо тільки в Тегерані приймуть відповідне рішення, то ядерна зброя з'явиться в руках аятол всього впродовж року.

Успіх СВПД ґрунтувався головним чином на добрій волі Ірану, на його бажанні дотримуватися її положень. Однак, опоненти СВПД не вірять у добрі прагнення Ірану. Ця недовіра накопичувалася упродовж чотирьох десятиліть, з моменту Ісламської революції в Ірані у 1979 році. У той час Іран вдався до двох провокаційних дій, які викликали вкрай негативну реакцію у США та їх близькосхідних союзників і сприяли такому накопиченню недовіри до Тегерану, яка зберігається й досі. По-перше, іранські революціонери захопили і утримували американських дипломатів у Тегерані у якості заручників впродовж двох років, що надовго зіпсувало можливість відновлення довіри до іранського режиму з боку Вашингтону [14]. По-друге, Іран у своїй конституції оголосив своєю метою експорт ісламської революції [15, с. 3], що було розцінено його сусідами як оголошення наміру про сприяння повстанням шиїтів у арабських країнах Перської затоки, де шиїти формують впливову і досить багаточисельну опозицію до правлячих сунітських режимів. Такі заяви режиму аятол надовго зіпсували можливість установаження довірливих відносин між Іраном та арабськими монархіями Перської затоки, навіть попри те, що Іран згодом відмовився від декларування своїх намірів експортувати революцію. І крім того, Іран закликав стерти Ізраїль з лиця землі [16], що зробило єврейську державу його непримиренним ворогом.

Таким чином, у США та їх близькосхідних союзників відносини з Іраном склалися більш драматично, ніж у країн ЄС. Цим можна пояснити недовіру американських консерваторів до того, що Іран завжди буде дотримуватися положень СВПД і не скористається наявними у нього технічними можливостями зі збагачення урану, аби в майбутньому відновити воєнну ядерну програму. Тому в адміністрації Трампа хотіли б перестраховатися від потенційно можливої у майбутньому зміни іранської ядерної політики, позбавивши Іран технічної можливості виробити ядерну зброю впродовж досить короткого часу.

На думку про те, що Іран імовірно може у майбутньому повернутися до курсу на набуття ядерної зброї, наштовхує інтенсивний розвиток іранської ракетно-космічної програми. Іран не є членом міжнародного режиму контролю ракетних технологій (РКРТ) [17] і таким чином дозволяє собі виробляти балістичні ракети та експортувати деталі до них з таких країн поза межами режиму нерозповсюдження як Північна Корея та Пакистан. Слід відзначити, що іранські балістичні ракети середнього радіусу дії Шехаб-3 та Шехаб-4 поки не достатньо досконалі і не дуже точні [18, с. 261], а це говорить про те, що їх доцільно використовувати для ураження лише військових цілей і лише у тому випадку, коли вони оснащені ядерним боєзарядом. Тим не менше, Іран продовжує нарощувати виробництво цих ракет, і це дає підстави підозрювати Тегеран у тому, що згодом він планує поставити на них ядерні боєголовки.

Ще більше занепокоєння викликають успіхи іранської космічної програми, яка дозволила запускати в космос з іранської території штучні космічні супутники іранського виробництва. Набуття Іраном такої унікальної можливості говорить про те, що він впритул наблизився до отримання технологій виробництва міжконтинентальних балістичних ракет (МБР), які потенційно зможуть досягати території США [19]. Успіхи іранської ракетно-космічної програми викликали стривожені заяви і осуд також і в країнах ЄС, а адміністрація Трампа використовує іранський прорив у космос як вагомий аргумент на користь відмови від СВПД [20].

Однак, як вбачається, головними причинами виходу США з ядерної угоди з Іраном стали все-таки не побоювання набуття Тегераном ядерної зброї. Адже СВПД ефективно працював, і справді не було ніяких підстав остерігатися, що Іран у найближчому майбутньому наважиться на відновлення воєнної ядерної програми. Навіть якщо Іран і зробить це, то у міжнародній спільноті буде близько

року, щоб відреагувати і організувати міжнародний тиск, який уже одного разу спрацював і змусив Тегеран до поступок у ядерній сфері.

Проте Іран продемонстрував, що навіть без ядерної зброї він є дуже небезпечним для інтересів США та їх близькосхідних союзників. Унаслідок виконання Іраном СВПД і відповідного зняття економічних санкцій економіка Ірану у 2015 – 2017 роках стала пожвавлюватися [21]. У цей час Іран отримав доступ до частини своїх заморожених у іноземних банках активів, а також збільшив експорт своєї нафти, що знову ж таки сприяло надходженню додаткових коштів у країну. Ці кошти використовувалися для фінансування вже згаданої ракетно-космічної програми, а також для підтримки проіранських шіїтських угруповань у різних країнах Близького Сходу. Скоріше за все, не випадково йєменські хусити активізувалися завдяки підтримці Ірану саме у період досягнення ядерної угоди. Отримуючи щедре фінансування з Тегерану після укладення ним СВПД, хусити у Ємені зуміли нав'язати виснажливу боротьбу союзнику США на Близькому Сході Саудівській Аравії, яка, намагаючись стримати поширення іранського впливу у сусідній країні, втрутилася у громадянську війну в Ємені, потратила на неї багато коштів, але так і не зуміла придушити повстання хуситів і завадити зміцненню позицій Ірану на південних кордонах Королівства Саудівська Аравія (КСА).

Користуючись послабленням санкцій, Іран став більш активно підтримувати шіїтські мілітаризовані угруповання і в Іраку, Сирії та Лівані, де вони вели боротьбу проти американських військ та їх союзників [22]. За деякими даними, Іран навіть використав переговори щодо своєї ядерної програми як інструмент тиску на США, які у 2013 році розглядали можливість воєнної операції проти союзного Тегерану режиму сирійського президента Башара Асада, що обвинувачувався у застосуванні хімічної зброї. Проте погрози Ірану зірвати ядерні переговори могли стати причиною, яка спонукала президента Барака Обаму відмовитися від воєнної кампанії у Сирії і погодитися на запропонований Росією план знищення сирійської хімічної зброї [23]. Після підписання СВПД Іран продовжив активно підтримувати режим Башара Асада попри спроби західних країн усунути цього сирійського президента від влади. Також щедрю фінансову допомогу від Ірану продовжувало отримувати ліванське шіїтське угруповання «Хезболла», яке становить загрозу безпеці Ізраїлю. А в південній частині Іраку, де переважає шіїтське населення, після підписання СВПД ще більше зріс іранський вплив попри присутність там американських військ.

Таким чином, Іран зберігає можливість реалізувати заявлену ще у 1979 році мету щодо «експорту ісламської революції». Хоча на декларативному рівні режим аятол давно відмовився від цієї мети, але практична політика Ірану щодо стимулювання шіїтських повстань чи заворушень у Ємені, Іраку, Лівані та Сирії говорить про те, що загроза експорту шіїтської ісламської революції залишається досить реальною і імовірною. Втручання Ірану у громадянську війну в Ємені можна вважати тривожним сигналом для арабських країн Перської затоки, адже успіхи йєменських хуситів означають зміцнення позицій Ірану на Аравійському півострові, що дасть йому більше можливостей для маніпулювання шіїтськими общинами в КСА, ОАЕ та інших аравійських монархій, де правлячі сунітські режими намагаються не допустити повстання шіїтських меншин.

Отже, унаслідок укладення СВПД та зняття з Ірану частини санкцій почалося економічне, воєнне та політичне посилення Ірану і зростання його часто деструктивної ролі у процесах на Близькому Сході. Тому консервативні кола у США та їх близькосхідних союзниках – опонентах Тегерану почали шукати привід для відновлення економічних санкцій, які могли б стримати небезпечне посилення Ірану. Успіхи іранської ракетно-космічної програми та продовження діяльності зі збагачення урану, нехай і в обмеженому вигляді, стали такими приводами. Але як вбачається, головною метою виходу США з СВПД стали не стільки побоювання ядерної програми Ірану, скільки бажання зменшити його воєнно-політичну та диверсійну активність у близькосхідних країнах та послабити його економічні та політичні позиції у регіоні.

Цілі політики адміністрації президента Дональда Трампа щодо Ірану досить прозоро викладені у «Дванадцяти вимогах», які оголосив державний секретар США Майк Помпео у 2018 році у якості передумов скасування американських санкцій проти Ірану. Ці вимоги включають і відмову Ірану від нарощування ракетно-космічної програми, і припинення втручання Ірану у регіональні конфлікти на Близькому Сході та в цілому виключають будь-які поступки Ірану, що знову ж таки не знаходить підтримки серед країн ЄС [24].

Агресивна регіональна політика Ірану, так само як і його ракетно-космічна програма, викликає занепокоєння і в країнах ЄС. Тим не менше, європейські лідери продовжують підтримувати ідею повернення до виконання СВПД і зняття тих санкцій з Іраном, які згадані в цій угоді. Європейські

лідери надають перевагу такому підходу, згідно якому спочатку вирішується принаймні одне проблемне питання – ядерна програма, а проблеми іранських успіхів у ракетно-космічній галузі та агресивної політики Тегерану на Близькому Сході мають вирішуватися окремо.

Однак, президентська адміністрація Дональда Трампа обрала інший підхід до політики щодо Ірану, згідно якому необхідно вирішувати усі проблемні моменти (ядерна програма, ракетно-космічна програма та регіональна безпека) у відносинах з Іраном комплексно, в рамках однієї угоди, яка має замінити СВПД.

Досить рішучу спробу прийти до спільного підходу і досягти домовленості між Європою, США та Іраном європейські лідери здійснили під час чергової сесії Генеральної асамблеї Організації Об'єднаних Націй (ГА ООН) у Нью-Йорку у вересні 2019 року, на якій були присутні лідери більшості країн світу, у тому числі іранський президент Хасан Рухані. Французький президент Емануель Макрон та британський прем'єр-міністр Борис Джонсон спробували виступити ініціаторами та посередниками прямих переговорів між президентами США та Ірану Дональдом Трампом і Хасаном Рухані відповідно [25]. Емануель Макрон та Борис Джонсон провели у Нью-Йорку серію переговорів як з американським президентом, так і з його іранським колегою і кінець-кінцем зуміли переконати Дональда Трампа поговорити з Хасаном Рухані. Власне кажучи, готовність до прямого діалогу з іранською стороною президент Трамп виражав і раніше [26], подібно до того як це він робив з Кім Чен Ином, лідером ще однієї проблемної у плані ядерного нерозповсюдження країни – КНДР.

Однак, при спробі організувати прямі переговори між президентами Трампом та Рухані на сесії ГА ООН у Нью-Йорку, західні лідери не врахували специфіки внутрішньополітичної розстановки сил у Ірані. В Ірані президент насправді не є главою держави, а підкоряється директивам Верховного лідера Ірану (рахбару), яким з 1989 року є аятола Алі Хаменеї. Тому без отримання згоди Алі Хаменеї Хасан Рухані не міг просто так погодитися навіть на телефонну розмову з Дональдом Трампом, як того бажали Емануель Макрон та Борис Джонсон, які навіть організували прямий телефонний зв'язок між номерами президентів Трампа та Рухані у президентському готелі в Нью-Йорку. Однак, європейські лідери так і не зуміли переконати іранського керманіча відповісти на телефонний дзвінок його американського колеги [27]. Імовірно, Хасан Рухані навіть не намагався надіслати рахбарові Алі Хаменеї запит про можливість переговорів з Дональдом Трампом, оскільки іранський президент уже мав негативний досвід прямих переговорів з попередником президента Трампа Бараком Обамою під час іншої сесії ГА ООН у 2013 році. Тоді спілкування іранського та американського президентів відбулося лише один раз і обмежалося всього-на-всього телефонною розмовою [28], однак після цього президент Рухані був жорстко розкритикований державними ЗМІ, близькими до іранського верховного лідера [29]. І такої жорсткої критики Рухані зазнав у 2013 році попри те, що в той час динаміка розвитку американо-іранських відносин була куди більш позитивною, ніж у 2019 році, адже невдовзі після приходу до влади Хасан Рухані та його команда почали схвалену самим рахбаром політику переговорів з західними державами щодо ядерної програми. Проте, навіть ідучи на поступки і деяке поліпшення відносин із Заходом, іранські політики могли робити це лише у багатосторонньому форматі, як наприклад, у рамках перемовин з шісткою великих держав. Прямий двосторонній діалог зі США для іранських політиків був при цьому недопустимим, оскільки починаючи з часів Ісламської революції у 1979 році офіційна іранська пропаганда незмінно зображає США у вигляді «великого Сатани» [30], будь-які контакти з яким є неприйнятні. Офіційні прямі переговори зі США можуть означати політичне самогубство для іранського високопосадовця. У 2019 році Хасан Рухані уже явно не збирався повторювати свою «помилку» спілкування з американським президентом, проте іранська сторона неодноразово дає зрозуміти, що переговори з нею є цілком доцільними у рамках шістки великих держав чи інших багатосторонніх ініціатив.

Тим не менше, навіть попри невдачу організації прямих переговорів між американським та іранським президентами, ініціатива Емануеля Макрона та Бориса Джонсона не залишилася без наслідків. Європейські лідери чітко продемонстрували позицію своїх країн, яка полягає у наданні переваги методам конструктивних переговорів з Іраном, і Європа також проявила рішучість своїх спроб всадити всі зацікавлені сторони за стіл переговорів. Крім того, невдала спроба Макрона та Джонсона може розцінюватися як намагання відновити євроатлантичну солідарність, що похитнулася.

Таким чином, під час сесії ГА ООН Євросоюз та недавній його член Великобританія в черговий раз чітко продемонстрували Сполученим Штатам, Ірану та іншим членам міжнародної спільноти свій кооперативістський підхід до проблеми іранської ядерної програми, однак цим справа і обмежилася.

В подальшому ірано-американські відносини зазнали навіть більшої ескалації, що в черговий раз загострило і проблему євроатлантичної єдності. Так, у січні 2020 року США та Іран обмінялися вкрай ризикованими акціями – американські спецслужби організували убивство високопоставленого іранського генерала Касема Солеймані [31], а Іран у відповідь здійснив ракетний удар по американській військовій базі в Іраку [32]. Після такого кроку Ірану були всі підстави активувати широко відому статтю 5 Вашингтонського договору про створення Північно-Атлантичного альянсу, у якій сказано, що у випадку нападу на одну з держав-членів НАТО усі інші члени блоку зобов'язуються їй допомагати у протидії агресії [33]. І виникають сумніви у тому, чи дійсно європейські країни були готові надати США допомогу згідно статті 5, якби Вашингтон вирішив розпочати повномасштабну війну проти Тегерану. Таким чином, драматичні події січня 2020 року могли поставити під серйозний удар євроатлантичну солідарність.

Проте президент Трамп вирішив не нагнітати далі ситуацію і обмежився економічними санкціями у відповідь на атаку іранської сторони проти американської бази. Як вбачається, це врятувало НАТО від дуже складного випробування, яке альянс міг і провалити, адже вище уже згадувалося про те, наскільки європейські члени не схвалювали політику адміністрації Трампа щодо Ірану. Щоправда, одразу після іранської атаки американської бази члени НАТО та ЄС засудили Іран [34], однак у випадку подальшої ескалації напруженості цілком імовірно, що їх реакція так би і обмежилася деклараціями, а про реальну військову допомогу Сполученим Штатам навряд чи би йшла мова.

Антиіранська політика президента Трампа у другій половині 2020 року знову викликала протиріччя між США та їх європейськими союзниками по НАТО. Цього разу президент Трамп спробував відновити проти Ірану санкції, які були запроваджені Радою безпеки ООН ще у 2010 році, а потім скасовані після того як Іран підписав СВПД [35]. Голосування в Радбезі ООН з приводу іранського досє у серпні 2020 року стало справжнім дипломатичним провалом для США: їх позицію щодо відновлення санкцій проти Тегерану підтримала лише одна країна з 15 представлених у РБ ООН, а європейські союзники США (Великобританія та Франція) утрималися від голосування [36]. Намагання адміністрації президента Трампа поновити санкції ООН викликало хвилю критики і нерозуміння серед країн ЄС. Адже для відновлення санкцій у серпні 2020 р. США збиралися активізувати прописані в СВПД права учасників цієї угоди, але при цьому в американській президентській адміністрації ніби забули, що вона сама ж офіційно оголосила про вихід з СВПД ще у 2018 році, і таким чином, США уже не мали ніякого права користуватися можливостями учасника СВПД.

В цілому, відмова ЄС підтримати американські санкції проти Ірану ґрунтується на тому, що попри те, що Іран теж остаточно вийшов з СВПД після убивства генерала Солеймані у січні 2020 р., іранське керівництво, тим не менше, до кінця листопада 2020 року утримувалося від дій, які могли б свідчити про відновлення воєнної ядерної програми. Хоча Іран суттєво збільшив запаси збагаченого урану, однак рівень його збагачення до кінця осені 2020 року залишався дуже далеким від збройового рівня у 90% і не перевищував 4,5%, і це лише на 0,7 % перевищувало той рівень збагачення, який допускає СВПД [37]. А головне, Іран продовжував надавати необмежений доступ інспекторам МАГАТЕ до всіх своїх ядерних об'єктів.

Однак, після публікації чергової доповіді Міжнародного агентства з атомної енергії (МАГАТЕ) про Іран у листопаді 2020 року з'явилася інформація, що американський президент Дональд Трамп всерйоз розглядав варіант нанесення ракетно-бомбових ударів по іранському об'єкту зі збагачування урану у Натанзі [38], оскільки за даними МАГАТЕ, запаси іранського урану у 12 разів перевищили допустимий СВПД максимум [39, с. 4]. Втім, наближені до президента Трампа особи зуміли його переконати у листопаді 2020 року не завдавати удару по Ірану, оскільки це може призвести до непередбачуваної і широкомасштабної воєнної ескалації. Тим не менше, до самого закінчення повноважень Дональда Трампа у січні 2021 року зберігалися побоювання, що у останні тижні чи навіть дні свого правління президент ініціює воєнний конфлікт з Іраном, аби ускладнити початок правління своєму наступнику і політичному опоненту Джозефу Байдену та завадити йому досягти домовленості з Іраном щодо відновлення ядерної угоди [40].

Ситуація ще більше погіршилася після убивства провідного іранського ядерного фізика Мохсена Фахрізаде 27 листопада 2020 року [41]. Іран був вимушений жорстко відреагувати на цю подію, і як наслідок, на початку грудня 2020 року іранський парламент (меджліс) прийняв закон, який зобов'язував збільшувати щорічно запаси іранського урану, збагаченого до 20%, а також обмежити доступ інспекторів МАГАТЕ на уранозбагачувальні заводи у Фордо та Натанзі у випадку, якщо упродовж двох місяців міжнародні санкції проти Ірану не будуть пом'якшені [42].

Прийняття даного закону іранським меджлісом може ускладнити досягнення домовленості з Іраном про відновлення СВПД.

Євросоюз засудив убивство іранського ядерного фізика [43], хоча водночас попередив про те, що відновлення збагачення Іраном урану до 20% може погіршити перспективи досягнення ядерної угоди з Тегераном [44].

Як вбачається, якщо Іран вирішить відмовитися від співпраці з МАГАТЕ, то він перетне умовну, не задекларовану, але чітко усвідомлювану всіма зацікавленими сторонами червону лінію, і тоді позиція ЄС, так само як і традиційно прихильних до Ісламської Республіки Іран Китаю та Росії стане набагато жорсткішою [45]. Тому, як вбачається, Іран не провокуватиме міжнародну спільноту на чергові санкції, а продовжуватиме утримуватися від курсу на набуття ядерної зброї, намагаючись використати поточну ситуацію у своїх інтересах. Зокрема, те, що у НАТО немає консолідованого підходу до проблеми іранської ядерної програми явно грає на руку Тегерану. Втім, адміністрація президента Джоозефа Байдена, який зацікавлений у досягненні ядерної угоди з Іраном [46], має шанс зміцнити євроатлантичну солідарність і спільно з ЄС взяти курс на відновлення СВПД.

Висновки. Політика санкцій і тиску президента Дональда Трампа щодо Ірану ускладнила і без того непрості відносини між США та ЄС і послабила єдність НАТО. Справжнім випробуванням для Північно-Атлантичного альянсу стали події січня 2020 року, коли Іран атакував американську базу в Іраку і були всі підстави для активації статті 5 про взаємодопомогу Вашингтонського договору про створення НАТО. Однак, США та Іран утрималися від подальшої ескалації, і адміністрація президента Трампа продовжила політику санкцій проти Ірану, що викликало критику і незрозуміння у ЄС. Невдалі спроби європейських лідерів ініціювати прямий діалог між президентами США та Ірану під час сесії Генасамблеї ООН у вересні 2019 року засвідчили, що питання іранської ядерної політики мають вирішуватися не на двосторонньому ірано-американському рівні, а в багатосторонньому форматі за участі посередників, у якості яких добре себе зарекомендували країни ЄС. Відносини між Іраном та країнами Заходу, як вбачається, залишатимуться складними упродовж тривалого часу незалежно від того, яку політику оберуть наступні президенти США та лідери ЄС, оскільки навряд чи у найближчому майбутньому вдасться вирішити позитивно проблеми регіональної безпеки на Близькому Сході та неоднозначної ролі Ірану у цьому регіоні. Але принаймні повернення до вже раніше прийнятої угоди про іранську ядерну програму вбачається можливим і бажаним результатом, якого міжнародна спільнота все ще має шанс досягти найближчими роками. Консолідована співпраця НАТО та ЄС над поверненням до СВПД могла б також стати одним із факторів, які сприятимуть посиленню євроатлантичної солідарності, і прихід до влади у США президента Джо Байдена збільшує шанси на те, що США та ЄС ефективно співпрацюватимуть по багатьом питанням, у тому числі у вирішенні іранської ядерної проблеми.

Бібліографічний список:

1. Joint Comprehensive Plan of Action. Vienna, 14 July 2015. URL: <https://www.europarl.europa.eu/cmsdata/122460/full-text-of-the-iran-nuclear-deal.pdf>
2. Iran is Implementing Nuclear-related JCPOA Commitments, Director General Amano Tells IAEA Board. IAEA. 5 March 2018. URL: <https://www.iaea.org/newscenter/news/iran-is-implementing-nuclear-related-jcpoa-commitments-director-general-amano-tells-iaea-board>
3. Iran nuclear deal: Trump announces US withdrawal. *BBC News*. 8 May 2018. URL: <https://www.bbc.com/news/av/world-us-canada-44044350> (дата звернення: 06.01.2021).
4. Shugerman E. EU condemns Donald Trump's decision to decertify Iran nuclear deal. *Independent*. 13 October 2017. URL: <https://www.independent.co.uk/news/world/politics/iran-nuclear-deal-trump-eu-federica-mogherini-netanyahu-israel-a7999556.html> (дата звернення: 06.01.2021).
5. Geranmayeh E. Reviving the revolutionaries: How Trump's maximum pressure is shifting Iran's domestic politics. *European Council on Foreign Relations*. 23 June 2020. URL: https://www.ecfr.eu/publications/summary/reviving_the_revolutionaries_how_trumps_maximum_pressure_is_shifting_irans
6. State of play of EU-Iran relations and the future of the JCPOA. *European Parliament*. October 2020. 44 p. DOI: 10.2861/292104
7. Sinovets P., Gergieva V. The EU and the Iranian Nuclear Programme: Is Venus Weaker Than Mars? *UA: Ukraine Analytica*. Issue 4 (18), 2019. P. 14 – 20.
8. Alcaro R., Siddi M. Differentiation in EU Foreign and Security Policy: EU Lead Groups in the Iranian Nuclear Dispute and the Ukraine Crisis. Rome: Istituto dei Affari Internazionali, 2020. 20 p. URL: <https://www.iai.it/en/pubblicazioni/differentiation-eu-foreign-and-security-policy-eu-lead-groups-iranian-nuclear-dispute>
9. Сажин В. Иран: итоги 2020 и перспективы 2021. *Международная жизнь*. 29 декабря 2020. URL: <https://interaffairs.ru/news/show/28604> (дата звернення: 06.01.2021).

10. Graham-Harrison E. Iran steps up nuclear plans as tensions rise on anniversary of Suleimani's killing. *The Guardian*. 3 January 2021. URL: <https://www.theguardian.com/world/2021/jan/03/iran-nuclear-plans-tensions-anniversary-qassem-suleimani-killing> (дата звернення: 06.01.2021).
11. Davidovich J. New report says Iran can have nuclear bomb in a month. *Times of Israel*. 25 October 2013. URL: <https://www.timesofisrael.com/new-report-says-iran-can-have-nuclear-bomb-in-a-month/> (дата звернення: 06.01.2021).
12. MacAskill E., McGreal C. Israel should be wiped off map, says Iran's president. *The Guardian*. 27 October 2005. URL: <https://www.theguardian.com/world/2005/oct/27/israel.iran> (дата звернення: 06.01.2021).
13. Iran nuclear deal: Why do the limits on uranium enrichment matter? *BBC News*. 14 January 2020. <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-48776695> (дата звернення: 06.01.2021).
14. Iran Hostage Crisis Fast Facts. CNN Editorial Research. *CNN News*. 15 October 2020. URL: <https://edition.cnn.com/2013/09/15/world/meast/iran-hostage-crisis-fast-facts/index.html> (дата звернення: 06.01.2021).
15. Fanani A. The Export of Islamic Revolution in Iran and Its Threat for the US, the Soviet Union, and Arab Countries. *Afkaruna: Indonesian Interdisciplinary Journal of Islamic Studies*. 2012. Vol. 8, No. 1. P. 1 – 13. DOI: <https://doi.org/10.18196/aiijis.2012.0001.1-13>
16. MacAskill E., McGreal C. Israel should be wiped off map, says Iran's president. *The Guardian*. 27 October 2005. URL: <https://www.theguardian.com/world/2005/oct/27/israel.iran> (дата звернення: 06.01.2021).
17. Shay S. Iran and the Middle East space race. *Israel Hayom*. 4 May 2020. URL: https://www.israelhayom.com/opinions/_trashed-7/ (дата звернення: 06.01.2021).
18. Ганиев Т. А., Задонский С.М., Карякин В.В. Военная мощь Исламской Республики Иран: военная политика и вооруженные силы страны. Том 1. М.: Институт Ближнего Востока, 2019. 536 с.
19. Iran launches first domestically produced satellite. *The Guardian*. 3 February 2009. URL: <https://www.theguardian.com/world/2009/feb/03/iran-satellite-launch-omid> (дата звернення: 06.01.2021).
20. Dagher M. Iran Changes the Rules of the Game with Satellite Launch. *The Washington Institute*. 1 May 2020. URL: <https://www.washingtoninstitute.org/fikraforum/view/Nur-Satellite-Space-Missile-U.S.-Iran-Security> (дата звернення: 06.01.2021).
21. Пайвар А. Проверка фактов: выиграла ли экономика Ирана от ядерной сделки? *Персидская служба Би-би-си*. 4 мая 2018. URL: <https://www.bbc.com/russian/features-44004499> (дата звернення: 06.01.2021).
22. Jones S. G. War by Proxy: Iran's Growing Footprint in the Middle East. *Center for Strategic & International Studies. CSIS Brief*. 11 March 2019. URL: <https://www.csis.org/war-by-proxy> (дата звернення: 06.01.2021).
23. Engel P. Why Obama Didn't Enforce His Red Line in Syria. *Business Insider*. 23 August 2016. URL: <https://www.businessinsider.com/obama-red-line-syria-iran-2016-8> (дата звернення: 06.01.2021).
24. Michael R. Pompeo, Secretary of State. After the Deal: A New Iran Strategy. Speech. Washington, DC, The Heritage Foundation. *U.S. Department of State*. 21 May 2018. URL: <https://www.state.gov/after-the-deal-a-new-iran-strategy/> (дата звернення: 06.01.2021).
25. Macron Tried to Broker Meeting Between Trump, Iran's President. *The Wall Street Journal*. 24 September 2019. URL: <https://www.wsj.com/articles/macron-tried-to-broker-meeting-between-trump-irans-president-11569380894> (дата звернення: 06.01.2021).
26. Trump says ready to meet Iran's Rouhani. *BBC News*. 31 July 2018. URL: <https://www.bbc.com/news/world-us-canada-45013683> (дата звернення: 06.01.2021).
27. Rouhani reportedly refused to take call with Trump and Macron during UN stay. *The Guardian*. 30 September 2019. URL: <https://www.theguardian.com/us-news/2019/sep/30/rouhani-reportedly-refused-to-take-call-with-trump-and-macron-during-un-stay> (дата звернення: 06.01.2021).
28. Mason J., Charbonneau L. Obama, Iran's Rouhani hold historic phone call. *Reuters*. 28 September 2013. URL: <https://www.reuters.com/article/us-un-assembly-iran-idUSBRE98Q16S20130928> (дата звернення: 06.01.2021).
29. Etebari M. Iran Press Report: Reactions to Rouhani's Phone Call with Obama. *Brookings*. 4 October 2013. URL: <https://www.brookings.edu/blog/markaz/2013/10/04/iran-press-report-reactions-to-rouhanis-phone-call-with-obama/> (дата звернення: 06.01.2021).
30. Binyon M. Iran's complicated history with its 'Great Satan' the US. *The Times*. 3 January 2020. URL: <https://www.thetimes.co.uk/article/irans-tortured-history-with-its-great-satan-99nqw50zk> (дата звернення: 06.01.2021).
31. Qasem Soleimani: US kills top Iranian general in Baghdad air strike. *BBC News*. 3 January 2020. URL: <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-50979463> (дата звернення: 06.01.2021).
32. Safi M., Holmes O., Abdul-Ahad G. Iran launches missiles at Iraq airbases hosting US and coalition troops. *The Guardian*. 8 January 2020. URL: <https://www.theguardian.com/world/2020/jan/08/suleimani-assassination-two-us-airbases-in-iraq-hit-by-missiles-in-retaliation> (дата звернення: 06.01.2021).
33. The North Atlantic Treaty. Washington D.C. *Official Website of NATO*. 4 April 1949. URL: https://www.nato.int/cps/en/natolive/official_texts_17120.htm (дата звернення: 06.01.2021).
34. EU condemns Iran rocket attacks on US troops, calls it an 'escalation' of violence. *Hindustan Times*. 8 January 2020. URL: <https://www.hindustantimes.com/world-news/eu-condemns-iran-rocket-attacks-on-us-troops-calls-it-an-escalation-of-violence/story-K1XHLV1cBfN9Dxu239uMeO.html> (дата звернення: 06.01.2021).

35. Shesgreen D. Trump says he will demand UN reimpose sanctions on Iran, but the US move may fail. *USA Today*. 19 August 2020. URL: <https://www.usatoday.com/story/news/world/2020/08/19/trump-says-he-press-un-reimpose-sweeping-sanctions-iran/5612457002/> (дата звернення: 06.01.2021).
36. Iran nuclear deal: UN rejects US bid to 'snapback' Iran sanctions. *BBC News*. 26 August 2020. URL: <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-53912771> (дата звернення: 06.01.2021).
37. Iran enriches uranium to 4.5%, breaking nuclear deal limits. *PBS News Hour*. 8 July 2019. URL: <https://www.pbs.org/newshour/world/iran-enriches-uranium-to-4-5-further-breaking-nuclear-deal-limits> (дата звернення: 06.01.2021).
38. Trump 'asked for options on strike on Iran nuclear site'. *BBC News*. 17 November 2020. URL: <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-54972269> (дата звернення: 06.01.2021).
39. Verification and monitoring in the Islamic Republic of Iran in light of United Nations Security Council resolution 2231 (2015) Report by the Director General. *IAEA Board of Governors*. GOV/2020/51. 11 November 2020. 8 p. URL: <https://www.iaea.org/sites/default/files/20/11/gov2020-51.pdf> (дата звернення: 06.01.2021).
40. Сажин В. Трамп против Ирана – на исходе президентской карьеры. *Международная жизнь*. 29 ноября 2020. URL: <https://interaffairs.ru/news/show/28274> (дата звернення: 06.01.2021).
41. Mohsen Fakhrazadeh: Iran scientist 'killed by remote-controlled weapon'. *BBC News*. 30 November 2020. URL: <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-55128970> (дата звернення: 06.01.2021).
42. Iran nuclear crisis: Law aims to boost enrichment and block inspectors. *BBC News*. 3 December 2020. URL: <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-55168112> (дата звернення: 06.01.2021).
43. EU condemns killing of Iranian nuclear scientist as 'criminal act'. *Times of Israel*. 28 November 2020. URL: <https://www.timesofisrael.com/eu-condemns-killing-of-iranian-nuclear-scientist-as-criminal-act/> (дата звернення: 06.01.2021).
44. EU warns Iran enrichment would threaten nuclear deal. *EURACTIV.com*. 4 January 2021. URL: <https://www.euractiv.com/section/global-europe/news/eu-warns-iran-enrichment-would-threaten-nuclear-deal/> (дата звернення: 06.01.2021).
45. Vergano D. Don't Worry About Iranian Nukes Anytime Soon, Nuclear Experts Say. *Buzz Feed News*. 7 January 2020. URL: <https://www.buzzfeednews.com/article/danvergano/iran-nuclear-bomb-uranium-soleimani> (дата звернення: 06.01.2021).
46. Сажин В. Взорвутся ли «мины», уложенные Трампом на пути Байдена к Ирану? *Международная жизнь*. 9 декабря 2020. URL: <https://interaffairs.ru/news/show/28370> (дата звернення: 06.01.2021).

References:

1. Joint Comprehensive Plan of Action. Vienna, 14 July 2015. URL: <https://www.europarl.europa.eu/cmsdata/122460/full-text-of-the-iran-nuclear-deal.pdf>
2. Iran is Implementing Nuclear-related JCPOA Commitments, Director General Amano Tells IAEA Board. *IAEA*. 5 March 2018. URL: <https://www.iaea.org/newscenter/news/iran-is-implementing-nuclear-related-jcpoa-commitments-director-general-amano-tells-iaea-board>
3. Iran nuclear deal: Trump announces US withdrawal. *BBC News*. 8 May 2018. URL: <https://www.bbc.com/news/av/world-us-canada-44044350>
4. Shugerman E. EU condemns Donald Trump's decision to decertify Iran nuclear deal. *Independent*. 13 October 2017. URL: <https://www.independent.co.uk/news/world/politics/iran-nuclear-deal-trump-eu-federica-mogherini-netanyahu-israel-a7999556.html>
5. Geranmayeh E. Reviving the revolutionaries: How Trump's maximum pressure is shifting Iran's domestic politics. *European Council on Foreign Relations*. 23 June 2020. URL: https://www.ecfr.eu/publications/summary/reviving_the_revolutionaries_how_trumps_maximum_pressure_is_shifting_irans
6. State of play of EU-Iran relations and the future of the JCPOA. *European Parliament*. October 2020. 44 p. DOI: 10.2861/292104
7. Sinovets P., Gergieva V. The EU and the Iranian Nuclear Programme: Is Venus Weaker Than Mars? *UA: Ukraine Analytica*. Issue 4 (18), 2019. P. 14 – 20.
8. Alcaro R., Siddi M. Differentiation in EU Foreign and Security Policy: EU Lead Groups in the Iranian Nuclear Dispute and the Ukraine Crisis. Rome: Istituto dei Affari Internazionali, 2020. 20 p. URL: <https://www.iai.it/en/publicazioni/differentiation-eu-foreign-and-security-policy-eu-lead-groups-iranian-nuclear-dispute>
9. Sazhin V. Iran: itogi 2020 i perspektivy 2021. *Mezhdunarodnaja zhizn'*. 29 dekabrja 2020. URL: <https://interaffairs.ru/news/show/28604>
10. Graham-Harrison E. Iran steps up nuclear plans as tensions rise on anniversary of Suleimani's killing. *The Guardian*. 3 January 2021. URL: <https://www.theguardian.com/world/2021/jan/03/iran-nuclear-plans-tensions-anniversary-qassem-suleimani-killing>
11. Davidovich J. New report says Iran can have nuclear bomb in a month. *Times of Israel*. 25 October 2013. URL: <https://www.timesofisrael.com/new-report-says-iran-can-have-nuclear-bomb-in-a-month/> (дата звернення: 06.01.2021).
12. MacAskill E., McGreal C. Israel should be wiped off map, says Iran's president. *The Guardian*. 27 October 2005. URL: <https://www.theguardian.com/world/2005/oct/27/israel.iran>

13. Iran nuclear deal: Why do the limits on uranium enrichment matter? *BBC News*. 14 January 2020. URL: <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-48776695>.
14. Iran Hostage Crisis Fast Facts. CNN Editorial Research. *CNN News*. 15 October 2020. URL: <https://edition.cnn.com/2013/09/15/world/meast/iran-hostage-crisis-fast-facts/index.html>
15. Fanani A. The Export of Islamic Revolution in Iran and Its Threat for the US, the Soviet Union, and Arab Countries. *Afkaruna: Indonesian Interdisciplinary Journal of Islamic Studies*. 2012. Vol. 8, No. 1. P. 1 – 13. DOI: <https://doi.org/10.18196/aiijis.2012.0001.1-13>
16. MacAskill E, McGreal C. Israel should be wiped off map, says Iran's president. *The Guardian*. 27 October 2005. URL: <https://www.theguardian.com/world/2005/oct/27/israel.iran>
17. Shay S. Iran and the Middle East space race. *Israel Hayom*. 4 May 2020. URL: https://www.israelhayom.com/opinions/__trashed-7/
18. Ganiev T. A., Zadonskij S.M., Karjakin V.V. Voennaja moshh' Islamskoj Respubliki Iran: voennaja politika i vooruzhennye sily strany. Tom 1. M.: Institut Blizhnego Vostoka, 2019. 536 c.
19. Iran launches first domestically produced satellite. *The Guardian*. 3 February 2009. URL: <https://www.theguardian.com/world/2009/feb/03/iran-satellite-launch-omid>
20. Dagher M. Iran Changes the Rules of the Game with Satellite Launch. *The Washington Institute*. 1 May 2020. URL: <https://www.washingtoninstitute.org/fikraforum/view/Nur-Satellite-Space-Missile-U.S.-Iran-Security>
21. Pajvar A. Proverka faktov: vyigrala li jekonomika Irana ot jadernoj sdelki? Persidskaja sluzhba Bi-bi-si. 4 maja 2018. URL: <https://www.bbc.com/russian/features-44004499>
22. Jones S. G. War by Proxy: Iran's Growing Footprint in the Middle East. *Center for Strategic & International Studies. CSIS Brief*. 11 March 2019. URL: <https://www.csis.org/war-by-proxy>
23. Engel P. Why Obama Didn't Enforce His Red Line in Syria. *Business Insider*. 23 August 2016. URL: <https://www.businessinsider.com/obama-/red-line-syria-iran-2016-8>
24. Michael R. Pompeo, Secretary of State. After the Deal: A New Iran Strategy. Speech. Washington, DC, The Heritage Foundation. *U.S. Department of State*. 21 May 2018. URL: <https://www.state.gov/after-the-deal-a-new-iran-strategy/>
25. Macron Tried to Broker Meeting Between Trump, Iran's President. *The Wall Street Journal*. 24 September 2019. URL: <https://www.wsj.com/articles/macron-tried-to-broker-meeting-between-trump-irans-president-11569380894>
26. Trump says ready to meet Iran's Rouhani. *BBC News*. 31 July 2018. URL: <https://www.bbc.com/news/world-us-canada-45013683>
27. Rouhani reportedly refused to take call with Trump and Macron during UN stay. *The Guardian*. 30 September 2019. URL: <https://www.theguardian.com/us-news/2019/sep/30/rouhani-reportedly-refused-to-take-call-with-trump-and-macron-during-un-stay>
28. Mason J., Charbonneau L. Obama, Iran's Rouhani hold historic phone call. *Reuters*. 28 September 2013. URL: <https://www.reuters.com/article/us-un-assembly-iran-idUSBRE98Q16S20130928>
29. Etebari M. Iran Press Report: Reactions to Rouhani's Phone Call with Obama. Brookings. 4 October 2013. URL: <https://www.brookings.edu/blog/markaz/2013/10/04/iran-press-report-reactions-to-rouhanis-phone-call-with-obama/>
30. Binyon M. Iran's complicated history with its 'Great Satan' the US. *The Times*. 3 January 2020. URL: <https://www.thetimes.co.uk/article/irans-tortured-history-with-its-great-satan-99nqw50zk>
31. Qasem Soleimani: US kills top Iranian general in Baghdad air strike. *BBC News*. 3 January 2020. URL: <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-50979463>
32. Safi M., Holmes O., Abdul-Ahad G. Iran launches missiles at Iraq airbases hosting US and coalition troops. *The Guardian*. 8 January 2020. URL: <https://www.theguardian.com/world/2020/jan/08/suleimani-assassination-two-us-airbases-in-iraq-hit-by-missiles-in-retaliation>
33. The North Atlantic Treaty. Washington D.C. *Official Website of NATO*. 4 April 1949. URL: https://www.nato.int/cps/en/natolive/official_texts_17120.htm
34. EU condemns Iran rocket attacks on US troops, calls it an 'escalation' of violence. *Hindustan Times*. 8 January 2020. URL: <https://www.hindustantimes.com/world-news/eu-condemns-iran-rocket-attacks-on-us-troops-calls-it-an-escalation-of-violence/story-K1XHLV1cBfN9Dxu239uMeO.html>
35. Shesgreen D. Trump says he will demand UN reimpose sanctions on Iran, but the US move may fail. *USA Today*. 19 August 2020. URL: <https://www.usatoday.com/story/news/world/2020/08/19/trump-says-he-press-un-reimpose-sweeping-sanctions-iran/5612457002/>
36. Iran nuclear deal: UN rejects US bid to 'snapback' Iran sanctions. *BBC News*. 26 August 2020. URL: <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-53912771>
37. Iran enriches uranium to 4.5%, breaking nuclear deal limits. *PBS News Hour*. 8 July 2019. URL: <https://www.pbs.org/newshour/world/iran-enriches-uranium-to-4-5-further-breaking-nuclear-deal-limits>
38. Trump 'asked for options on strike on Iran nuclear site'. *BBC News*. 17 November 2020. URL: <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-54972269>
39. Verification and monitoring in the Islamic Republic of Iran in light of United Nations Security Council resolution 2231 (2015) Report by the Director General. *IAEA Board of Governors*. GOV/2020/51. 11 November 2020. 8 p. URL: <https://www.iaea.org/sites/default/files/20/11/gov2020-51.pdf>

40. Sazhin B. Tramp protiv Irana – na ishode presidentskoj kar'ery. *Mezhdunarodnaja zhizn'*. 29 nojabrja 2020. URL: <https://interaffairs.ru/news/show/28274>
41. Mohsen Fakhrizadeh: Iran scientist 'killed by remote-controlled weapon'. *BBC News*. 30 November 2020. URL: <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-55128970>
42. Iran nuclear crisis: Law aims to boost enrichment and block inspectors. *BBC News*. 3 December 2020. URL: <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-55168112>
43. EU condemns killing of Iranian nuclear scientist as 'criminal act'. *Times of Israel*. 28 November 2020. URL: <https://www.timesofisrael.com/eu-condemns-killing-of-iranian-nuclear-scientist-as-criminal-act/>
44. EU warns Iran enrichment would threaten nuclear deal. *EURACTIV.com*. 4 January 2021. URL: <https://www.euractiv.com/section/global-europe/news/eu-warns-iran-enrichment-would-threaten-nuclear-deal/>
45. Vergano D. Don't Worry About Iranian Nukes Anytime Soon, Nuclear Experts Say. *Buzz Feed News*. 7 January 2020. URL: <https://www.buzzfeednews.com/article/danvergano/iran-nuclear-bomb-uranium-soleimani>
46. Sazhin B. Vzorvutsja li «miny», ulozhennye Trampom na puti Bajdena k Iranu? *Mezhdunarodnaja zhizn'*. 9 dekabrja 2020. URL: <https://interaffairs.ru/news/show/28370>

Cheban O. Y. US-EU Controversy on Iranian Nuclear Program During Donald Trump's Presidency: Implications for Euro-Atlantic Unity

The article examines the relationship between the United States and the EU on issues related to the Iranian nuclear program and ways to solve it during the presidency of Donald Trump (2017 – 2021). It is analyzed to what extent the contradictions between the US administration of President Donald Trump and the EU countries over the nuclear agreement with Iran have shaken Euro-Atlantic solidarity. The difference between the approaches of the European Union and the United States toward Iran's nuclear program during the presidency of Trump is discussed. It is considered how both sides tried to overcome these contradictions and how they tried to find a common approach to solving the problem of Iran's nuclear program in the framework of Euro-Atlantic solidarity.

It has been shown that the main source of concern for both the United States and the European Union is not Iran's nuclear program only but also Iran's aggressive policy in the Middle East, and Tehran's progress in developing a space rocket program. The influence of the US Middle East Allies (Israel, Saudi Arabia, the United Arab Emirates and other monarchies of the Arabian Peninsula) on the formation of Washington's position on Iran's nuclear program and on cooperation with the European Union on this issue has been studied. It has been found that the Donald Trump administration finds more in common with its Middle Eastern allies in pursuing a policy toward Iran than with the EU.

The consequences of radicalizing Iranian nuclear policy in connection with the assassinations of Iranian General Kasem Soleimani and nuclear physicist Mohsen Fakhrizade are considered. It was analyzed the prospects for Iran's acquisition of nuclear weapons or the return of Tehran to the nuclear agreement with the world's leading powers, which was signed by Iran in 2015 and which significantly limited Iran's nuclear program and reduced the chances of producing an Iranian atomic bomb. A comparative analysis of the US-EU response to Iran's latest steps to increase uranium enrichment, which could potentially bring Tehran closer to nuclear weapons, has been conducted. The consequences of President Trump's policy towards Iran for Euro-Atlantic unity are analyzed. Possible prospects for the development of US-EU cooperation in resolving the problem of Iran's nuclear program after the end of Trump's term are considered.

Keywords: *Iran's nuclear program, policy of the administration of President Donald Trump, Joint Comprehensive Action Plan, EU position on the JCPOA, Euro-Atlantic solidarity.*

РЕЦЕНЗІЇ

**РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ О. КУШНІРА
«BUSINESS, VALUES, AND EU'S RESPONSE TO PROTESTS IN UKRAINE:
CASES FROM 2003–2004, 2010, AND 2013–2014»¹**

Взаємини із ЄС на даному етапі є визначальними для України у плані подолання корупції, утворення прозорих, сильних, ефективних політичних інститутів, яким би довіряло суспільство. Однак, незважаючи на підтримку України під час складних у її сучасній історії подій, ці взаємини все ж не можна назвати простими. Відповідно, існує серйозна потреба моніторити цю проблему, визначати та оцінювати кроки, які були та не були здійснені. У такому ключі створено монографію О. Кушніра «Бізнес, цінності та реакція ЄС на протести в Україні (кейси з 2003-2004, 2010 та 2013-2014 років)», видану університетом Лазарського (Варшава, Польща).

У фокусі уваги дослідження вивчення активності стейкхолдерів, що визначали міжнародну політику ЄС щодо України, та механізми, які ЄС може застосовувати для здійснення цієї політики. Автор визначає ключові питання, які привертають інтереси цих груп для того, щоб впливати на рішення ЄС, активізуючи чи, навпаки, пригальмовуючи їх. Подібний підхід дозволяє пов'язати дослідження із актуальними на сьогодні напрямками досліджень (теорія ігор, ABM – agent based modeling та ін.)

Робота складається із трьох розділів. У першому О. Кушнір аналізує законодавство ЄС у плані кооперації із Україною та робить акцент на ролі дотримання прав людини у цьому законодавстві. Починаючи аналіз взаємин між ЄС та Україною автор прослідковує їхню трансформацію від обережності в упровадженні довготривалих проєктів щодо непередбачуваних «гібридних режимів» на початку 2000-х до ухвалення угоди про асоціацію після Євромайдану. Автор справедливо зауважує, що навіть і після цього доленосного для України рішення, взаємини між Україною та ЄС лишаються непростими. З одного боку, очевидно, що бажання ЄС співпрацювати із державою суттєво впливає на її внутрішню політику, дозволяючи зрушувати наболілі проблеми. Однак, з іншого боку, особливістю сучасної української політики є «персоналізація» процесу ухвалення рішень в Україні. Говорячи про персоналізацію, автор має на увазі пріоритет власного інтересу стейкхолдерів держави, намагання отримати особисті переваги від співпраці з ЄС. Саме це, на думку автора, і заважає вибудувати взаємини, основані на довірі. Це дозволяє вкотре артикулювати особливості політичного режиму держави, що застрягла на роздоріжжі між авторитаризмом та демократизацією. І відповідно, об'єктивно оцінити внутрішньополітичні реалії.

Звісно, розгляд взаємин між ЄС та Україною неможливий без геополітичного контексту і без врахування ролі РФ у цих взаєминах. Відповідно, цьому присвячений другий розділ роботи. Автор справедливо зазначає, що під час аналізу міжнародної політики ЄС щодо України потрібно зважати на декілька моментів. Це внутрішні особливості здійснення української політики та намагання ЄС сприяти демократизації країни, суттєва залежність України від РФ до 2014 року. Проте і реалії «нової Холодної війни» важливі, а також, звісно, залежність деяких країн ЄС, особливо тих, що найбільше наповнюють його бюджет, від російських ресурсів. Розбираючи позицію РФ, автор зіставляє дві відомі промови Путіна: Мюнхенську (2007 року) та його виступ перед Радою Федерації РФ (2014). О. Кушніру вдається показати, що основні позиції цих двох промов лишилися незмінними, відповідно, події 2014 року – реалізація задумів 2007. Логічним завершенням цього розділу є вивчення внутрішньо українського балансування між ЄС та РФ, говорячи про яке автор повертається до уже зазначеного принципу здійснення політики в Україні – «персоналізму». У рецензованій роботі підкреслюється, що і нинішній президент держави продовжує підтримувати реформи, зважаючи на інтереси обраних олігархів. І хоча повернення до моделі «піраміди Януковича» є малоімовірним, все одно подібне здійснення політики і в майбутньому заважатиме взаєминам Україна – ЄС.

У третьому розділі вивчається історія українських протестів та реакція на них ЄС. Важливо, що автор зосереджується не тільки на Помаранчевій революції та Євромайдані, а й бере до розгляду «Податковий майдан». Таким чином враховується діяльність ще одного стейкхолдера у взаєминах

¹ Kushnir O. *Business, Values, and EU's Response to Protests in Ukraine: Cases from 2003–2004, 2010, and 2013–2014*. Warsaw: Lazarski University, 2020.

Україна – ЄС, а саме суспільства, що реалізувало свої права через протест. Говорячи про Помаранчеву революцію, автор зазначає, що ані представники ЄС, ані політичний штаб Ющенко не очікували таких значних протестів. О. Кушнір визначає свої причини подій. Це, по-перше, економічне зростання, що призвело до початків формування середнього класу і в цілому сформувало позитивні очікування від майбутнього. По-друге, формування громадянської свідомості, що вже не толерувала тотальне хабарництво та корупцію, рейдерство та непрозору роботу політичних інститутів. І, по-третє, ЗМІ та нові медіа. В Україні, як зазначає автор, після 2000 року розпочалася «золота ера» мережових видань. Важливим був, звісно, і нейтралітет армії, а також врахування лідерами революції помилок акції «Україна без Кучми». Визначивши причини протесту, автор аналізує реакцію ЄС, базуючись на офіційних документах та резолюціях. Окреслюючи провідні меседжі цих документів, автор зазначає, що вони, по суті, були ультиматумами, хоча, якщо йдеться про реакцію ПАСЄ, то вона має бути швидше рекомендацією із можливостями широкої інтерпретації. Окрім резолюцій, автор враховує і ще два важливі аспекти – це персональні заяви, а також роль медіаторів, яку взяли на себе представники ЄС.

Тим часом, аналіз подій так званого «Податкового майдану» у 2010 році підводить автора до думки, що їхні причини в цілому були схожі на причини, з яких виникла Помаранчева революція. Але тут реакція ЄС була принципово іншою. Важливо, що подібне співставлення дозволяє краще окреслити мотиви дій стейкхолдерів ЄС, а також визначити фактори, які були принциповими для ухвалення рішень. Це й економічні (на відміну від 2004 про економічне зростання не йшлося), суспільні (настрої в цілому були песимістичні), політичні (після перемоги Януковича на виборах, відбулися парламентські перегони, в яких лідерство отримала Партія регіонів, тож колишній президент міг розпочати вибудовувати свою «вертикаль»). «Стейкхолдери ЄС погодилися сприймати хід подій у тому вигляді, особливо у світлі їхньої традиційної інтенції встановлювати короткотривалі та гнучкі засади співпраці з Україною», – пише автор.

Зіставлення Помаранчевої революції та Податкового майдану дає змогу краще зрозуміти контекст подій Євромайдану, що розвивалися за відмінним сценарієм і призвели до більш масштабних наслідків. Так само, аналізуючи причини подій, авторові вдається показати, що суспільні настрої у 2012 та 2013 змінювалися (збільшувався відсоток тих, хто готовий був виходити на вулиці – відстоювати свої права). При цьому ЄС готовий був звернути увагу й на міжнародну повістку, на відміну від 2010 року, де внутрішня економічна криза була на порядку денному. Так само, європейські стейкхолдери розуміли переваги від Асоціації, оскільки із її допомогою деякі з них отримували доступ до українських ринків. До того ж, звісно російська агресія зіграла свою роль, внаслідок чого були переглянуті відносини між ЄС та РФ.

Відтак, детальний аналіз Помаранчевої революції, Податкового майдану та Євромайдану дає змогу краще окреслити сутність взаємин між ЄС та Україною, визначити мотиви дій провідних стейкхолдерів і пояснити, чому події розвивалися саме в такому ключі.

Підсумовуючи зазначимо, що проведене дослідження, безперечно, є важливим із точки зору розуміння особливостей сучасної політики ЄС та України, засад здійснення міжнародної політики. У цьому полягає його практичне значення. Отже, рецензована монографія може сприяти розширенню розуміння цих питань та стати основою для вивчення питання міжнародних взаємин, а також державної політики. А запропонований у роботі аналіз активності стейкхолдерів може бути використаний для розгляду інших актуальних кейсів у межах політичних наук.

*Т. І. Неприцька – кандидат політичних наук, доцент,
Донецький національний університет імені Василя Стуса*

**РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ Н. О. СТЕБЛИНИ
«ЦИФРОВІЗАЦІЯ ПОЛІТИКИ В КОНТЕКСТІ ТРАНСФОРМАЦІЇ
СУЧАСНОГО СВІТОПОРЯДКУ»¹**

Цифрові технології суттєвим чином трансформують політичні процеси у глобальних масштабах. І якщо на початкових етапах їхнього поширення вважалося, що в подальшій перспективі вони призведуть до демократизації суспільств, то сьогодні авторитарні держави ефективно застосовують їх як для придушення свобод у межах своїх кордонів, так і для втручання у політику зарубіжних держав. Існуючі на сьогодні підходи до вивчення цифровізації і досі беруть за основу так звану «теорію модернізації», що передбачає формування більш сприятливого клімату для впровадження цифрових технологій саме для більш демократичних держав. Авторка ж рецензованої монографії пропонує принципово відмінний підхід до вивчення цифрової політики, пропонуючи розглядати її як новий тип політики, що утворюється під впливом трансформації світопорядку і призводить до нових відмінних процедур формування політичних еліт, які через застосування слабких горизонтальних зв'язків розбудовують мережі. Ці процеси є глобальними і охоплюють держави різних типів. Це є безперечною перевагою окресленої роботи.

У першому розділі рецензованої роботи наведено сучасні концепції, що стосуються цифрової політики. Це «вірусна політика» Густафсона, «мережевий гейткіпінг» Мераз і Папачарізі, «економіка уваги» Голдбахера, «issue publics (або ж тематичних аудиторій)» Кім та ін. Вони якраз і беруться за основу вже для авторського погляду на визначення цифрової політики, цифровізацію політики, цифрових політичних практик. Важливими для розуміння цих феноменів є й зібрані авторкою моделі цифрової політики, які також стали підставою для окреслення власної моделі, що враховує базові цифрові можливості (тобто такі, що використовуються державами, незалежно від авторитаризму/демократичності – на нинішньому етапі цифровізації). Це конвергентність та горизонтальні мережеві зв'язки. У моделі виокремлюється інноваційне використання цифрових технологій, яке може бути притаманним державам різних типів. Цілком слушним є зауваження про те, що креативне застосування переваг цифровізації може бути характерне і для авторитарних держав. А от розмежовувати цифрову державну політику авторка пропонує через категорії цифрового поля та цифрового розриву. Ці фактори впливають на розбудову мереж, що є принципово важливою для сучасної політики, що інтенсивно цифровізується.

Ця ж модель формалізується потім у другому розділі роботи. Дуже детальним є опис цієї процедури. Вимірювати цифровізацію політики авторка рецензованої роботи пропонує через п'ять основних елементів:

- 1) політичних акторів, які за часів цифровізації стають вузлами, довкола яких утворюються мережі;
- 2) політичний топос;
- 3) норми взаємодії у сучасній цифровій політиці (тут виокремлюються емоційність, негативізм та персоналізація);
- 4) формати політичних текстів;
- 5) структуру цих текстів.

Корпуси текстів, що репрезентуватимуть цифрові практики держав, формуються за допомогою політичних новин, що завантажуються із сайтів президента (офіційна цифрова практика) та якісних онлайн масмедіа (масмедійна цифрова практика) за 15 років (2005-2019). Таким чином, через співставлення показників провідних політичних інститутів – окреслюється їхня трансформація під впливом цифровізації.

У третьому розділі детально вивчаються цифрові політики України, Білорусі та РФ, що аналізуються через 15 показників. Авторці вдається продемонструвати відмінні політичні процеси, що відбувалися у цих державах під впливом цифровізації. Тобто три держави адаптувалися до цифрових технологій різними шляхами. Домінантна офіційна цифрова практика в РФ сприяла формуванню масштабних централізованих мереж, вузли яких були пов'язані між собою тільки через фігуру лідера. Це призвело до деякої пасивності масмедійної практики, стабільності її показників, неспроможності опозиційних до режиму акторів розбудовувати мережі із інтенсивними контактами між вузлами. Натомість для України та Білорусі ситуація була відмінною через те, що офіційна

¹ Стеблина Н. О. *Цифровізація політики в контексті трансформації сучасного світопорядку*. Одеса: Фенікс, 2020. – 358 с.

цифрова практика демонструвала відмінну динаміку. Відповідно, для України уже в 2005 році були характерні децентралізовані мережі із інтенсивними контактами між політичними акторами, а у Білорусі фіксувалася тенденція до розбудови децентралізованих мереж на рівні масмедійної цифрової практики.

Подібні спостереження у четвертому розділі допомагають оцінити тенденції в інших державах колишнього СРСР, запропонувати нову методику для прогнозування змін у цифровій політиці.

Підсумовуючи, зазначимо, що використаний у роботі формально-модельний підхід допомагає продемонструвати відмінні підходи до конструювання цифрових політичних еліт на різних етапах цифровізації, відтворювати мережі взаємодії політичних акторів, простежувати трансформацію форматів та структури політичних текстів. Цей підхід беззаперечно може бути застосований для подальшого вивчення процесів цифровізації як у країнах колишнього СРСР, які є матеріалом для вивчення у рецензованій роботі, так і в інших державах.

Важливою є і запропонована типологія офіційних цифрових практик, яка дозволяє продемонструвати, що в авторитарних державах чи державах із перехідними режимами відбуваються відмінні процеси. У подальшому це має призвести до укладання нової типології цифрових режимів на основі запропонованої методики.

У цілому рецензована монографія Н. О. Стеблини «Цифровізація державної політики у контексті трансформації сучасного світопорядку» виконана на належному науковому рівні та, безсумнівно, може бути рекомендована до друку.

*Є.Г. Цокур – доктор політичних наук, професор,
Запорізький національний університет*

ВИМОГИ ДО АВТОРСЬКИХ ОРИГІНАЛІВ СТАТЕЙ

Редакційна колегія приймає до друку статті виключно за умови їх відповідності вимогам МОН України.

Стаття повинна містити в явному чи неявному вигляді такі елементи, як:

- постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- формулювання мети статті (постановка завдання);
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор;
- виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується стаття;
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих результатів;
- висновки до даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

До публікації в журналі приймаються наукові праці, які раніше не були опубліковані. За точність цитування та наведених у статтях наукових фактів, цифр, інших відомостей відповідають автори. Редколегія може не поділяти світоглядних переконань та концептуальних позицій авторів. У разі необхідності редакційна колегія може відправити статтю автору на доопрацювання. Редколегія залишає за собою право редагування текстів статей.

Статті, автори яких не мають наукового ступеня, супроводжуються *рецензією* доктора наук за фахом публікації або витягом із протоколу засідання кафедри про рекомендацію до друку.

Усі статті, які подаються до журналу, піддаються сліпому рецензуванню.

Публікація статей в межах черги надходження та зареєстрованого обсягу журналу є **безкоштовною**. В першу чергу розглядаються з метою публікації статті англійською мовою.

Орієнтовний обсяг статті, включаючи ілюстрації та таблиці – 16-20 тис. друкованих знаків разом із пробілами.

Вимоги для оформлення тексту: текст набирається в редакторі Microsoft Word for Windows; береги: верхній, нижній – 20 мм, правий – 10 мм, лівий – 30 мм; шрифт Times New Roman, кегель 12 пт, інтервал – 1; абзацний відступ – 10 мм. Вирівнювання тексту: по ширині (переноси слів не допускаються, між словами допускається тільки один пробіл, табуляцію не застосовувати).

Важливо звернути увагу на наступне: необхідно використовувати **кутові лапки** «Текст»; розрізняти символи **дефіс і тире** (тире відокремлюється з обох боків пропусками і довше дефіса); виставляти **нерозривні пробіли** між ініціалами та прізвищем, сторінкою і відповідним номером у посиланнях та списку використаних джерел, між датою і роком тощо (напр. В. С. Стуса; с. 22–28; 27 березня 2016 р.; м. Київ); по тексту **уніфікувати скорочення** (напр. зупинитися на одному з варіантів – 2014 р. або 2014 рік); розшифровувати **абревіатури** при першому згадуванні і лише відтак вживати надалі; між словами залишати по одному пробілові (прибрати *зайві пробіли*).

Рисунки і таблиці оформляються згідно чинного держстандарту. Схеми, графіки, діаграми, формули і таблиці повинні бути складені безпосередньо в текстовому редакторі і розміщені строго в межах зазначених вище розмірів сторінки. Таблиці формуються в редакторі за допомогою пункту меню «Таблиця». Формат таблиць лише книжковий.

Рукопис статті подається в електронному вигляді, виконаний у текстовому процесорі MS Word for Windows (збережений у форматі doc або rtf), який надсилається на електронну адресу: **politlifejournal@gmail.com** із зазначенням латиницею прізвища автора/авторів (наприклад: Nagornyak).

Перелік літературних джерел розташовується або за алфавітом, або в порядку їх використання після тексту статті з підзаголовком **«Бібліографічний список:»** та оформлюється згідно з вимогами ДСТУ 8302:2015 і виконується мовою оригіналу. Бажано, за наявності, надавати DOI-адресу цитованого матеріалу. Джерела в переліку посилань **нумеруються вручну** (без використання функції меню Word **«Формат – Список – Нумерований»**). Посилання на літературу в тексті подаються за таким зразком: [5, с. 87], де 5 – порядковий номер джерела за списком літератури, 87 – сторінка. Посилання на декілька джерел одночасно подаються таким чином: [3, с. 5- 6] або [3, с. 145; 5, с. 25; 7, с. 348]. Якщо в Бібліографічному списку є хоча б одне видання кирилицею, після нього вміщується References – бібліографічний список у «латинізованому» вигляді: в ньому всі кириличні літери транслітеруються латиницею. Для автоматичної транслітерації кирилических джерел можна скористатися сайтами <http://www.translit.ru> – для російськомовних джерел, та <https://slovyuk.ua/translit.php> — для українських джерел.

Структура статті: УДК, ORCID-ідентифікатор автора, прізвище та ініціали автора, назва статті, анотація та ключові слова українською мовою, текст статті, бібліографічний список, бібліографічний список (References) латиницею; прізвище та ініціали автора, назва статті, анотація та ключові слова англійською мовою. Обсяг кожної з анотацій – українською та англійською мовою – не менше 1800 знаків, враховуючи ключові слова та пробіли.

Реєстрацію в системі ORCID можна здійснити за адресою: <https://orcid.org/>

Зразок оформлення статті:

УДК

ORCID-ідентифікатор автора

Прізвище та ініціали автора, назва організації

НАЗВА СТАТТІ

Анотація та ключові слова українською мовою (не менше 1800 знаків)

Текст статті

Бібліографічний список:

References:

ПІБ, Назва статті, анотація та ключові слова англ. мовою (не менше 1800 знаків)

Приклад оформлення Бібліографічного списку:

1. Аакер Д. Создание сильных брендов. Москва: Издательский дом Гребенникова, 2003. 440 с.
2. Австралия – лучшая для жизни страна. Записки эмигранта. URL: <http://proau.info/avstraliya-luchshaya-dlya-zhizni-strana/> (дата звернення: 16.07.2018).
3. Агентство Bloomberg представило рейтинг стран мира, жители которых больше всего страдают от стресса и депрессии. URL: <http://gtmarket.ru/news/2013/07/19/6112> (дата звернення: 01.12.2018).
4. Адилов В. А. Образ России в Казахстане : опыт проектирования бренда страны во внешней среде : дис. ... канд. полит. наук : 23.00.02. Москва, 2009. 198 с.
5. Актуальные проблемы мировой политики в XXI веке. Ежегодный альманах. URL: <http://worldpol.ru/index.html> (дата звернення: 24.10.2018).
6. Безуглий П. Г. Чинники та наслідки міграційного руху в Україні. *Політичне життя*. Вінниця, 2018. № 3. С. 4-9. DOI: 10.31558/2519-2949.2018.3.1.
7. Люстрація в Україні як засіб легітимізації нового політичного режиму / Бондаренко С. В., Зайченко І. А., Нагорняк Т. Л. [та ін.]. *Політичне життя*. Вінниця, 2018. № 2. С. 14-18. DOI: 10.31558/2519-2949.2018.2.2.
8. Польовий М. А. Політичні процеси: теорія та практика моделювання : монографія. Одеса: Фенікс, 2011. 288 с.
9. Потенціал взаємодії Уряду і суспільства потрібно використати для модернізації країни : Інтерв'ю Голови Держінформнауки Володимира Семиноженка. *Міжнародний діловий журнал Image.ua*. 2012. № 3. URL: http://crimea-portal.gov.ua/kmu/control/uk/publish/article?art_id=245664253&cat_id=244276512 (дата звернення: 06.01.2018).
10. Sassen S. Borders, Walls, and Crumbling Sovereignty. *Political Theory*. 2012. № 40 (1). P. 116–122. URL: <http://www.saskiasassen.com/PDFs/publications/Borders-Walls-and-Crumbling-Sovereignty.pdf> (дата звернення: 11.08.2018).
11. Scammell M. Political marketing: Lessons for political science. *Political studies*. 1999. № 47 (4). P. 718–739.
12. Zhang L. City branding and Olympic effect: A case study of Beijing. *Cities*. 2009. Vol. 26. No. 5. P. 245–254.

Приклад оформлення розділу References для поданого вище бібліографічного списку:

1. Aaker D. Sozdanie sil'nyh brendov (Creation of strong brands). Moskva: Izdatel'skij dom Grebennikova, 2003. 440 p.
2. Avstralija – luchshaja dlja zhizni strana. Zapiski emigranta (Australia – the best country for life. Memoirs of emigrant. URL: <http://proau.info/avstraliya-luchshaya-dlya-zhizni-strana/> (Access date: 16.07.2018).
3. Agentstvo Bloomberg predstavilo rejting stran mira, zhiteli kotoryh bol'she vsego stradajut ot stressa i depressii (Bloomberg Agency ranked countries in the world whose residents are most affected by stress and depression). URL: <http://gtmarket.ru/news/2013/07/19/6112> (Access date: 01.12.2018).
4. Adilov V. A. Obraz Rossii v Kazahstane : opyt proektirovanija brenda strany vo vneshnej srede (The image of Russia in Kazakhstan: the experience of designing a country's brand in the external environment) : dis. ... kand. polit. nauk : 23.00.02. Moskva, 2009. 198 p.
5. Aktual'nye problemy mirovoj politiki v XXI veke. Ezhegodnyj al'manah (Actual problems of world politics in the 21st century. Annual almanac). URL: <http://worldpol.ru/index.html> (Access date: 24.10.2018).
6. Bezuglyi P. G. Chynnyky ta naslidky` migracijnogo ruxu v Ukrayini (Factors and effects of migrations in Ukraine). *Politychne zhyttja (Political life)*. Vinnytsya, 2018. # 3. S. 4-9. DOI: 10.31558/2519-2949.2018.3.1.
7. Lyustraciya v Ukrayini yak zasib legitymaciyi novogo politychnogo rezhymu (Lustration in Ukraine as the mean of new political order legitimation) / Bondarenko S. V., Zajchenko I. A., Nagornyak T. L. [ta in.]. *Politychne zhyttja (Political life)*. Vinnytsya, 2018. # 2. P. 14-18. DOI: 10.31558/2519-2949.2018.2.2
8. Polovyi M. A. Politychni procesy: teoriya ta prakty`ka modelyuvannya (Political processes: theory and practice) : monograph. Odesa: Feniks, 2011. 288 p.
9. Potencial vzayemodiyi Uryadu i suspilstva potribno vykorystaty dlya modernizaciyi krayiny : Interv'yu Golovy Derzhinformnauky Volody`my`ra Semy`nozhenka (Government-society interaction potential should be used to modernize country: Interview of the Head of the State Agency of Science). *Mizhnarodnyj dilovyj zhurnal Image.ua*. 2012. № 3. URL: http://crimea-portal.gov.ua/kmu/control/uk/publish/article?art_id=245664253&cat_id=244276512 (Access date: 06.01.2018).
10. Sassen S. Borders, Walls, and Crumbling Sovereignty. *Political Theory*. 2012. № 40 (1). P. 116–122. URL: <http://www.saskiasassen.com/PDFs/publications/Borders-Walls-and-Crumbling-Sovereignty.pdf> (Access date: 11.08.2018).
11. Scammell M. Political marketing: Lessons for political science. *Political studies*. 1999. № 47 (4). P. 718–739.
12. Zhang L. City branding and Olympic effect: A case study of Beijing. *Cities*. 2009. Vol. 26. No. 5. P. 245–254.

Стаття обов'язково супроводжується **авторською довідкою** із зазначенням прізвища, імені, по-батькові (повністю); ORCID-ідентифікатора, наукового ступеня, вченого звання, посади, місця роботи, а також робочої, домашньої адреси і телефонів, адреси електронної пошти; назви статті.

Рукописи статей та диски авторам не повертаються.

Тел. для довідок: (098) 68-52-788

E-mail: politlifejournal@gmail.com

politzhyttja@i.ua

Примірники журналу можна придбати в редакції.

Науковий журнал
ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ

Виходить чотири рази на рік

№ 1, 2021 р.

Свідоцтво KB 22504-12404ПР від 27.01.2017
Тираж 300 прим. Замовлення №PL-21-1

Адреса редакції:

21021, м. Вінниця, вул. 600-річчя, 21, к.614.
Тел.: гол. ред.: (0432) 508-779;
відп.секр.: (098) 68-52-788;
e-mail: politlifejournal@gmail.com
polit-period.div@donnu.edu.ua

Адреса видавця:

Донецький національний університет імені Василя Стуса
21021, м. Вінниця, вул. 600-річчя, 21
тел.: +380 432 50 89 37
e-mail: res.pro-rector@donnu.edu.ua
Свідоцтво ДК №5945 від 15.01.2018

Дизайн обкладинки: І. О. Мельничук
Переддрукарська підготовка видання: М. А. Польовий
Технічні редактори: М. А. Польовий
О. І. Скопова

Підписано до друку 29.01.2021. Формат 60x84/8. Папір офсетний.
Друк різнографічний. Ум. друк. арк. 13,4. Обл. видавн. арк. 16,5.
